

SVERIGES KYRKOR

KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

PÅ UPPDR. AV K. VITT. HIST. O. ANT. AKAD.

UTGIVET AV SIGURD CURMAN

OCH JOHNNY ROOSVAL

UPPLAND

BAND II. HÄFTE 4.
FRÖSÅKERS HÄRAD

NORRA DELEN

AV

ERIK BOHRN

OCH

ARMIN TUULSE

Av

SVERIGES KYRKOR

föreligga

följande delar 1955:

- UPPLAND. (7) Band I, h. 1. *Danderyds skeppslag*, mellersta delen. Pris 6: 60.
» (29) Band I, h. 2. *Danderyds skeppslag*, östra och västra delen. Pris 13 kr.
» (62) Band I, h. 3. *Värmdö skeppslag*. Pris 16: 50.
» (64) Band I, h. 4. *Åkers skeppslag*. Med register till Bd I. Pris 17: 50.
» (8) Band II, h. 1. *Häverö och Vaddö skeppslag*, Pris 4: 40.
» (50) Band II, h. 2. *Bro och Vätö skeppslag*. Pris 8 kr.
» (58) Band II, h. 3. *Frötuna och Länna skeppslag*. Pris 12 kr.
» (74) Band II, h. 4. *Frösåkers härad*, norra delen. Pris 28 kr.
» (75) Band II, h. 5. *Frösåkers härad*, södra delen jämte Register till band II (under tryckning).
» (12) Band III, h. 1. *Långhundra härad*, norra delen. Pris 15 kr.
» (67) Band III, h. 2. *Långhundra härad*, södra delen. Pris 12 kr.
» (69) Band III, h. 3. *Närdinghundra härad*, västra delen. Pris 20 kr.
» (70) Band III, h. 4. *Närdinghundra härad*, östra delen. Med register till Bd III. Pris 20 kr.
» (1) Band IV, h. 1. *Erlinghundra härad*. Pris 4: 50.
» (11) Band IV, h. 2. *Seminghundra härad*. Med register till Bd IV. 17 kr.
» (71) Band V, h. 1. *Vallentuna härad, östra delen*. Pris 15 kr.
» (72) Band V, h. 2. *Vallentuna härad, västra delen*. Pris 15 kr.
» (73) Band VI, h. 1. *Färentuna härad, västra delen*. Pris 26 kr.
- GOTLAND. (3) Band I, h. 1. *Lummelunda ting* (utom Tingstäde). Pris 4 kr.
» (21) Band I, h. 2. *Lummelunda ting* (Tingstäde). Pris 5: 50.
» (31) Band I, h. 3. *Bro ting*. Pris 12 kr.
» (33) Band I, h. 4. *Endre ting*. Pris 12 kr.
» (35) Band I, h. 5. *Dede ting*. Med register till Bd I. Pris 10 kr.
» (42) Band II. *Rute setting*. Med register till Bd II. Pris 16 kr.
» (54) Band III. *Hejde setting*. Med register till Bd III. Pris 26 kr.
» (61) Band IV, h. 1. *Lina ting*. Pris 12 kr.
» (66) Band IV, h. 2. *Halla ting*, norra delen. Pris 18 kr.
» (68) Band IV, h. 3. *Halla ting*, södra delen. Pris 20 kr.
- VÄSTERGÖTLAND. (2) Band I, h. 1. *Kållands härad*, norra delen. Pris 5: 40.
» (4) Band I, h. 2. *Kållands härad*, sydöstra delen. Pris 4: 50.
» (15) Band I, h. 3. *Kållands härad*, sydvästra delen. I. Pris 10 kr.
» (16) Band I, h. 4. *Kållands härad*, sydvästra delen. II. Med register till Bd I. Pris 10 kr.
- STOCKHOLM. (17) Band I, h. 1. *Storkyrkan*. 1. Församlingshistoria. Pris 11 kr.
» (24) Band I, h. 2. *Storkyrkan*. 2. Byggnadshistoria. Pris 15 kr.
» (25) Band I, h. 3. *Storkyrkan*. 3. Inredning och inventarier. Med register till Bd I. Pris 20 kr.
» (28) Band II, h. 1. *Riddarholmskyrkan*. 1. Byggnadshistoria. Pris 20 kr.
» (45) Band II, h. 2. *Riddarholmskyrkan*. 2. Fast inredning, inventarier och gravminnen. Med register till Bd II. Pris 38 kr.
» (5) Band III, h. 1. *Kungsholms kyrka*. Pris 4: 50.
» (10) Band III, h. 2. *Hedvig Eleonora kyrka*. Med reg. till Bd III. Pris 14 kr.
» (26) Band IV, h. 1. *Jakobs kyrka*. 1. Församlingshistoria. Pris 13 kr.
» (32) Band IV, h. 2. *Jakobs kyrka*. 2. Konsthistoria. Pris 13 kr.
» (40) Band IV, h. 3. *Johannes kapell och kyrka. S:t Stefans kapell*. Med register till Bd IV. Pris 10 kr.
- STOCKHOLM. (20) Band V, h. 1. *Adolf Fredriks kyrka*. Pris 12: 50.
» (55) Band V, h. 2. *Gustav Vasa kyrka*. Pris 5: 50.
» (60) Band V, h. 3. *Matteus kyrka*. Pris 4 kr.
» (23) Band VI, h. 1. *Klara kyrka*. 1. Församlingshistoria. Pris 12 kr.
» (27) Band VI, h. 2. *Klara kyrka*. 2. Konsthistoria. Med reg. till Bd VI. Pris 12 kr.
» (41) Band VII, h. 1. *Maria Magdalena kyrka*. Pris 12 kr.
» (56) Band VII, h. 2. *Katarina kyrka*. Pris 16 kr.
» (49) Band VIII, h. 1. *Bromma kyrka och Västerledskyrkan*. Pris 6 kr.
» (53) Band IX, h. 1. *Skeppsholmskyrkan*. Pris 10 kr.

(Forts. å omslagets 3:e sida)

KYRKOR
I
FRÖSÅKERS HÄRAD
NORRA DELEN

KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

UTARBETAT AV

ERIK BOHRN OCH ARMIN TUULSE

PÅ UPPDRAG AV

KUNGL. VITT. HIST. OCH ANT. AKADEMIEN

UTGIVET AV

SIGURD CURMAN OCH JOHNNY ROOSVAL

GENERALSTABENS LITOGRAFISKA ANSTALTS FÖRLAG
STOCKHOLM 1955

UTGIVET MED BIDRAG AV
HUMANISTISKA FONDEN

Å titelbladet: Frösåkers härads sigill, ur PERINGSKIÖLDS MONUMENTA II, s. 126, KB

ESSELTE AKTIEBOLAG
STOCKHOLM 1955
406839

FÖRORD

Begynnelsen till Frösåkers härads kyrkoberivningar går tillbaka till 1912. Detta år utförde dåvarande filosofie kandidaterna KARL ASPLUND och MARTIN OLSSON undersökningar och arkivforskningar till beskrivning av kyrkorna i Häverö och Väddö skeppslag (tryckta 1918 såsom första häfte av SVERIGES KYRKOR, Uppland, bd II) samt den därintill gränsande Edebo socken. Undersökningen av byggnaderna utfördes av Olsson, inventarier och inredningsföremål behandlades av dem båda efter inbördes fördelning. Detta arbete har varit utgångspunkten för den i Frösåkers härads andra häfte publicerade Edebo-beskrivningen. Karl Asplund utarbetade emellertid en fullständig beskrivning av Edebo kyrkas kalkmålningar, vilken trycktes 1918 i Studier i Upplands kyrkliga konst, utgivna av Utställningen av äldre kyrklig konst i Uppsala 1918. Den ligger helt till grund för SVERIGES KYRKORS beskrivning av Edebo-målningarna.

Såsom en förberedelse till nämnda utställning katalogiserade dåvarande fil. kand. INGEBORG WILCKE år 1917 de lösa inventarierna i Frösåkers härads övriga kyrkor. Det sålunda insamlade materialet kompletterades under mitten av 1940-talet av fil. dr ERIK BOHRN även beträffande kyrkobyggnaderna. Bohrn har sålunda författat den här tryckta beskrivningen av Börstils kyrka samt lämnat avsevärda bidrag till Hargs kyrkoberivning. Edebo kyrkas arkitektur, inredning och inventarier hava behandlats av Bohrn och undertecknad Curman i samarbete.

Slutförandet av Frösåkers härads kyrkoberivningar (utom av Börstil och Edebo) skedde 1953 och 1954, då SVERIGES KYRKORS fasta medarbetare professor ARMIN TUULSE besökte häradets samtliga kyrkor, därvid kompletterande och slutförande tidigare beskrivningar.

Till samtliga dessa medarbetare framföra utgivarna sin tacksamhet för de värdefulla insatser de i olika avseenden och vid olika tidpunkter gjort för de nu slutligt föreliggande kyrkoberivningarna.

Vid slutredigeringen ha vi åtnjutit värdefullt bistånd av experter inom de många olika specialområden, som beröras av våra kyrko-

beskrivningar. Särskilt gäller detta de mångskiftande lösa inventarierna. Rörande medeltidsskulptur ha sålunda fil. lic. RUNE NORBERG, docenten MONICA RYDBECK och fil. dr ARON ANDERSSON lämnat värdefullt bistånd, rörande textilierna fil. dr AGNES GEIJER och fil. lic. A. M. FRANZÉN. Vidare har civilingenjören ALB. LÖFGREN lämnat upplysningar om tennföremålets data och mästare m. m., fil. kand. pastor L.-M. HOLMBÄCK om kyrkklockor och orgelverk. Värdefull hjälp att lösa personhistoriska och heraldiska frågor har lämnats av professor BENGT HILDEBRAND, docenten ADOLF SCHÜCK, förste antikvariern N. L. RASMUSSEN, fil. dr H. GILLINGSTAM och statsheraldikern C. SCHEFFER. Slutligen har beträffande vissa latinska inskrifter ävensom rörande medeltida handskriftsfragment i Hökhuvuds kyrka fil. dr TONI SCHMID lämnat en oskattbar hjälp. Teol. dr M. ÅMARK har ställt sin eminenta kunskap om kyrkklockor till vårt förfogande, varjämte chefen för Livrustkammaren fil. dr T. LENK granskat uppgifter om värjor.

F. d. riksantikvariern MARTIN OLSSON har lämnat värdefulla uppgifter om J. E. Rhens ritningar till gravmonument vid Hargs kyrka. Slutligen har fröken M. Montelius ställt vissa av henne gjorda excerpter ur Edebo kyrkas böcker till vårt förfogande.

Utgivarna ha all anledning att bringa dessa forskare och hjälpare ett varmt tack för den beredvillighet, med vilken de alltid ställt sina stora kunskaper till SVERIGES KYRKORS förfogande.

Till prästerskap, kantorer och kyrkobetjäning inom Frösåkers härads församlingar framföres ett värdsamt tack för visat tillmötesgående och lämnad hjälp åt våra medarbetare, särskilt önska vi tacka kyrkoherden J. A. ARFNER i Valö för hans osparda nit och intresse.

Frösåkers härads kyrkibeskrivningar uppdelas i två häften, varav det första härmed framlägges. Med det andra häftet, som redan finner sig under tryckning, blir band II av UPPLAND avslutat. Detta senare häfte kommer därför att innehålla person-, ort- och sakregister till hela band II, som omfattar kyrkorna i Häverö och Vaddö, Bro och Vätö, Frötuna och Länna skeppslag samt Frösåkers härad, dvs. hela norra Roslagen.

Stockholm i januari 1955.

SIGURD CURMAN

JOHNNY ROOSVAL

FÖRKORTNINGAR ANVÄNDA I DETTA HÄFTE

Övriga förekommande förkortningar i överensstämmelse med förkortningsregistret i Nordisk Familjebok, 3:e uppl.

AFRITNINGAR = Afritningar af Kyrkor och Kyrko-vapen i Upland. Ms i KB, sign. F. l. 3: a och b. Teckningarna utförda åren 1680—1685 av Antikvitetskollegiets tecknare Johan Leitz och Petrus Helgonius. — I tryck utgiven av Erik Vennberg under titeln: Johan Hadorphs resor: Afritningar af Kyrkor och Kyrko-vapen i Uppland 1676—1685, Sthlm 1917.

ATA = Antikvariskt-topografiska arkivet i VHAA, Sthlm.

ATS = Antiquarisk Tidskrift för Sverige, utg. av VHAA. D. 1—22, Sthlm 1864—1924.

G. BOËTHIUS = Gerda Boëthius, De tegelornrade gråstenskyrkorna i norra Svealand. Ak. avh. Sthlm 1921.

BST = K. Byggnadsstyrelsens arkiv, Sthlm.

CORNELL-WALLIN II = Henrik Cornell och Sigurd Wallin, Uppsvenska målar-skolor på 1400-talet, Sthlm 1933.

CORNELL-WALLIN III = Uppsvenska kyrkomålningar på 1500-talet, Sthlm 1953. Dep. = deponerad, deposition.

DPL. SVEC., se SD.

Domkap. = Uppsala domkapitel och dess arkiv.

ED handl. = Ecklesiastikdepartementets handlingar i RA.

Fornvännen = Fornvännen. Meddelanden från VHAA 1906—.

GARDELL = Sölve Gardell, Gravmonument från Sveriges medeltid, I—II, Sthlm 1945.

HERDAM. = Upsala ärkestifts herdaminne 1—3. Upsala 1842—45; 4, 1893.

HILDEBRAND, Ö. Uppl. = H. Hildebrand, Berättelse om en resa i östra Uppland. Ms inlämnat till VHAA 1868.

IHRFORS = E. Ihrfors, Uplandia sacra, 5 bd 1894—99. Ms i VHAA.

INV. = Inventarieförteckning.

KB = K. Biblioteket, Sthlm.

KLINGSPOR = C. A. Klingspor, Anteckningar under resor i Uppland. UFT bd I—II, Sthlm 1871—1889.

LST = K. Lantmäteristyrelsens arkiv, Sthlm.

LÖFGREN = Alb. Löfgren, Det svenska kanngjutarehantverkets historia. Del I bd 1—3, Sthlm 1925—50.

Ms = manuskript.

PERINGSKIÖLD, se PER. MON.

PER. MON. I—X = J. Peringskiöld, Monumenta Sueo-gothorum antiqua et recentia I—X. Ms i KB, sign. F. h. 1—10. — I slutet av vol. III finnas anteckningar av Hadorphs hand, i 8:o.

RA = Riksarkivet, Sthlm.

RADLOFF = F. V. Radloff, Beskrifning öfver norra delen af Stockholms län, 2. Ups. 1805.

RHEZELIUS = Ioh. Haquini Rhezelii Monumenta uplandica. Reseanteckningar från åren 1635, 1636, 1638 och 1641. Utg. av C. M. Stenbock o. O. Lundberg [efter ms i KB, sign. F. c. 6]. UFT bd 7 (1913—17): bil.

RHEZELIUS F. c. 6 = Rhezelius' originalms.
Riksreg. = Riksregistraturen, ms i RA.
RÄK. = räkenskaper.
SBL = Sv. Biogr. Lexikon, Sthlm 1918—.
SD = Svenskt diplomatarium 1—6 (t. o. m. år 1355) och [ny ser.] 1—4 (åren 1401—20). Sthlm 1829—1946.
SHM = Statens Historiska Museum, Sthlm.
SOA = Svenska Ortnamnsarkivet i Uppsala.
SSA = Stockholms Stadsarkiv.
ST. PROT. = Sockenstämmoprotokoll.
ST. TIDN. = Stockholms-Tidningen.
SVD = Svenska Dagbladet.
SVK = Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium, utg. av S. Curman och J. Roosval, 1912—.
SV. RUNINSKR. = Sveriges runinskrifter, utg. av VHAA.
TEXT.KAT. = Utställning av kyrklig textil konst i Sverige under 8 århundraden i Sthlm 1929. Katalog, Sthlm 1929.
THAM = Wilh. Tham, Beskrifning öfver Stockholms län, Sthlm 1850.
TILAS = Sockne-Skrifware eller Swenska Resesamlingar, ms i KB författat av Daniel Tilas 1751—64, sign. M. 25: 1—3.
UB = Uppsala universitetsbibliotek.
UFT = Upplands Fornminnesförenings Tidskrift, Uppsala 1871—.
ULA = Landsarkivet i Uppsala.
UNT = Upsala Nya Tidning.
UPMARK = Gustaf Upmark, Guld- och silversmeder i Sverige 1520—1850, Sthlm 1925.
UPPLANDS KYRKOR = Upplands kyrkor. Konsthistorisk vägledning [utg. av] Stiftsrådet i Uppsala ärkestift, I—, Upps. 1945—.
UPPS. UTST. = Utställningen av äldre kyrklig konst i Uppsala 1918.
UPPS. UTST.KAT. = Katalogen till UPPS. UTST.
VHAA = K. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien, Sthlm.
VIS. = visitation.
ÖIÄ = Överintendentens Ämbetet (efter 1918 BSr), Sthlm.
ÖIÄ skr. = Skrivelser till ÖIÄ i RA.

I FÖRENING MED MÅTTUPPGIFTER

B = bredd, D = diameter, Dj = djup, H = höjd, L = längd.
Sv. f. = svensk fot (29,7 cm).

Samtliga mått äro, där ej annat anges, i cm.

Väderstrecken förkortas: NS Ö V.

Silverstämplor tydda enl. UPMARK.

Tennstämplor tydda enl. LÖFGREN.

INNEHÅLL

	Sid.
Valö kyrka.....	423
Forsmarks kyrka.....	519
Börstils kyrka.....	570
Gräsö kyrka.....	621

FRÖSÅKERS HÄRAD

AV

ERIK BOHRN OCH ARMIN TUULSE

M. FL.

FOTOGRAFIERNA ÄRO, DÄR EJ ANNAT ANGIVES,
TAGNA AV NILS LAGERGREN 1953—54. UPPMÄT-
NINGARNA ÄRO, DÄR EJ ANNAT ANGIVES, UT-
FÖRDA AV E. WALIN OCH S. ULLÉN 1921 SAMT
KOMPLETTERADE 1953 AV JOHN SÖDERBERG
ORIGINALEN FÖRVARAS I ATA

Å omstående sida: Frösåkers härads sigill ur PERINGSKIÖLDS MONUMENTA II,
s. 126, KB

Fig. 355. Valö kyrka från S. Foto A. Tuulse 1954.

Die Kirche von Valö von S. Valö church from S.

VALÖ KYRKA

UPPLAND, STOCKHOLMS LÄN, FRÖSAKERS HÄRAD, UPPSALA ÄRKESTIFT, OLANDS OCH FRÖSAKERS KONTRAKT

Beskrivningen utarbetad av ARMIN TUULSE, avslutad i april 1954

TRYCKTA KÄLLOR: AFKITNINGAR, pl. 62. — H. WESTMAN, Valö kyrka, i: Julhälsn. t. förs. i ärkest. 1928, s. 26 f. — RADLOFF, s. 97 f. — RHEZELIUS, s. 73, 170. — THAM, s. 267. — H. HILDEBRAND, Målningarna i Valö kyrka i Roslagen, i: VHAA:s Månadsblad 1878, s. 599 f. — H. CORNELL och S. WALLIN, Uppsvenska kyrkomålningar på 1500-talet, Sthlm 1953, s. 13. — KYRKORNA I FRÖSAKER. Inventeringen 1829, i: Frösåkers hembygdsför. årsskr. 1932, s. 3 f. — ÖSTHAMMARS TIDN. 1926 2/11 (kyrkans återinvigning).

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB.-SAML.: KB: PER. MON. II, s. 126 f. (kyrkan avbildad, uppgifter om inv. m. m.); RHEZELIUS F. c. 6, s. 215 (vapen, kalk, grundvalen till S. Holmgers kapell), s. 252 (kyrkan avbildad); TILAS II, s. 196 (vapen, gravstenar m. m.). — ATA: IHRFORS II: 2, s. 1991 f. (med 5 akvareller); INV. 1829; handl. angående kyrkans restaurering 1926 samt konservering av inventarierna. — BSt: Restaureringsförslag av Ä. NOREEN 1925 (plan och sektioner), förslag till el. värmeledning, ritningar till bårhus av H. WESTMAN 1937, förslag till ordnande av kyrkogården av Ä. NOREEN 1939.

KYRKANS ARKIVALIER (i ULA): RÅK. 1673—1801; ST. PROT. 1736, 1766—1828; VIS. PROT. 1639, 1669, 1677, 1686 samt 1702—1893 (med några luckor); SYNEPROT.

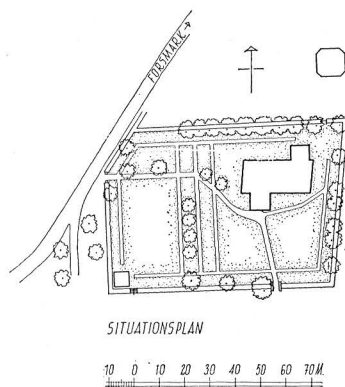

Fig. 356. Kyrkogårdsplan, 1: 3 000. Uppm. 1921, kompl. 1953.
Friedhofsplan. Plan of site.

1646, 1677, 1685, 1699; inv. 1639, 1669, 1696, 1699, 1728, 1799, bl. vilka »Inquisition och uppteckningh» av kyrkan och dess egendom från år 1696 innehåller intressanta uppgifter om arkitektur och inredning, likaledes en förteckning över rep. och tillökning av inv. 1699 o. följ. (L I: 1); dessutom kan nämnas en »Förklaring» av kyrkoherde Johan Sylvius¹ från år 1713, med beskrivning av inventarierna (E V: 150), en specifikation från år 1728 på rep. m. m. gjorda under kyrkoherde Johan Sylvius tid fr. o. m. 1698 samt en ämbetsberättelse av prosten N. G. Wagner (s. 497, not 1) från år 1849 med många intressanta uppgifter om socknens och kyrkans historia (E V: 150).

Möjligen avses Valø med det Vallø, som omnämnes 1291 i Uppsalakaniken Salomons testamente (SD nr 1036). Valø socken förekommer 1312 (SD nr 1889) samt 1314 såsom hörande till »Rhodin» (SD nr 1946). År 1316 visiteras kyrkan av ärkebiskop Olof (SD nr 2218). 1344 räknas Valø till »skaedhundare skiplagh» (SD nr 3838). — Kyrkan var troligen helgad åt Jungfru Maria och S. Olof (s. 514). — Bynamnet Lund, på vars ägor kyrkan är belägen, kan möjligen visa, att kyrkan byggts på en plats, där under hednisk tid funnits en offerlund. Av fornlämningarna att döma var trakten dock under forntiden ganska glest bebyggd; först under medeltidens början hade genom landhöjningen bildats lämplig åkerjord i sockenområdet, som sedan fick en central betydelse i Frösåkers härad. En beskrivning från 1849 (ULA) uppger, att socknen ursprungligen var en fåbodtrakt eller betesmark, där Fylkiskonungen Hauki, som skall hava haft sitt hemvist vid Borggårds by i Hökhuvud, betat sina kreatur.

Våren 1953 gjordes ett intressant fynd NNO om kyrkan, bestående av en grov plankan av furu med ett skulpterat djurhuvud. Dessutom påträffades en ålderdomlig ställning för torkning av ängsfoder samt vissa till platsen sekundärt utforslade byggnadsdetaljer av ett resvirkeshus.

Sedan år 1942 har Valø Forsmark som annex.

Följande i texten omnämnda gårdar och byar ligga i socknen: *Annö, Berkinge, Bol, Galarmora, Gubbo, Lund, Norrby* och *Stummelbo*.

¹ JOHAN SYLVIUS, † 1729; pvgd 1684, kh i Valø 1698—1729.

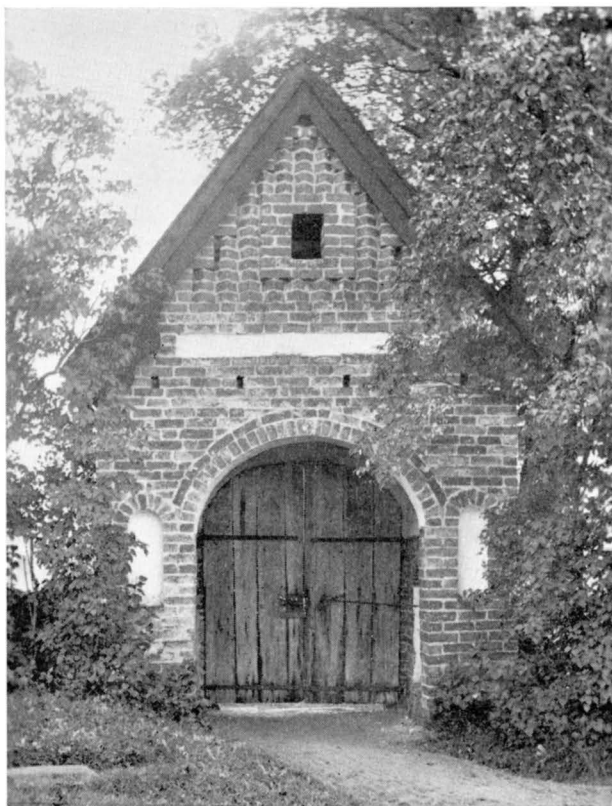

Fig. 357. Stiglucka från 1400-talets slut. Exteriör från N.
Foto E. Erici 1938.

Friedhofspforte von N. Ende des 15. Jh. Lychgate, end of 15th cent.,
from N.

KYRKOÅRD OCH KLOCKSTAPEL

Kyrkogården (fig. 356) består av en äldre och en nyare del. Den BOGÅRDSMUR äldre delen kring kyrkan är omgärdad av en bogårdsmur, byggd av kluven och vald gråsten i murbruk. Murens äldsta parti är medeltida och ligger i förband med en stiglucka från 1400-talet i S (s. 426). Murens övre del är kompletterad med sprängsten, troligen vid en reparation före 1861 (vis.). Dessförinnan var muren täckt med ett spånklätt tak, avbildat på RHEZELIUS' teckning från 1630-talet (fig. 358). I VIS.PROT. 1849 beskrives bogårdsmuren som »betäckt med ett

Fig. 358. Kyrkan år 1636. Teckning av RHEZELIUS.
Die Kirche. Zeichnung 1636. Pen drawing of church, 1636.

mossbelupet nedrött tak, Herrans Helgedom till vanprydnad, hwilket derjemte är ytterst eldfarligt». Som följd av denna anmärkning borttogs taket något år före 1861.

Kyrkogårdens nya del i V anlades 1916—18. Inhägnaden av sprängd gråsten i kallmur tillkom 1926, varvid muren mellan den äldre och nyare delen borttogs. Gränsen markeras av gamla lövträd, vilka liksom träden längs gamla bogårdsmuren torde härstamma från en plantering, som verkställdes 1876 (vis.). Kyrkogårdens nya del ordnades 1939 enl. ett förslag av ark. Å. Noreen.

INGÅNGAR

Stigluckan i S (fig. 357) är byggd av tegel ($29 \times 14 \times 8$) i munkförband med väl strukna fogar. Grund och tramphällar av gråsten. Gavelröstet åt S har en tvärgående trappstegsblindering och högt upp en liten vitputsad rundblindering. Gavelröstet åt N prydes av ett tvärgående blinderingsband av två skifts höjd. Därövan vidtager ett uppåt trappstegsformigt, smalnande parti med snedställda stenar. I detta finns en glugg av enstens bredd och fyra skifts höjd. Till vinden innanför gluggen finnes ingen ingång. — Stigluckans tak täckes av rätskurna, tjärade spån av bräder. Svarttjärade vindskidor, nedtill fasonerade. — Portalen är på utsidan något tryckt rundbågig och försedd med *ett* språng. Portarna äro av stående bräder, på utsidan belagda med liggande bräder, som genom profilering uppdelats i kvadrer. På portarnas översta del äro kvadrerna rödmålade med vita profiler. I detta parti är målat: ANNO 1703 i vitt; portarna utfördes nämnda år av snickaren Pähr Carlsson (RÄK.). I övrigt äro portarna på utsidan tjärade. Den inre porten är i stort sett formad som utsidans. Den har på var sida en halvstens djup vitputsad rundbågig blindnisch. —

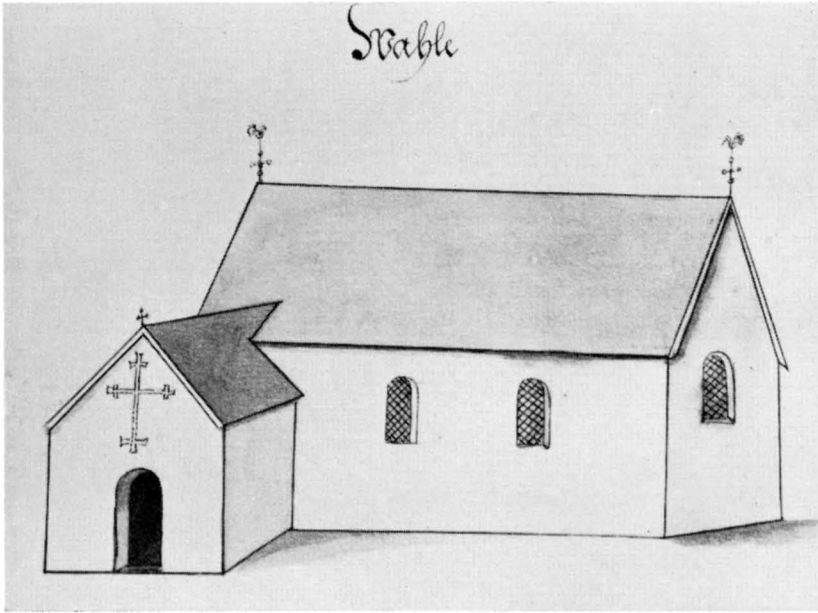

Fig. 359. Kyrkan år 1683 enl. AFRITNINGAR.

Die Kirche Zeichnung 1683. Pen and wash drawing of church, 1683.

Stigluckans rum täckes av ett putsat och vitkalkat tunnvalv. Väggarna äro ned till jämnhöjd med portalbågarnas anfang putsade och vitkalkade. I sidoväggarna enstens djupa sittnischer med stickbågig avtäckning av enbart koppar. Nischernas fond putsad och vitkalkad, vertikalsidorna vitkalkade. I V innerväggen, V om ytterporten finns ett bomhål (H 11, B 13, Dj 46). — Gavelröstenas blindingar giva vid handen, att stigluckan tillkommit under 1400-talets sista skede (jfr stigluckan i Bladåker, SvK Uppland III, s. 387 f.), antagligen i samband med en större byggnadsverksamhet vid kyrkan under denna tid (s. 441). Såsom ovan sagts, ligger stigluckan i förband med S bogårdsmuren, varav torde framgå, att bogårdsmuren tillkommit på samma gång som stigluckan.

Utom S stigluckan — som i RÄK. kallas »Stora Kyrkporten» — hade den äldre kyrkogården stigluckor även i Ö och V, avbildade på RHEZELIUS' teckning (fig. 358). Båda omnämnas flera gånger under 1700-talet i samband med reparationer, varvid kalk och spån inköptes. Något närmare om dessa stigluckor vet man ej. Att döma efter RHEZELIUS' teckning (fig. 358), tycks V stigluckan ha varit uppförd i kors-

Fig. 360. Sockenmagasin, det ena från 1788, vid infarten till prästgården. Foto I. Anderson 1940.

Kirchspielsmagazine, eines von 1788, bei der Einfahrt zum Pfarrhof. Parish storehouses for tithes, one built 1788.

virke. Numera har kyrkogårdens äldre del utom stigluckan i S en liten ingång i NÖ, som leder till klockstapeln i N. Enkla trägrindar.

Kyrkogårdens nya del har huvudingången i V med stolpar av cement, täckta med tak av svartmålad plåt; taken äro krönta av kulor. Smidda järngrindar. Ingången i SV har trappsteg av huggna granitblock; inga grindar.

BÅRHUS

I SV hörnet av kyrkogårdens nya del ligger ett bårhus av vitputsat tegel. Ingång i Ö har trädörrar klädda med järnband med runda brickor i korsningarna. Gavelröstena och taket äro klädda med rundskuren, svarttjärad spån. Över ingången 3 enkla järnkors. Ett liknande kors finns på Ö gavelspetsen. Bårhuset uppfördes år 1939 efter ritningar av ark. Hans Westman.

SOCKEN- MAGASIN

Infarten till prästgården flankeras av två magasinbyggnader (fig. 360) uppförda av rödfärgat timmer, med gavelutskott. Om uppförandet av det ena fattades beslut 1778 (st.PROT.). År 1788 var det nya magasinet färdigt. Prästgårdens manbyggnad uppfördes 1789.

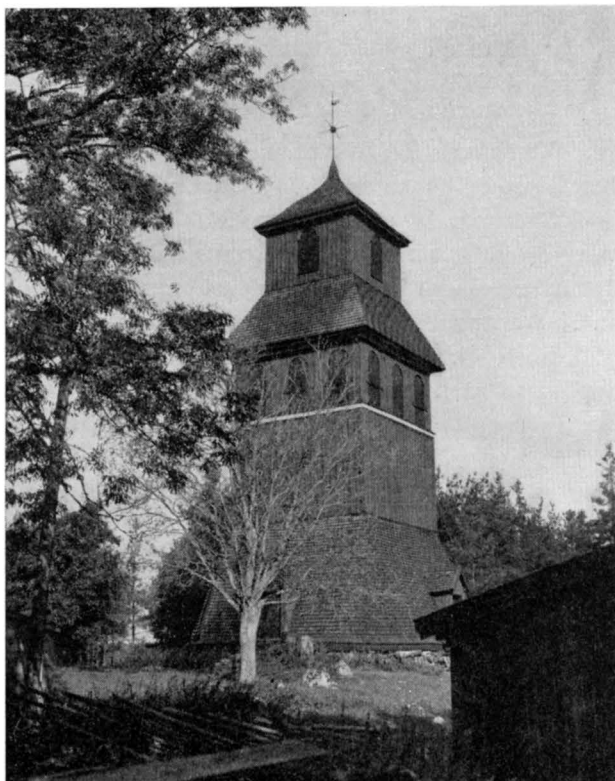

Fig. 361. Klockstapel från 1739—40. Foto I. Anderson 1940.
Glockenturm von 1739—40. Bell tower, 1739—40.

Klockstapeln (fig. 361) ligger på ett litet berg strax intill kyrko-KLOCKSTAPELgårdens NÖ hörn. Den är av uppländsk torntyp med kvadratisk plan. Sidorna äro inklädda med stående, rödfärgade bräder, de nedre, lutande partierna med raktskuren tjärad spån. I klockvåningen rundbågiga ljudgluggar med svarta luckor. Spånklätt pyramidtak, krönt av en lanternin med rödfärgade, stående bräder, rundbågiga gluggar med svarta luckor. Lanterninen avslutas av ett karnissvängt, spånklätt tak med spira, krönt av kors och tupp. — Virkena i klockvåningen äro invändigt rödmålade, golvet täckt med åt alla sidor slutande brädgolv med vattenrännor på näver och bräder. I stapelns nedre del äro virkena omålade. På den ena av hjärtstockarna är med svart skrivet årtalet 1858, troligen åsyftande en reparation. — Stapeln uppfördes 1739—40 under ledning av byggmästaren Duhan

(RÄK.). Under 1800-talets början genomgick stapeln en grundlig reparation, varvid den ommålades av klockaren Anders Zetterberg och kyrkvärden J. Nilsson i Stummelbo (INV. 1829).

ÄLDRE
STAPEL

Den nuvarande klockstapeln har haft åtminstone en föregångare. På RHEZELIUS' teckning (fig. 358) finns Ö om kyrkan en byggnad, som tycks ha bestått av en öppen ställning av bjälkar, täckt med spåntak. Upp till klockvåningen, där en klocka är inritad, leder en stege. Denna klockställning låg antingen i kyrkogårdens Ö del eller på nuv. stapels plats och har av tecknaren felaktigt blivit sammankopplad med kyrkobyggnaden. Några uppgifter om denna stapel, som måste ha funnits på 1630-talet, finnas ej. Den synes ha haft klockbockskonstruktion. — År 1675 upptages i RÄK. material och lön för Oluff Mattzon i Gubbö »för stapelns bygning». Uppgiften torde närmast avse en reparation, ty år 1686 fick byggmästaren Morten Pehrson i Uppsala betalt för att han reparerade stapeln »med 8 Swillar» (RÄK.). En så omfattande reparation hade knappast behövts, om ny stapel blivit uppförd år 1675. Att det var den gamla stapeln, som reparerades, visa även utgifter under 1600-talets slut och 1700-talets början, då man ständigt försökte att rusta upp den gamla konstruktionen. Innan den nuvarande klockstapeln uppfördes 1739—40, förklarades den gamla stapeln av byggmästaren Bousset från Leufsta bruk vara alldeles bofällig (RÄK.).

S. HOLMGERS KAPELL

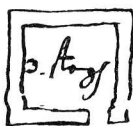

Fig. 362. Planskiss av S. Holmgers kapell år 1636. Teckning av RHEZELIUS. Möjligen en stensakristia till ett träkapell.

Grundriss-skizze zur St. Holmgers-kapelle. Zeichnung 1636. Möglicherweise Steinsakristei einer Holzkapelle.

Plan of St. Holmger's chapel, pen drawing 1636. The chapel was probably the stone vestry of a wooden chapel.

Enligt PER. MON. II syntes NÖ om kyrkan »gambla murar efter ett Capell som i förstone till gudztienstens föröfwande där warit hafwer». RHEZELIUS lämnar om denna byggnad följande beskrivning: »Sönan K[yrkian] är ett gamalt Capel huilket har kalladz S. Hångels Capel. Grundualen är så fatt. der äre och fult jatne [= jätte] griffter, här har varit Rädkyrka eller Anexa til gamble Upsala seya dhe.» Namnet S. Hängel (i tryckta upplagan felläst som S. Kängel) är tydligen en förvanskning av S. Holmger,¹ konung Knut Långes son. Han

¹ För uppgiften har förf. att tacka docenten A. Schück.

Fig. 363. Exteriör från S. Foto 1953.

Aussenansicht von S. Exterior from S.

ledde ett uppror i Uppland mot konung Erik Eriksson 1247, men besegrades, tillfångatogs och halshöggs år 1248. Holmger ligger begravnen i Skokloster.¹ Efter sin död dyrkades Holmger som helgon; denna dyrkan kan skönjas redan på 1200-talet, och enl. Bureus fanns ett Holmgers kapell på Björklinge hed, N om Uppsala.²

Till sin beskrivning om S. Holmgers kapell i Valö bifogar RHEZELIUS en ritning (fig. 362), enligt vilken byggnaden har varit kvadratisk med ingång på S sidan. I mitten står skrivet »3.stegh». Om detta åsyftar grundmurarnas sidolängd, har byggnaden varit mycket liten och kan knappast varit ett kapell, utan snarast en del av ett sådant. Möjligen har man att göra med rester av en liten stensakristia, till vilken ett kapell av trä anslutit sig i söder.³ Holmgers dödsår 1248 ger en terminus post quem för byggnadens tillkomst. En annan möjlighet är, att byggnaden fanns redan tidigare och först under 1200-talets andra hälft blev döpt till S. Holmgers kapell. I så fall kan det tänkas, att

¹ S. TUNBERG, Äldre medeltiden, Sveriges historia till våra dagar, Sthlm 1926, s. 77 f.; H. TOLL, Ett återfunnet klosterminne, UFT VIII, s. 284 f.

² S. KARLING, Gästriklands medeltidssigill — ett verk av Bernt Notke? Konsthistorisk Tidskrift 1948, s. 100.

³ Jfr A. TUULSE, Träkyrkor med stensakristia, Fornvännen 1951.

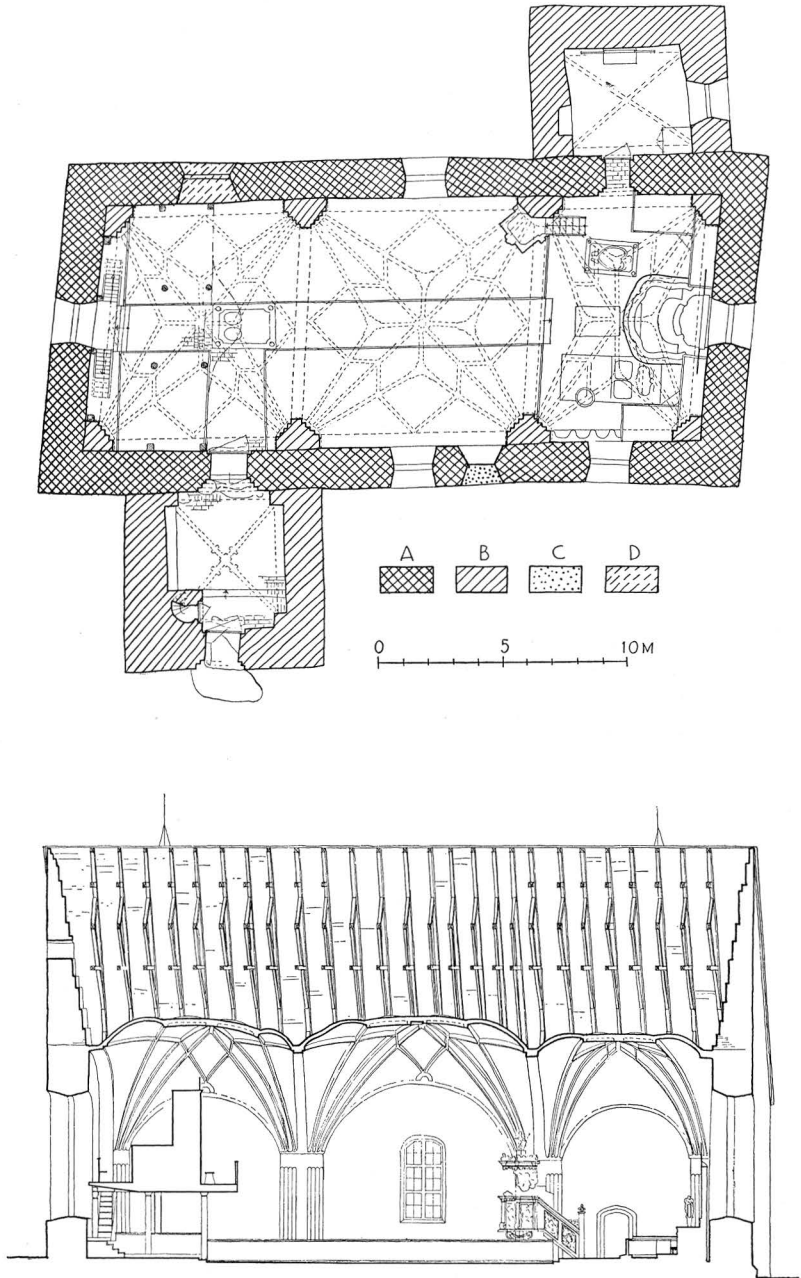

Fig. 364. Plan och längdsektion mot N, 1: 300. Uppm. 1921, kompl. 1953.
 Grundriss und Längsschnitt gegen N. Plan and longitudinal section towards N.

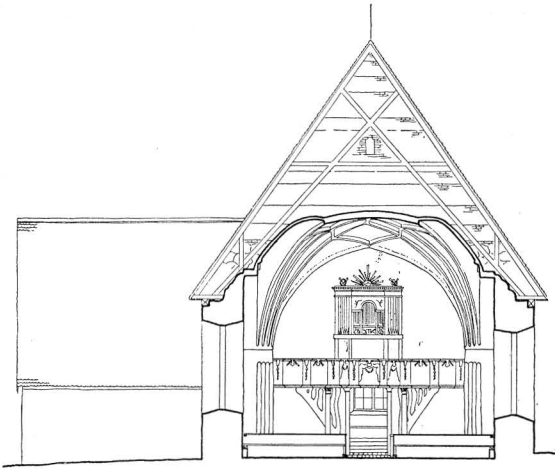
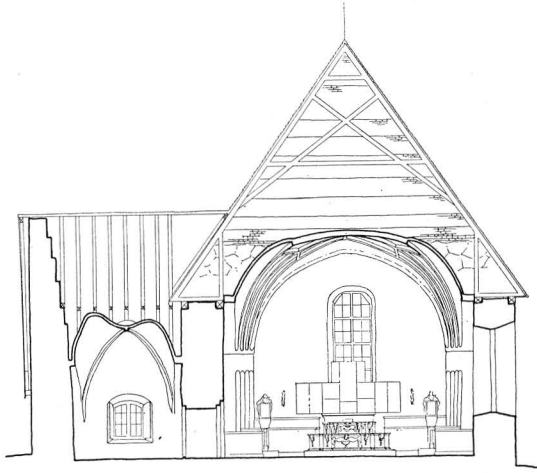

Fig. 365. Tvärsektioner mot Ö och V, 1:300. Uppm. 1921, kompl. 1953.
Querschnitte gegen O und W. Transverse sections towards E. and W.

kapellet har varit föregångare till den nuvarande Valö kyrka. Denna omständighet bekräftas delvis av en tradition i socknen, som berättar om en kyrka NÖ om den nuvarande. Sammastädes lär man vid olika tillfällen ha hittat människoben och stenfragment. I fråga om kapellets läge bör man således sätta tro till PERINGSKIÖLDS uppgift, att kapellet låg NÖ om den nuvarande kyrkan.

KYRKOPYGGNADEN

PLAN OCH
MATERIAL

Kyrkan (fig. 364—365) består av ett rektangulärt långhus innefattande även koret, sakristia i N och vapenhus i S. Byggnaden är uppförd av gråsten med tegel i dörr- och fönsteromfattningar samt i gavelrösten, golv och valv. Yttermurarna äro överallt rappade och vitkalkade. Tidigast omtalas yttermurarnas rappning 1797 (ST.PROT.). Vägghpartierna mot sakristians och vapenhusets vindar visa emellertid, att kyrkan från början stått orappad med väl strukna fogar. Sokkel saknas, men undergrunden av stora gråstenar är synlig i långhusets V del. Gavelröstena äro rikt ornerade med blinderade kors, band, strömskift, nischer m. m. På Ö gaveln en stor rosettblindering (fig. 368), sannolikt inspirerad av Uppsala domkyrkas rosettfönster.

FÖNSTER

Fönstren äro breda med tryckt rundbågig yttre avslutning och stickbågig dageröppning. Solbänkar av tjärade bräder. Karmar, bågar och spröjsar av svartmålat trä; klart glas, ställvis svagt grönt. Ö gavelfönstret har innanfönster med träbågar och blyspröjsar samt rutor av antikglas i olika färger, tillkomna vid en restaurering 1926, då även övriga fönsteröppningar försågos med innanfönster. — Under 1600-talet hade kyrkan fyra fönsteröppningar, två åt S, en åt Ö och en åt V. Fönstrens utseende framgår av RHEZELIUS' teckning (fig. 358) och av AFRITNINGAR (fig. 359). RHEZELIUS har ritat 3 fönsteröppningar på S sidan, vilket torde bero på ett misstag. På originalet syns också, att man försökt radera bort mellersta fönstret. Av medeltida ljusöppningar finns inre smygen av ett sydfönster kvar i form av en väggnisch (fig. 385), framtagna 1926. Den är svagt spetsbågig med tämligen smal dageröppning och starkt skrånande smyg. Mellersta valvets S sköldbåge skär något över fönstrets inre båge. Dess östra kant sitter ca 10 cm V om pilastern mellan travé I och II (räknat österifrån).

På insidan av V gaveln finnas spår av ett stort runt fönster med omfattning av tegel markerade med en rits kring övre delen av fönstret.

Fig. 366. Kyrkans V gavel. Foto A. Tuulse 1954.

Der Westgiebel der Kirche. W. wall of church.

Även denna fönsteröppning tycks härstamma från medeltiden och omtalas ända till 1700-talet, då stora ändringar företogs i fråga om kyrkans fönster. Sålunda upphöggs år 1718 i samband med den nya predikstolens tillkomst en fönsteröppning åt N (den östligaste). År 1766 (ST.PROT.) beslöts på grund av att kyrkan var för mörk, att fönstren skulle vidgas, »tillika de gl fönstren koma så att dragas, att de blifwa midt under hwalfbågen mot hwarandra, för symmetriens skull». Det sistnämnda beslutet gällde således sydfönstren, som hittills ej korresponderat med valvindningen, emedan murarna och valven härstamma från två olika byggnadsperioder (s. 438). Vid samma tillfälle ombyggs även rundfönstret i V till högfönster och samtliga

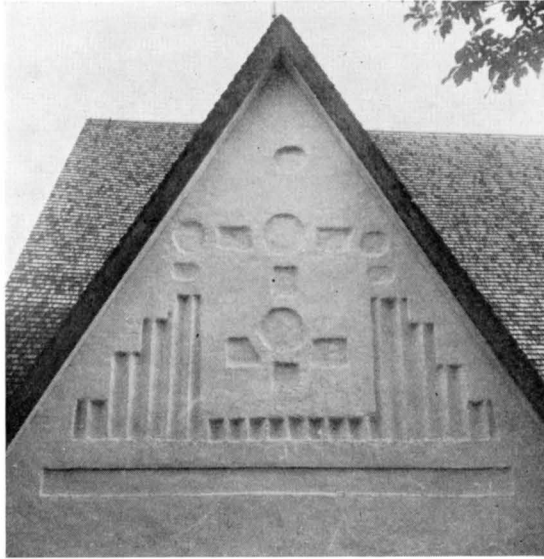

Fig. 367. Blinderingar på sakristians gavel. Foto 1953.
 Blendierung auf dem Sakristeigiebel. Decorative brickwork on vestry gable.

fönstren försågos med nya glas »emedan the gl glasen äro för mörka». Även järngallren togos bort. Detta allt torde visa, att fönsteröppningarna ända till 1766 i stort sett hade bevarat sitt medeltida utseende. Ändringarna utfördes av murmästaren Hans Persson från Hökhuvud (RÄK.), och genom dessa arbeten fingo fönstren sin nuvarande form. Det västligaste nordfönstret upptogs 1799 (RÄK.) och igenmurades i samband med kyrkans restaurering 1926.

INGÅNGAR

Ingången från vapenhuset till långhuset är rundbågig med tre rätvinkliga språng på utsidan och på insidan ett rätvinkligt språng med stickbågig avtäckning för dörren. Den inre dörren är av mycket grova och breda furuplankor med smidda järnbeslag. Stort stocklås, förfärdigat 1798 (RÄK.) av mästern Wahlgren. Virket i övrigt och järnbeslagen äro medeltida. Dörrens utsida är målad i mörkbrunt med marmorering i grönt; beslagen grönmålade. På insidan två groteska ansikten i enkel konturteckning i svart (fig. 369) troligen samtida med kalkmålningarna (s. 444). Mot vapenhuset brunmålade dörrar, tillkomna under 1800-talet, förändrade 1926.

En kordörr (»kur dören») omnämnes 1691 (RÄK.), 1725 (VIS.) och

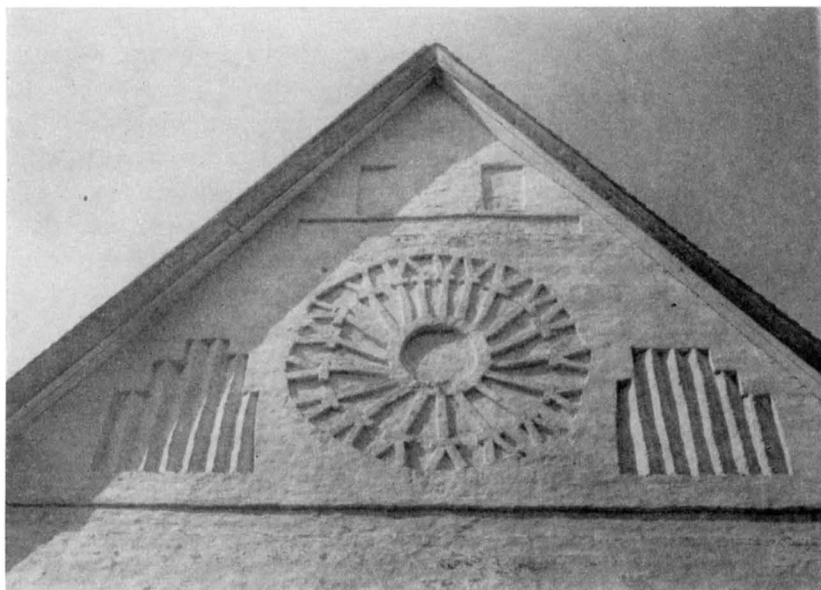

Fig. 368. Blinderingar på kyrkans Ö gavel. Foto 1953.

Blenderung auf dem Ostgiebel der Kirche. Decorative brickwork on E. gable of church.

1728 («Ingången af Choret»). Inga spår av en kordörr i muren finns bevarade. Sannolikt åsyfta de citerade uppgifterna en ingång genom korskranket (s. 490) eller någon annan anordning i kyrkorummet.

Interiören (fig. 370—371) är en av de vackraste i Uppland. Hårtill bidraga rummets mäktiga proportioner, valvens luftiga ribbverk och kalkmålningarnas och inredningens samverkan i färg. Långhusets golv är i bänkkvarteren av trä och i gångarna av tegel i fiskbensmönster; inom korträven är golvet av tegel i kvaderläggning. Golvet i koret liksom under orgelläktaren ligger två steg högre än långhusgolvet i övrigt. — År 1720 (RÄK.) genomgick golvet en grundlig reparation, varvid bl. a. sand upptages till »coretz ophögning». Detta torde innebära, att korgolvet innan dess hade samma nivå som långhusets golv. År 1739 (RÄK.) talas det om »tegelgolvet inläggande uti kvinnfolksbänkarna». År 1861 inlades nytt golv, troligen det nuvarande, vilket justerades vid restaureringen 1926.

INTERIÖR

Väggarna äro putsade och vitstrukna, med murstrukturen synlig genom putsen. I långväggarnas övre delar synas spår av hammarband samt därifrån uppstigande vertikala delar av en träkonstruktion.

På kortväggarna finnas inga liknande spår. Detta innebär troligen, att kyrkorummet har varit täckt med ett tunnvalv av trä, innan de nuvarande valven tillkommo (jfr s. 441).

Valven vila på hörn- och väggpilastrar med fyra rätvinkliga språng på var sida; sprången avslutas uppåt mot pilastrarnas översta, släta parti med runda urtagningar. Alla sköld- och gördelbågar äro 47—55 cm breda. Sköldbågarna i Ö och V samt gördelbågarna äro spetsbågiga, sköldbågarna invid långmurarna rundbågiga. Valvkapporna indelas i rika stjärnmönster av halvstensribbor med avfasade hörn och breda föreningslänkar i ribbornas korsningspunkter. — I pilast-rarnas sidopartier finnas fyrkantiga hål av varierande vidd och djup (H 12—13, B 10—14, Dj 16—17); H från golvet 90—240 cm. Möjligen äro hålen spår efter byggnadsställningar. — Alla valv, pilastrar och sköldbågar äro prydda med kalkmålningar (s. 444). Dessutom finnas fragment av målningar även på väggarna och i den ursprungliga fönsternischen åt S.

Murarna på vinden visa inga spår av ett äldre innertak. Ovanför V sköldbågens krön är gavelröset av tegel i munkförband, nedanför detta krön av gråsten. Detsamma gäller Ö långhusgavelns insida. Långhusvalvens N och S sköldbågar gå med sina övre delar ovanför de ursprungliga murkrönen, på vilka uppmurats tunnare, slarvigt utförda förhöjningar av gråsten (se fig. 365).

YTTERTAK Nuvarande takstol har tillkommit under en stor och långvarig reparation, vilken beslöts 1797 (ST. PROT.) eftersom den gamla takstolen då var förmultnad. Något senare igångsattes arbetena, men det dröjde ända till 1815, innan hela företaget hade kommit så långt, att man kunde börja med tjärstrykning av spånbeklädnaden. Från denna tid torde även härstamma de tjärade vindskidorna med profilerade ändpartier. De yttre hammarbanden äro synliga och rödfärgade. Takfoten inklädd med rödfärgade bräder. — Även före den omtalade reparationen var taket klätt med spån. I RÄK. 1677 upptagas »två kors på kyrkan av järn med knappar på», vilka äro avbildade i AFRITNINGAR (fig. 359).

ÄLDSTA STENKYRKAN Såsom de ovan omtalade spåren av ett äldre innertak samt fönsternischen i S visa, tillhöra de nuvarande valven en senare period än gråstensmurarna. Dessa murar torde härstamma från Valö äldsta stenkyrka, som endast utgjordes av det nuvarande kyrkorummet, en s. k. salkyrka, sannolikt täckt av ett trätunnvalv. Grundplanen och tunnvalvet torde datera anläggningen tidigast till 1280-talet,¹

¹ G. BOËTHIUS, s. 35 f., 43.

Fig. 369. Långhusets S portal sedd inifrån, med målningar på muren och dörren från 1520-talets slut. Foto 1954.

Südportal des Langhauses von innen S. doorway of nave, from within, with
gesehen mit Malereien auf Mauer und murals, and painting on doorway.
Tür aus den 20-er Jahren des 16. Jh.

vilket även bekräftas av den gamla fönsteröppningens svagt spetsbågiga form. Kyrkans ingång fanns säkerligen på samma plats som den nuvarande S-ingången. Dess form är dock förändrad, möjligen i samband med den stora byggnadsverksamheten under 1400-talet (s. 441). Vid samma tillfälle bortrevos även den äldsta stenkyrkans gavelrösten och långmurarna höjdes något. Det finns inga direkta belägg för att i den nuvarande byggnadskroppen ingå murar, som äro äldre än från 1280-talet.

Under senmedeltiden företogs åtskilliga tillbyggnader och ändringar i Valö nuvarande kyrka. Sakristian i N ligger ej i förband med kyrkans N mur. Den är uppförd av gråsten liksom kyrkan i övrigt, utom gavelröstet med blinderingar (fig. 367), som är byggt av tegel. Ingången från kyrkorummet är tvåsprångig, med stickbågig avtäckning. Dörren av trä är på bägge sidor klädd med handsmidda, svartmålade järnplåtar och på insidan försedd med en stomme av grova järnband. Förfärdigades vid Forsmarks bruk år 1813 (RÄK.). Fönster åt Ö har stickbågig avtäckning samt skrånande smyg. Karmar, bågar

SAKRISTIA

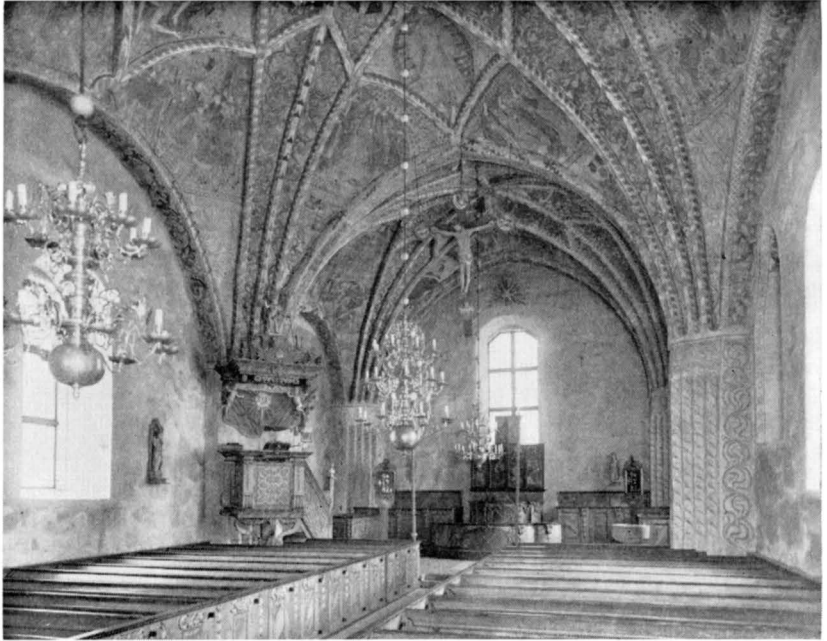

Fig. 370. Interiör mot Ö. Foto 1954.
Inneres gegen O. Interior Towards E.

och spröjsar av svartmålat trä, rutor av klart glas. Innanför fönstret träluckor, klädda med järnplåtar och grova bandjärn. Fönstret säges 1799 (vis.) vara nyligen vidgat och med järnbeslagna luckor försett. I V väggen finnes en murnisch (H 45, B 116, Dj 47). Golvet är av trä. Dock finns i SV hörnet ett litet parti av gråsten och vid N väggen under ett där stående altarskåp ett parti av tegel. År 1728 säges sakristian nyligen ha fått nytt golv med samma höjd som korets. 1799 (RÄK.) murades under golvet en liten vinkällare. — Sakristian är täckt med ett kryssvalv av tegel, som i S och N vilar på runda sköldbågar av enstens bredd; i Ö och V övergå kapporna jämnt i murarna. Valvet har halvstensribbor och kapporna äro på ett egenomligt sätt uppdrivna till höga lober, särskilt den N kappan. Valv och väggar äro putsade och vitkalkade. År 1803 insattes i sakristian en kakelugn av kakelugnsmakaren Regel i Löfsta (RÄK.). Numera borttagen, men rester förvaras på uthusvinden. — Takstolen är medeltida, med virkena bilade, hophuggna halvt i halvt och pluggade ihop. Yttertaket täckt med spån. — Valvets halvstensribbor, de starkt

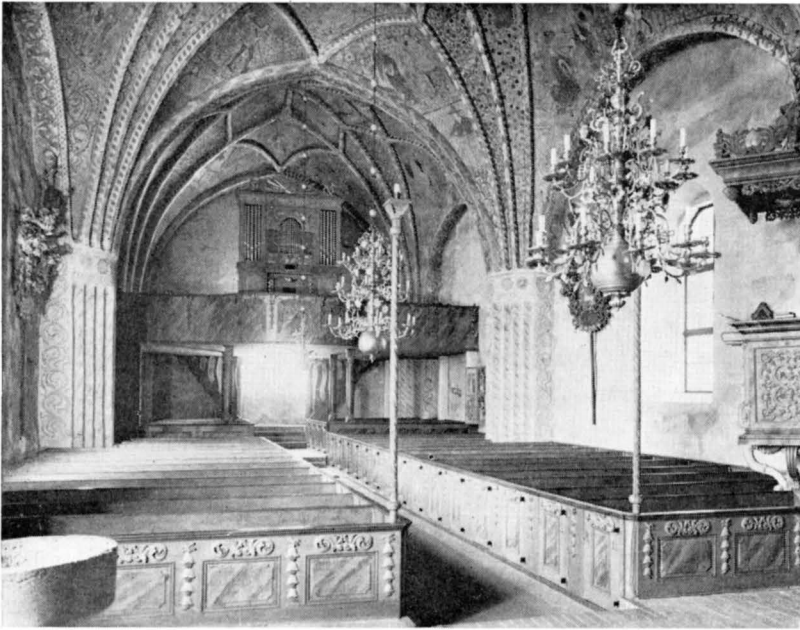

Fig. 371. Interiör mot V. Foto 1953.
Innernes gegen W. Interior towards W.

kupiga valvkapporna och gavelröstets blindingar torde angiva 1400-talets andra hälft eller slutskede som sakristians tillkomsttid.

I omedelbar anslutning till sakristians uppförande företogs stora förändringar även i själva kyrkorummet. Det gamla trätunnvalvet ersattes av tegelvalv, långmurarna påbyggdes på insidorna och de gamla gavelröstena av gråsten fingo vika för de nuvarande tegelgavlarna med rik blindingerdecor. Valvens ribbsystem bildar ett dubbelt stjärnmönster, karakteristiskt för den tid, då ärkebiskop Jakob Ulfsson (1469—1514) var den drivande kraften inom uppsvensk kyrkobyggnadskonst.¹ Även pilastrarnas utformning är betecknande för samma period. Ribbsystemets breda korsningspunkter visa, att man i Valö har att räkna med utvecklingens sista skede, under 1500-talets början. Liknande valv förekommer i Uppland bl. a. i Bladåker, Ununge (SvK, Uppland III, s. 398, 486), Rasbo-Kil m. fl. kyrkor.

KYRKORUM-
MET VÄLVES

¹ E. LUNDBERG, Byggnadskonsten i Sverige. Sengotik och renässans 1400—1650, Sthlm 1948, s. 128 f.

Även i Dalarna finnas motsvarigheter, till ex. i Stora Tuna och Torsångs kyrkor. Gavlarnas blinderingar ge en liknande datering. I kyrkan fanns bl. a. ärkebiskop Jakob Ulfssons vapen (s. 467) avbildat, vilket kunde antyda, att kyrkan ombyggt under dennes tid, alltså senast år 1514. På en nu försvunnen klocka har funnits årtalet 1503 (s. 514); möjligen stodo byggnadsarbetena då inför sitt avslutande.

VAPENHUS

Vapenhuset (fig. 363) ligger ej i förband med kyrkans S mur. Dess murar äro uppförda av gråsten, gavelröstet av tegel. På dess vind synes, att teglet i gavelröstet är lagt i munkförband. Portalen är rundbågig med två rätvinkliga språng på utsidan. På insidan ett rätvinkligt språng för dörren. Denna är av mycket grova och breda furuplankor, på utsidan tjarade; smidda, medeltida gångjärnsbeslag. Stort stocklås med enorm nyckel. Utanför och i själva portöppningen tramphällar av gråsten. — Golv av tegel i fiskbensmönster i mittpartiet och på sidorna med kvaderläggning, troligen samma golv som år 1728 säges ha blivit inlagt på kyrkoherde Sylvius' tid (s. 424, not 1) under 1700-talets början. I SV hörnet en murklack, i vilken en spiraltrappa av tegel leder upp till vinden. Ingången är stickbågig med ett rätvinkligt språng för den enkla bräddörren. Vid V väggen finns en bänk, bestående av två grova furubräder — den yttre med profilerade kanter — på ett murat och vitputsat underlag. Bänkens H 42, Dj 44. På den inre brädan finnas flera bomärken inristade. — Vapenhuset är täckt av ett kryssvalv av tegel med halvstensribbor, vilka nära hjässan ha tvärplattor; i hjässpunkten en kvadrat med enstens sidor. Valv och väggar putsade och vitkalkade samt delvis prydda med kalkmålningar (s. 464). Takstolen förnyades 1768, sedan den äldre blivit avblåst av en orkan. Spånbeklädnad. — Vapenhuset torde ha tillkommit som sista led i den stora byggnadsverksamhet som igångsattes under 1400-talets andra hälft. Kalkmålningarna angiva som sista gräns för vapenhusets tillkomst tiden omkr. 1525.

RESTAURER-
RINGAR

Bland ovan omtalade ändringar under nyare tid voro byggnadsarbetena 1766 de omfångsrikaste, innebärande bl. a. att fönsteröppningarna delvis vidgades och omplacerades. Vid samma tillfälle överkalkades även målningarna på väggarna (s. 454). Något före 1861 företogs en mindre reparation (golvet omlades, väggarna omkalkades, bänkarna förändrades, den fasta inredningen övermålad).

År 1926 restaurerades kyrkan under ledning av ark. Ä. Noreen med Alfred Nilson som konservator. Ytterputsen förnyades, golvet justerades, V nordfönstret igenmurades, takstolarna över koret förstärktes. Innanfönster insattes, korfönstret åt Ö avbländades med

S

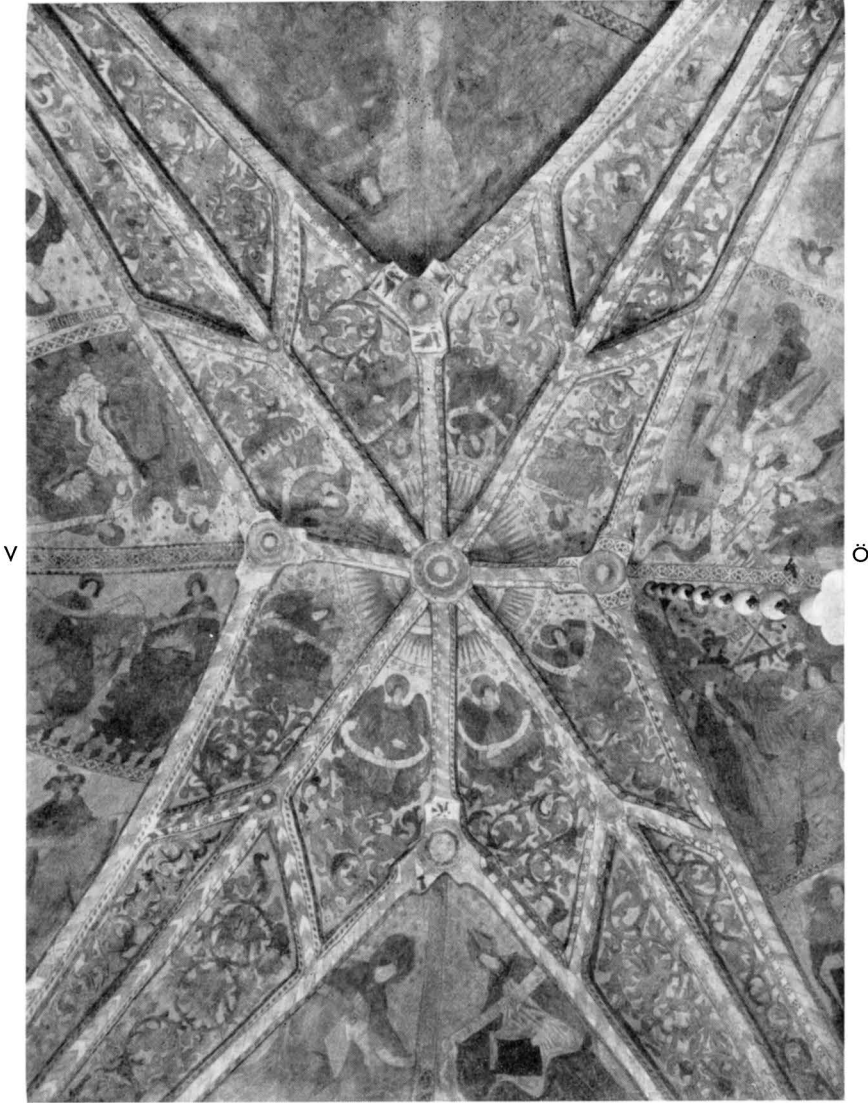

Fig. 372. Målningar i travé I. Målningarna i fig. 372—395 äro utförda av Andreas Martini (Martinsson) i slutet av 1520-talet. Foto 1954. S. 454.

Malereien im Joch I. Die Malereien Abb. 372—395 sind von Andreas Martini (Martinsson) in den 20-er Jahren des 16. Jhs ausgeführt worden.

Painted vaultings and murals in figs. 369, 372—395 were executed by Andreas Martini (Martinsson), late 1520's.

antikglas. Valvmålningarna rengjordes och konserverades, överkalkning på väggar och valvpilastrar borttogs. Bänkarna breddades och på bänkdörrar och gavlar påsattes åter urspr. ornament. Läktaren

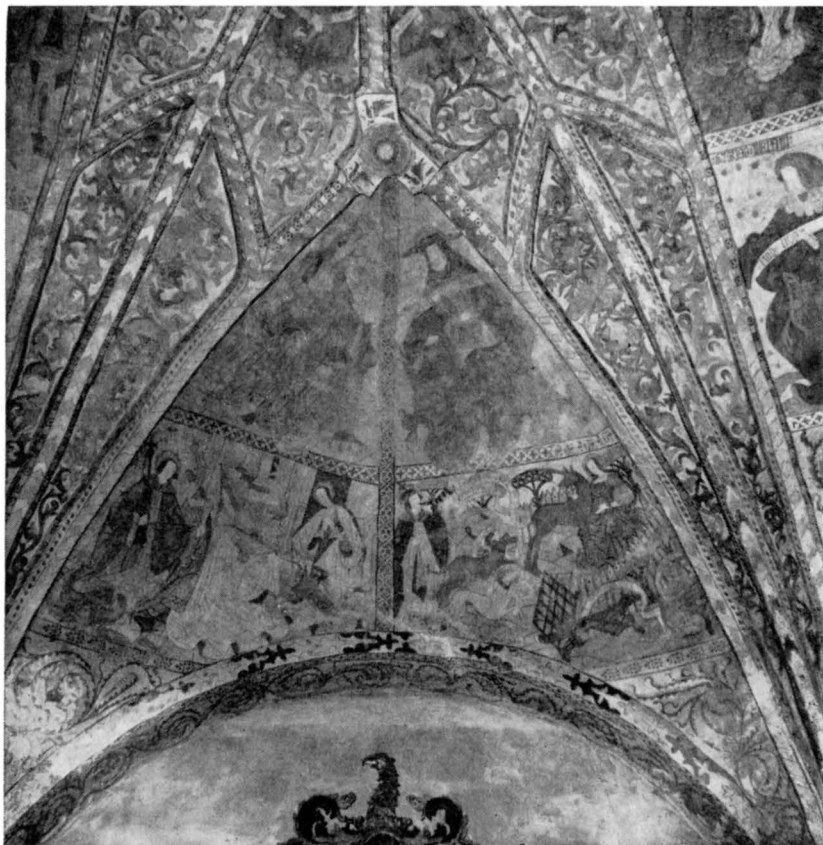

Fig. 373. Målningar i travé I, N valvkappan. Foto 1954. S. 457.
Malerien im Joch I, Nordgewölbe. N. section of chancel vaulting.

UPPVÄRM-
NING

gjordes mindre genom framsidans tillbakaflyttande åt V. All senare övermålning på fast inredning avlägsnades och alla viktigare lösa inventarier konserverades. Elektrisk värmeledning infördes.

MEDELTIDA KALKMÅLNINGAR

Kyrkorummets och vapenhusets valv äro dekorerade med kalkmålningar framställande scener ur bibeln och ur helgonens liv, allt invävt i en rik dekoration av rankverk och bårder. Huvudtonerna äro rödbrunt, svart och grått, undantagsvis blått och grönt. Pilastrarna prydas av spiralrankor med bladens ena halva svart och den andra

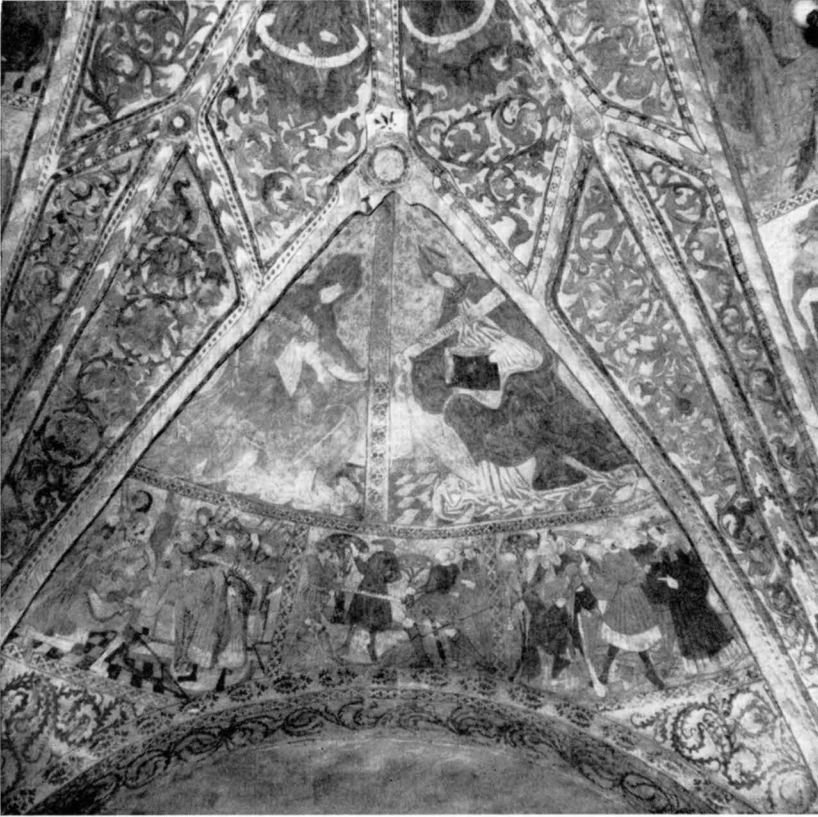

Fig. 374. Målningar i travé I, S valvkappan. Foto 1954. S. 455.
 [Malereien im Joch I, Südgewölbe. S. section of chancel vaulting.]

brun. På pilastersprången rader av liknande blad. På kapitälerna stora rosor. På gördelbågarna och mittvalvets sköldbågar samt i en del valvfält feta rankor med palmettblad. Ribborna belagda med olika slag av viggmönster och bladbårder. Vissa scener i valven och några fragment på väggarna skiljas av gotiska gallerbårder.

Figurscenerna kunna uppdelas i tre huvudgrupper, motsvarande kyrkorummets travéindelning. Målaren har härvid bl. a. velat åskådliggöra sambandet mellan gamla och nya testamentet. I korvalvet (fig. 372) dominerar Kyrkan, representerad genom de fyra evangelisterna och de fyra stora kyrkofäderna. På N valvkappan som lämpligaste plats ur belysningens synpunkt äro placerade Behådelsen och Jakten på enhörningen (fig. 373), framställningar som symbolisera

Fig. 375. Andreas Martinis signatur i korvalvet (I: 19) (överst) och i V valvet (III: 27). Kliché ur CORNELL-WALLIN III. S. 450.

Die Signatur des Andreas Martini im Chorgewölbe (oben) und im Westgewölbe.

Signatures of Andreas Martini in chancel vaulting (top) and W. vaulting.

Fig. 376. Riksvapnet och målarskråets vapen enl. RHEZELIUS 1636. Jfr fig. 377—378. S. 451.

Reichswappen und Wappen der Malerzunft nach einer Zeichnung von 1636.

The national coat-of-arms, & the arms of the Painters' Guild; pen drawing 1636. Cf. figs. 377—378.

inkarnationen och sålunda bilda inledningen till Kristi frälsningsgärning. Denna sistnämnda är i sina huvuddrag framställd i mellersta travén (fig. 379) i kombination med sådana bilder ur gamla testamen-

Fig. 377. Riksvapnet i travé II: 20. S. 451.
Foto 1954.
Reichswappen im Joch II: 20. National coat-of-arms in
Bay II: 21.

Fig. 378. Målarskråets vapen i travé II: 21.
S. 451. Foto 1954.
Wappen der Malerzunft im Joch II: 21. Coat-of-arms of the
Painters' Guild in Bay II: 21.

tet, som ansågos vara förebilder till vissa händelser i nya testamentet. Så t. ex. Mannaregnet — Nattvarden, Josef säljes — Judas mottager de 30 silverpenningarna. I västra travén skildras människans skapelse

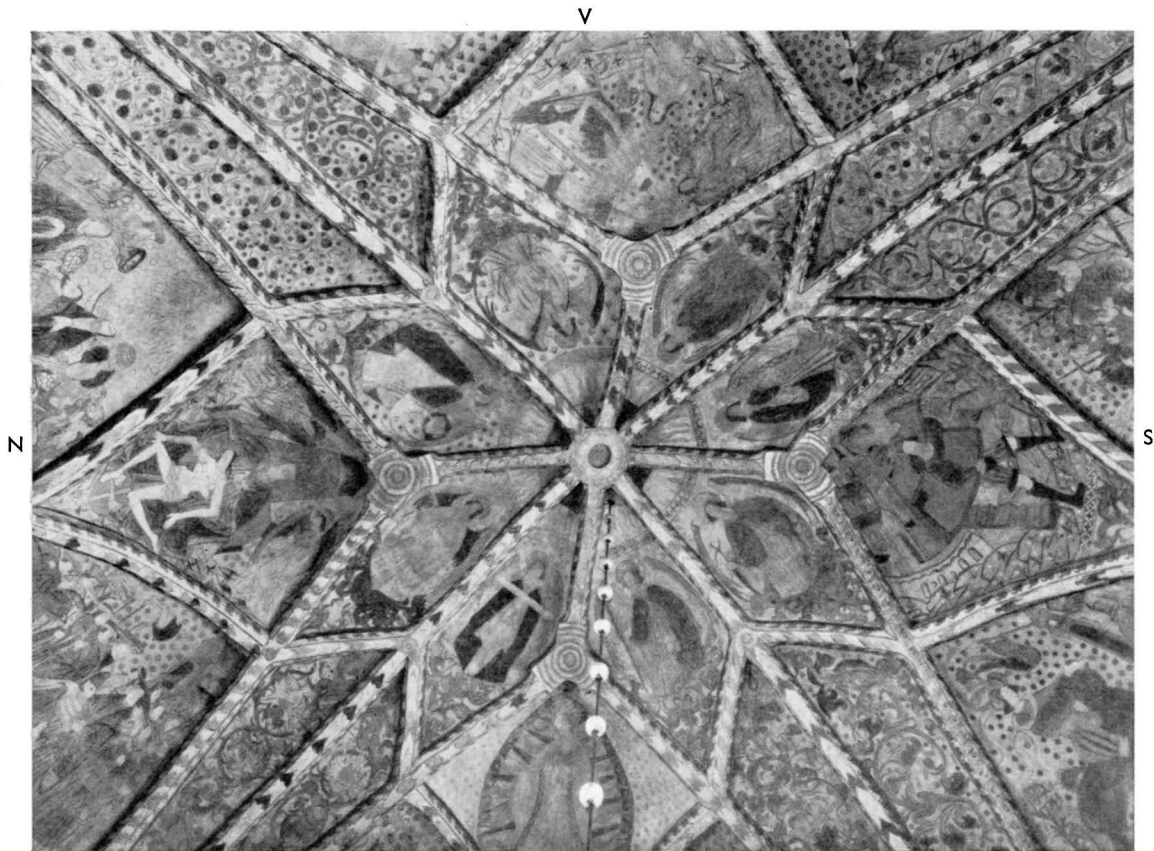

Fig. 379. Målningar i travé II. S. 458. Foto 1954.
Malereien im Joch II. Painted vaulting in Bay II.

Fig. 380. Målningar i travé II, N valvkappan. S. 458. Foto 1954.
Malereien im Joch II, Nordgewölbe. Painted vaulting in N section of Bay II.

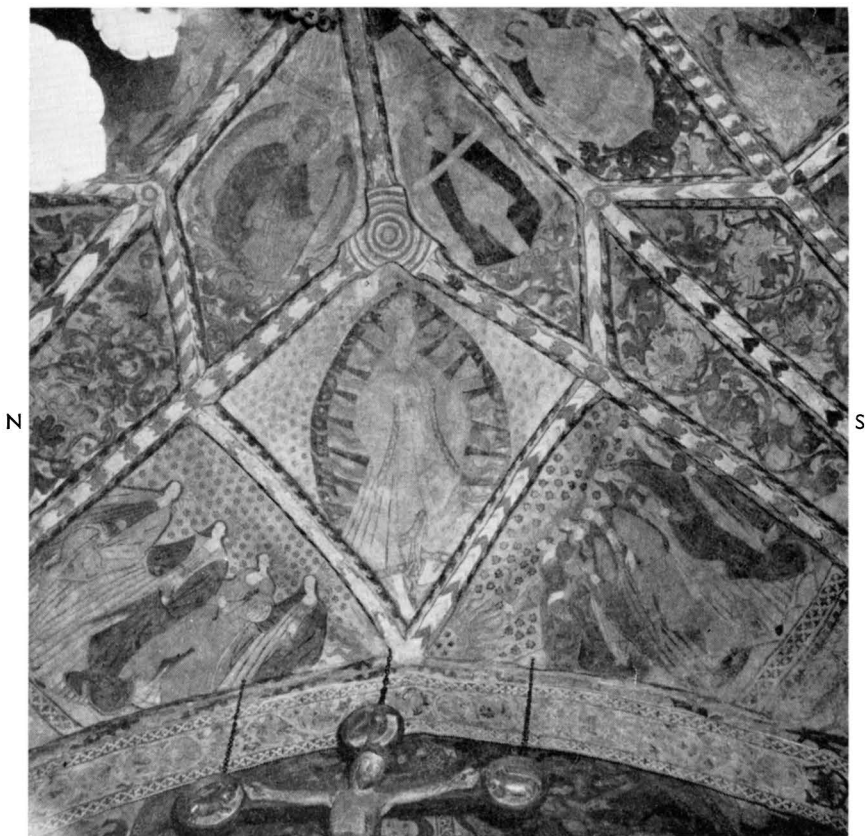

Fig. 381. Målningar i travé II, Ö valvkappan. S. 458. Foto 1954.
Malereien im Joch II, Ostgewölbe. Painted vaulting in E. section of Bay II.

och hennes onda gärningar (Kain-Abel, Joab-Abner), vilka sonas genom Kristi offerdöd (här antydd genom Abrahams offer) och helgonens fromma liv. Bland helgonbilderna är S. Martin (fig. 389) ur konstnärlig synpunkt en av de vackraste målningarna. Målarens skicklighet att framställa djur bör särskilt understrykas (se även Jakten på enhörningen, fig. 373).

Målaren som utfört denna rika dekoration, har satt sitt namn på två ställen i kyrkan (fig. 375). I korets valv läses: »andrias martini» och på en av ribbornas korsningspunkter i V valvet upprepas namnet, ehuru ofullständigt: »andries ma . . .» Detta antyder, att målaren varit

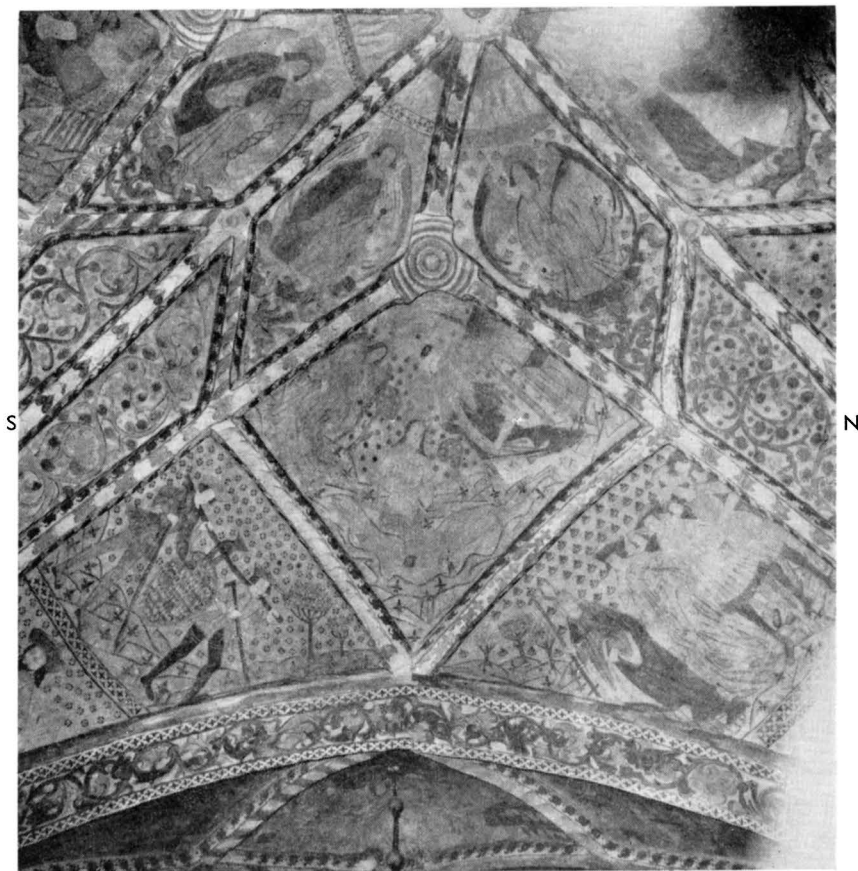

Fig. 382. Målningar i travé II, V valvkappan. S. 458. Foto 1954.

Malereien im Joch II, Westgewölbe. Painted vaulting in W. section of Bay II.

en självmedveten man, vilket ytterligare framgår av att ett målarpapen placerats i andra travén S om triumfbågen (fig. 378) samt vidare av en stor framställning av målarnas skyddspatron S. Lukas målade Madonnans porträtt, allt med en utförlig skildring av verkstaden med gesällerna och lärpojken, som river färg (fig. 386). Som pendang till målarskråets vapen är riksvapnet med en vase i hjärtskölden målat N om triumfbågen (fig. 377). Dessa bägge vapen hava avbildats av RHEZELIUS (fig. 376), som även lämnar följande beskrivning: »A. botn brun Cronorne huite. b. blå botn siön huit leijonet gult. Samaledes c. d. Vasen suart huit botn. Kaflorne huijita, bomerken gula.» (I högra

kanten.) »Hielmarna¹ rödhe på huijt botn medh gule bomerker.» Beskrivningen är i stort sett korrekt, vapnen ha ännu i dag samma färgtoner. Riksvapnet är av stort intresse: en fyrdelad sköld med hjärtsköld, silver, och vase, svart, med tre kronor i första och fjärde fältet (i första fältet äro kronorna ställda 1 och 2, i det fjärde 2 och 1), andra och tredje fälten med en ginbalk, silver, i blått fält, belagd med i andra fältet av ett högervänt, i tredje fältet av ett vänstervänt lejon (heraldiskt sett), alltsammans under en långsträckt krona. I andra och tredje fältet förekomma i målningen och teckningen vissa irregulariteter. Att i första fältet kronorna icke äro ställda som vanligt 2 och 1, utan 1 och 2, är en omkastning som tydligen föranleddes av utrymmet och är i tidens heraldik icke ovanlig. HILDEBRAND daterar vapnet till tiden före 1531 i anslutning till en mycket nära överensstämmande sköldform, som förekommer i det sigill, vilket Gustav Vasa använde åren 1531—59. Vapnet i sin helhet står dock närmast riksvapnet i Nya Testamentet från 1526,² vilket torde kunna antagas som terminus post quem för Valömålningarnas tillkomst.

Målareyrkets vapen består av en vit sköld, på vilken äro placerade tre små röda sköldar med bomärken och på en av dem initialerna D P(ictor). Bomärkena och initialerna tillhöra möjligen de målårämbe- tets medlemmar och mästare, som voro verksamma i Valö, vilket även kan gälla några bomärken på riksvapnet. Vapenformen har gammal hävd och förekommer bl. a. i Tyskland vid flera tillfällen under sen- medeltiden som skråvapen för målare och glasmästare.³

Även om det kan antagas, att flera målare varit verksamma i Valö, är målningarnas stil i stort sett enhetlig, särskilt vad figur- framställningen beträffar. De bibliska scenerna och helgonfigurerna torde sannolikt ha utförts av huvudmästaren Andreas Martini (Mar- tinsson), en målare som hittills ej är känd från någon annan kyrka. Hans stil röjer inflytande från västtysk konst, som i sin tur påverkats från Nederländerna. Figurernas renässansmässiga modedräkter och de eleganta djurframställningarna påminna om miniatyrmåleriet under 1520-talets slutskede på kontinenten. Dessa nya drag ha emellertid

¹ Åsyftar tydligen de 3 små sköldarna inom målarpapnet.

² I. COLLIN, Sveriges bibliografi intill år 1600 I, Uppsala 1934—1938, s. 336 (enligt benäget meddelande av förste antikvarien N. L. RASMUSSEN).

³ G. C. F. LISCH, Das Amt und Wappen der Maler und Gläser und das Künstler- wappen, i: Jahrbücher des Vereins für meklenburgische Geschichte und Alterthums- kunde, Jg. 23, Schwerin 1858, s. 377 f. — Jfr även ett kort meddelande i: Der Deutsche Herold, Berlin 1913, s. 50.

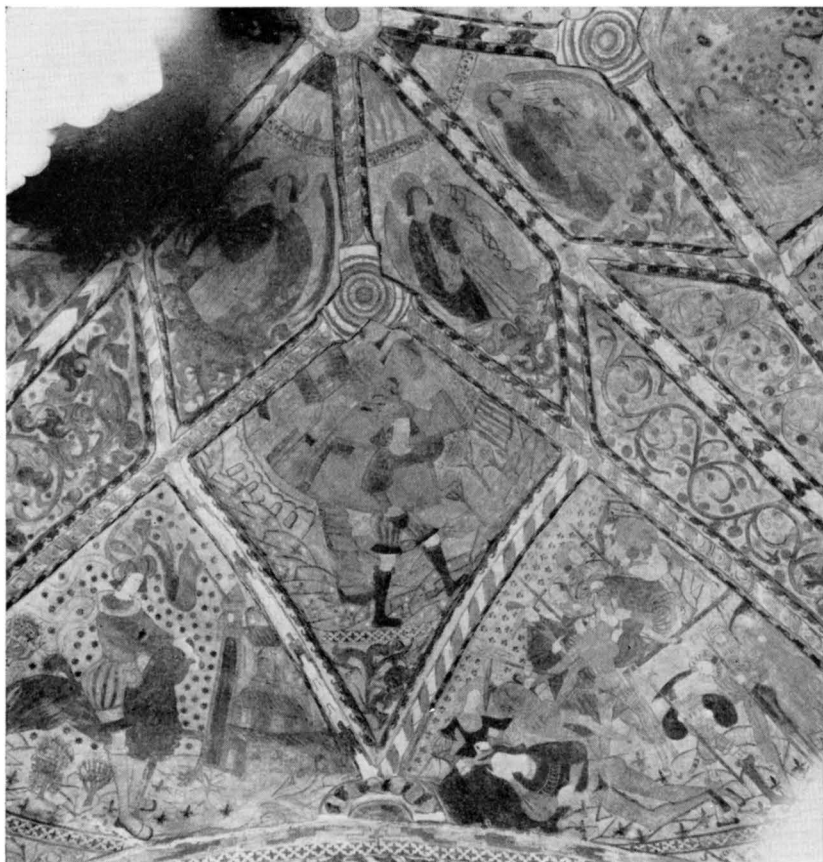

Fig. 383. Målningar i travé II, S valvkappan. S. 458. Foto 1954.

Malereien im Joch II, Südgewölbe. Painted vaulting in S. section of Bay II.

förenats med en folklig berättarkonst, som synes visa, att Martinsson varit en svensk mästare, som bl. a. har haft ett visst samband med mästaren till Rasbo-Kils kyrkomålningar.¹ Hans nymodighet torde till stor del bero på nya förlagor. Sin tidigare utbildning torde han ha fått i målarskolorna under Albertus Pictors tid. Andreas Martini är således en märklig gestalt i Upplands målarkonst; han åstadkommer en syntes av sengotikens dekorativa former och en ny renässansmässig modestil. Vad beträffar den rika dekorationen med rankverk, bårder m. m. kan det tänkas, att det varit Martinssons medhjälpare, som stått

¹ CORNELL-WALLIN III, s. 9 f.

som förmedlare mellan de gamla och nya stildragen. Med hänsyn till dessa och till riksvapnets detaljformer kunna kalkmålningarna i Valö dateras till 1520-talets slutskede.

Kalkmålningarna i valven ha aldrig varit överkalkade. Däremot blevo målningarna på väggarna överkalkade år 1766 i samband med de omnämnda (s. 435) förändringarna av fönstrens form och placering, genom vilka en stor del av dekorationen på väggarna förstördes. För att få en enhetlig gräns mellan väggar och valv överkalkades vid samma tillfälle även målningarna på valvpilastrar och sköldbågar. Dessa partier blottades 1926 av konservator Alfr. Nilson. Vissa rankornament på pilastrar och sköldbågar kompletterades. Målningarna i valven rengjordes och konserverades.

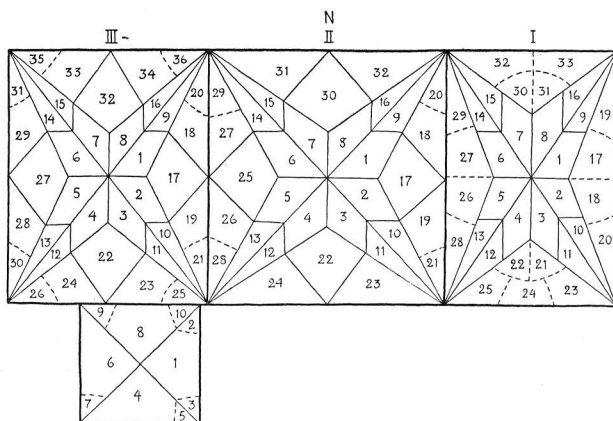

Fig. 384. Valvschema. A. Tuulse 1954.

Gewölbescema. Scheme showing distribution of painted vaultings.

FÖRTECKNING ÖVER MÅLNINGARNA

Siffrorna hänvisa till schemat fig. 384

Travé I

TRAVÉ I Valvet (fig. 372—374). 1—8. Änglar med språkband. Texterna på språkbanden fragmentariska, oläsliga. — 9—16. Växtornament. — 17. Evangelisterna Johannes med örn och Matteus med bok och ängel. Båda hålla språkband i handen. Texten på Matteus' språkband fragmentarisk, på Johannes' språkband står: »sancte johannes». — 18. Evangelisterna Markus med lejon och Lukas med bok och ox. Inskrifterna på språkbanden utplånade. — 19. Profet, iklädd rödbrun kappa med vit prästkrage, svart baret. På språkbandet står: ». . . Hosua» (?). I vänstra fälthörnet ovanför figuren står målarsignaturen: »andrias martini». — 20. Konung David? Iklädd svart kappa och svart baret med plym. Inskriften på språkbandet

Fig. 386. Målningar i travé III, Ö valvkappan: Lukas målar Madonnans porträtt. S. 451 o. 461. Foto 1954.

Malereien im Joch III, Ostgewölbe. Painted vaulting in E. section of Bay III.

avhugger Goliats huvud. På språkbandet står »dauet». — 27. Davids triumf. — 28. Profet, iklädd svart mantel med vit prästkrage. På språkbandet står: »Joel (?) profet». — 29. Konung Salomo (?), iklädd rödbrun mantel och baret med plym. Tvådelat skägg. Inskriften på språkbandet oläslig.¹ — 30. Kyrkofadern Gregorius.

Testaments II, utg. av E. KAUTZSCH; Neutestamentliche Apokryphen, utg. av E. HENNECKE (2. Aufl. 1924).

¹ Enligt R. NORBERG skulle denna figur föreställa Gustav Vasa (R. NORBERG, Äldsta målade porträtt av Gustav Vasa påträffat, SvD 1941 23/10). — Detta påstående kan dock ifrågasättas. Figurerna i korvalvets NÖ och SV hörn (nr 19, 28) föreställa nämligen profeter och figuren i SÖ hörnet (nr 20) är troligen en gammaltestamentlig konung. Målningarna följa således även i detta avseende ett bestämt teologiskt program, i vilket Gustav Vasas porträtt knappast kan inpassas.

Fig. 387. Målningar i travé III, NÖ delen. S. 459—61. Foto 1954.

Malereien im Joch III, Nordostteil. Painted vaulting in N.E. section of Bay III.

— 31. Kyrkofadern Hieronymus. — 32. Marie bebådelse. Inskriften på språkbandet utplånad. — 33. Legendan om enhörningen, som, förföljd av jägare och hundar, söker skydd hos jungfru Maria. Scenen är framställd i senmedeltida version, då jakten på enhörningen som pendang till bebådelsescenen förvandlades till en genrebild.¹ I stället för jägaren avbildas en helig man med korstecknet på huvudet (en variant av ärkeängeln Gabriel), och hundarna förkroppsliga de på språkbanden nämnda kristliga dygderna fides, spes, caritas (= tro, hopp, kärlek). Jfr en liknande scen i Almunge, SvK Uppland. III, s. 244.

¹ Jfr K. KÜNSTLE, *Ikongraphie der christlichen Kunst I*, Freiburg im Breisgau 1928, s. 125.

Fig. 388. Målningar i travé III, S delen. S. 460. Foto 1954.

Malereien im Joch III, Südteil. Painted vaulting in S. section of Bay III.

TRAVÉ II

Travé II

Valvet (fig. 377—383). 1—8. Änglar med Kristi pinoredskap. — 9—16. Växtornament. — 17. Kristus i strålkran. — 18. Fyra visa jungfrur med kronor och lampor. — 19. Fyra fåvitska jungfrur med fallande kronor och nedåtvända lampor. — 20. Riksvapnet med vasavapnet som hjärtsköld. — 21. Målaryrkets vapen, bestående av en sköld vari finnas tre små rödbruna sköldar med bomärken och på den nedersta av dessa initialerna D P(ictor). — 22. Simson bär Gazas portar. — 23. Simson och lejonet. — 24. Simson klipptes och bländas. — 25. Kristi dop. — 26. Spejarna med druvklasen. — 27. Moses slår vatten ur klippan. — 28. Profet. Inskrift på språkbandet oläslig. — 29. Profet. På språkbandet: »profete». — 30. Nådastolen (treenigheten). — 31. Mannaregnet. — 32. Josef säljes till de ismaelitiska köpmännen.

Fig. 389. Målningar i travé III: 34, S. Martin. S. 463. Foto 1954.

Malereien im Joch III: 34. Painted vaulting in Bay III: 34.

Södra väggen. På sidorna av en medeltida fönsternisch (fig. 385): S. Erasmus med det vindspel, på vilket hans tarmar upplindades. Helgonet är iklätt biskopsdräkt. Högra hälften utplånad. I bakgrunden en kyrka. På språkbandet: »sancte erasmus». — På högra sidan av samma nisch ett till största delen utplånat kvinnligt helgon med en kyrka i bakgrunden. På språkbandet: »sa(n)cta ba(r)bara.» I övrigt finnas på S väggen obetydliga spår av figurscener.

Travé III

TRAVÉ III

Valvet (fig. 386—391). 1. S. Vitus med tupp i vänster hand och ett otydligt föremål (bröd?) i höger hand. Framställd som en adlig yngling i modedräkt, stående i ett rum (där han blev inspärrad av sin fader, för att han skulle avstå från kristendomen). På språkbandet: »st fait johanes». Inskriften kunde förklaras som en sam-

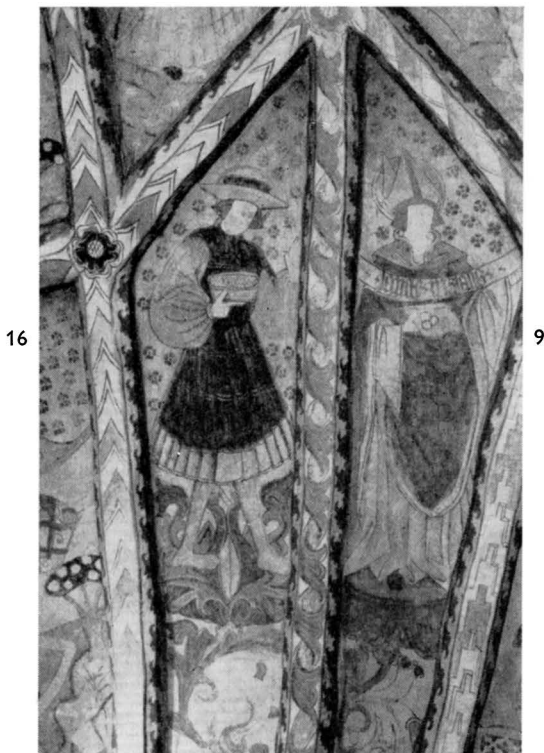

Fig. 390. Målningar i travé III: 9, 16. S. 461.
Foto 1954.

Malereien im Joch Painted vaulting [in Bay
III: 9, 16. III: 9, 16.

manblandning av S. Vitus med tupp och Johannes evangelisten med örn. En liknande företeelse finns bl. a. i Njutångers kyrka, Hälsingland, där ett manligt helgon med stor sannolikhet föreställer S. Vitus,¹ men på språkbandet står »ste joan». — 2. S. Botvid med yxa och fisk. På språkbandet står »st botfütdüs». — 3. S. Birgitta, iklädd mantel och dok med birgittinerkors. I höger hand skrivdon, i vänster pilgrimsstav. I bakgrunden två kyrkor. På språkbandet läses: »s birgita». — 4. S. Hallvard,² iklädd världslig dräkt, med en bärrem över vänster axel på vilken hänger ett runt föremål (kvarnsten?); i vänster hand en kräkla. I fonden synas två kyrkor. På språkbandet: »halüai(r)». — 5. S. Agatha (eller S. Apollonia?) med tång i vänster hand. Inskriften på språkbandet utplånad. — 6. S. Dorothea?

¹ Meddelat av fil. lic. INGRID SWARTLING.

² HALLVARD, norskt helgon; han var befryndad med Olov den helige och skall enl. legenden ha blivit mördad, varefter ogärningsmännen bundo en stor sten om likets hals och sänkte det i Drammensfjorden. Hallvard blev skyddshelgon för staden Oslo, vars domkyrka uppkallades efter honom.

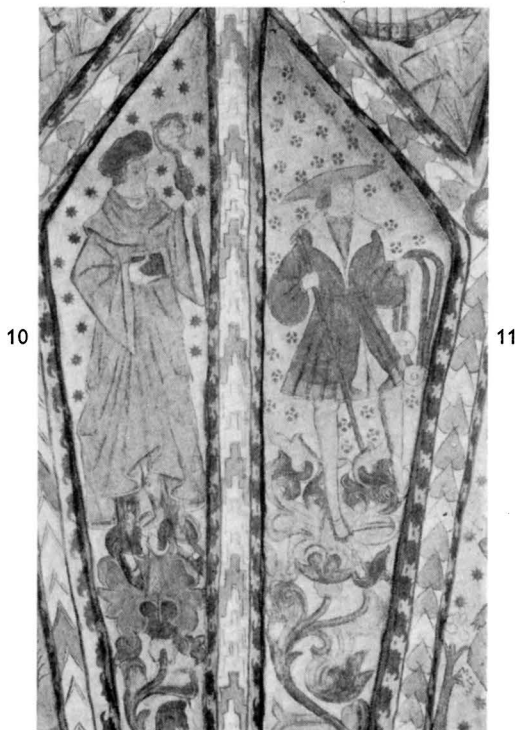

Fig. 391. Målningar i travé III: 10—11.
Foto 1954.

Malereien im Joch Painted vaulting in
III: 10—11. Bay III: 10—11.

Framställd som en adlig dam med krona på huvudet. I vänster hand en blomsterkorg (?), i höger hand ett runt vridet föremål, möjligen en rosenkrans. Inskriften på språkbandet oläslig. — 7. S. Rochus med en hund vid vänster sida; i höger hand ett runt föremål — säkerligen en av de brödkakor, som hunden hämtade åt honom. På språkbandet läses »sanc(t)e rhochhus». — 8. S. Katarina av Alexandria med svärd och bok. På språkbandet: »(s)ta cat(ar)i(n)a». — 9. S. Nikolaus i biskopsdräkt, på en bok bärande tre små runda föremål, dvs. tre guldklimpar, som han skänkte såsom bröllopsgåva till tre fattiga jungfrur. På språkbandet: »sancte niklaus». — 10. Abbot med bok och kräkla. — 11. Yngling i modedräkt med en krokig käpp i höger hand; i vänster hand bär han två böjda föremål med små hjul, vilka närmast likna sådana redskap, som användes av förflamade för att forsla sig fram. Möjligen har ynglingen blivit botad av den helige abbot, som är framställd till vänster om honom (nr 10). — 12—15. Växtornament. — 16. Ung man i världslig dräkt och helgongloria kring huvudet. I vänster hand ett fat med korn (?). — 17. S. Lukas, knäböjande med färgkopp i ena handen och pensel i den andra, målar Madonnans

Fig. 392. Målningar i vapenhuset (4). S. 464. Foto 1954.
Malereien in der Vorhalle (4). Painted vaulting in porch (4).

bild på en duk, som står på ett staffli. På golvet ligger en stor fyrkantig palett med upplagda färger. Två gesäller titta på, och till höger är en lärpojke sysselsatt med att riva färg på en bräda. På ett språkband över Lukas huvud läses: »... lucas... måålare plüketn (plikten?)...» Inskriften på ett språkband kring lärpojakens huvud har ej kunnat tydas. — 18. Abrahams offer. På språkbandet: »abram isac.» — 19. Abraham och Isak på väg till offret. — 20—21. Musicerande helgon. — 22. Kain inför Gud. — 23. Kains och Abels offer. — 24. Kain slår ihjäl Abel. — 25. En bågskytt som skjuter en fågel. — 26. En bågskytt som skjuter ett groteskt djur. — 27. Gud skapar Adam. I grenpunkten ovanför scenen står målarsignaturen:

Fig. 393. Målningar i vapenhuset (6). S. 464. Foto 1954.
Malereien in der Vorhalle (6). Painted vaulting in porch (6).

»andries ma . . .» 28. Joab och Abner.¹ — 29, Evas skapelse. — 30—31. Musicerande helgon. — 32. Syndafallet. — 33. Utdrivandet ur paradiset. — 34. S. Martin. — 35. En bågskytt skjuter ett fyrfotadjur. — 36. En bågskytt skjuter en björn.

Södra väggen. Av figurscenerna kunna följande tydas: Nattvarden och Kristus i dödsriket. Över utgångsdörren till vapenhuset: två mot varandra vända drakar.

Norra väggen: Obetydliga rester av figurscener, inramade med gotiska bårder.

¹ ABNER, Sauls kusin och fältherre, mördades med ett hugg i ryggen av Davids härförare Joab (2 Sam. 3: 27). Motivet förekommer ofta i 1400-talets uppländska kyrkomålningar (jfr SvK Uppland III, s. 405, not 1).

Fig. 394. Målningar i vapenhuset (8). Foto 1954.
 Malereien in der Vorhalle (8). Painted vaulting in porch (8).

VAPENHUSET Vapenhuset

I vapenhuset finnas målningar endast i *valvet* (fig. 392—395). 1. Kristi uppståndelse. — 2. Ornament. — 3. Kristus frestas av djävulen att göra stenar till bröd. — 4. S. Göran och draken. — 5. Ornament. — 6. Lyckans hjul. Till höger manligt helgon. — 7. Djävul och kvinna. — 8. Kristus som örtagårdsmästare, möter Maria Magdalena. — 9—10. Ornament.

Fig. 395. Målningar i vapenhuset (1). Foto 1954.
Malereien in der Vorhalle (1). Painted vaulting in porch 1 (1).

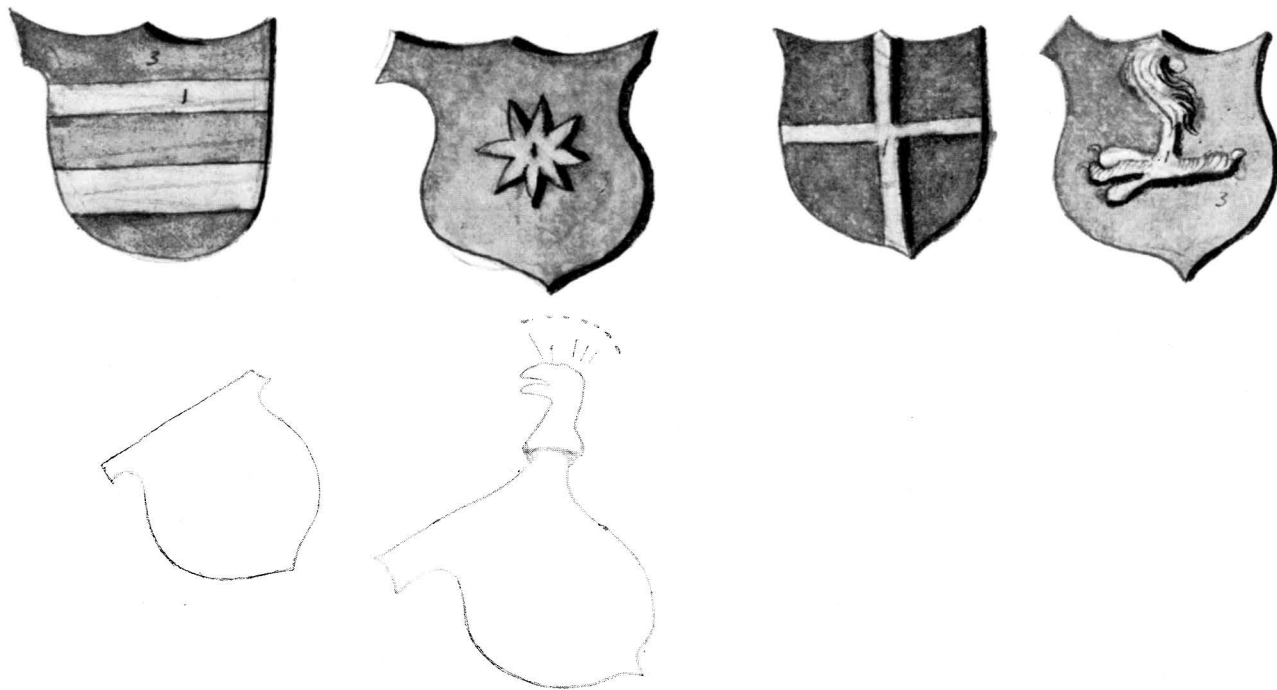

Fig. 396. Vapen i kyrkan. Teckning från 1683. Enl. AFRITNINGAR. S. 467.
Wappen in der Kirche, Zeichnung von 1683. Coats-of-arms, drawing 1683.

GLASMÅLNINGAR

År 1677 (vis.) omnämnas »4 fenstertaflor», vilka med all sannolikhet torde hava innehållit de fyra vapen, som äro avbildade i AFRITNINGAR (fig. 396). Dessa vapen tillhöra ärkebiskop Jakob Ulfsson (Örnefot) och ärkestiftet samt de adliga ätterna Gyllenstierna och Bielke.¹ Jakob Ulfssons ämbetstid (1469—1514) och sköldarnas form torde datera vapnen till 1400-talets slut eller 1500-talets början. Troligen voro vapnen målade på glasrutor och insatta i östfönstret, som hade en bredare dageröppning än de övriga.

INREDNING OCH LÖSA INVENTARIER

Altarbordet (fig. 397) av trä med svängd framsida är rikt prytt med snidade ornament: volutkonsoler, blomsterguirlander, snäckor, druvklasar, draperier och blomstersnören. Marmorerat i blått med ornamenten delvis förgyllda. Även altarringen är svängd och prydd med samma slags ornament som altarbordet och marmorerad som detta. Pallen och övre sargen marmorerade i mörkgrått. Enl. RÅK. förfärdigades altarbord och altarring 1769—70 av snickaren Joh. Dahlström² från Norrtälje. Vitmålning av altarbord och altarring föreslogs 1849 (ST. PROT.) och verkställdes 1852, varom årtalet 1852 och initialerna APL på altarpallen bära vittne. Den ursprungliga färgen framtogs 1926. — På altaret är uppställt ett senmedeltida altarskåp, se nedan.

ALTAR-
ANORDNING

Enligt en beskrivning i ULA från 1686 var vid denna tidpunkt kyrkans medeltida altare med relikgömma och relikker ännu bevarat. Beskrivningen lyder: »Samma dagh (den 20 jan. 1686) togo wj then fyrkantiga tälstenen som ligger mit på altaret, huar under fans lärefth förmurknat och annat papper och förmurknat, et snöre af lingarn, bly tunt ihoopweklat och (th)er uti litet huitt stycke såsom förmurknat pap(pe)r huar på ingen kunde see nogot wara skrif(uet),

MEDELTIDA
ALTARE

¹ Familjerna Gyllenstierna och Bielke ha veterligen ej haft någon direkt kontakt med Valö socken. Den enda allians mellan dessa familjer som kronologiskt kunde passa till de avbildade vapnens form är Margareta Turessdotters († 1507) giftermål år 1468 med danske riddaren Mauritz Nilsson (Gyldenstjerne), † 1503.

² NILS JOHAN DAHLSTRÖM i Norrtälje har bl. a. förfärdigat altarbord och altarring i Frötuna kyrka 1773 (s. 276). Han har även arbetat i Almunge, Edsbro och Ununge kyrkor (SvK Uppland III, s. 248, not 1 samt s. 460 o. 492). Stavar sitt namn även »Thalström» (s. 490).

Fig. 397. Altaranordningen. Foto 1953.

Altaranordnung. Altar arrangements.

huilket alt lades tigt igen.» År 1696 säges altaret vara byggt av tegel, vilket torde åsyfta underbyggnaden på vilken den ovanbeskrivna altarskivan hade sin plats. När detta altare bortogs, är ej känt; möjligen gjordes det i samband med nuv. altarbords tillkomst 1770.

OSTALTARE Enligt en beskrivning från 1696 fanns på N sidan ett ostaltare,¹ »der uppå ett beläte medh 2ne dörrar före». År 1703 (ST.PROT.) beslöts: »Thet lilla Offeraltaret synes kunna vmbäras eller göras mindre, af hwilcketz tegel Gålfwet i wapenhuset kan förbättras, hwarest åtskilligt skräp kan skaffas vtur vägen, och bänckar göras på sijdone.» Altaret tycks ha haft sin plats på långhusets N sida mellan travé I och II och bortogs tydligen 1703. Den bild, som säges ha stått på altaret, torde vara identisk med en Mariabild, som ännu finns kvar (fig. 416).

ALTARSKÅP På högaltaret står ett praktfullt nederländskt altarskåp av skulpterat, krederat, målat och förgyllt trä (fig. 398—406). Corpus har ett högre mittparti och lägre sidopartier samt är försett med ett par

¹ *Ostaltare* el. *kakaltare*, dvs. ett altare, där barnsängskvinnorna brukade lägga de brödkakor eller ostar, som de medförde vid sin kyrkotagning. Jfr SvK Uppland V, s. 16 samt där angiven litteratur.

större, tvådelade dörrar och ett par mindre, som skydda det uppskjutande mittpartiet, samt predella. I corpus skulpterade scener; alla dörrar såväl som predellan bära målade framställningar. Placering av skulpterade scener och målningar framgår av fig. 399. Numren inom parentes åsyfta numreringen å dessa fig. Huvudscenen i corpus, fig. 403, Maria som himladrottning (1), stående på månskäran och omgiven av en rosenkrans; två änglar sväva över henne, hållande en krona; Kristusbarnet på Marias högra arm håller en druvklase. I ramen omkring henne framställs Jesse rot, vilken överst avslutas med en sittande Madonna. Den mindre scenen under Maria-bilden, fig. 401, framställer fyra profeter med språkband och i fonden den sovande Jesse (2), från vilken roten utgår. På första språkbandet läses: »Egredietur wirga (= virgo) v[n]de radise iesse . . . creavit diis . . .» (= Jungfrun utgår från Jesse rot). T. v. nederst (3), fig. 404, Herdarnas tillbedjan (Kristusbarnet saknas), t. h. nederst (4), fig. 405, Konungarnas tillbedjan, däröver (5) Frambärandet i templet; t. v. överst (6) Omskärelsen. Alla dessa fält äro krönta med rikt utsnidade förgyllda masverk. Även dräkterna äro i regel förgyllda. En högblå färg har kommit till användning i en del detaljer. Blekrött och svart äro använda som mönster på guldet. — Dörrarnas målningar på insidan, fig. 400, framställa: övre paret Bebådelsen (7) samt Marias och Elisabets möte (8); de fyra nedre Marie tempelgång (9), Marias och Josefs förmälning (10), Flykten till Egypten (11) och Barnamordet i Betlehem (12), fig. 406. Utsidans målningar, fig. 398, framställa: de övre Joachim och ängeln (13) samt Mötet vid Gyllene Porten (14); de nedre den heliga släkten, fr. v.: Maria Kleophas med sina barn (15), Maria med Jesubarnet (16), Anna med Joachim, Kleophas och Salomas (17), Maria Salome med Zebedeus (18) samt deras två söner (Johannes ev. och Jacobus major); på den sistnämnda framställningen två vapen (fig. 402), vilka ej ha kunnat identifieras. I målningarna har rätt mycket blekrött och mörkt grönbliått kommit till användning. På avstånd sedda göra de emellertid ett gulaktigt intryck. På predellan äro mot röd bakgrund framställda: i mitten Maria med Jesusbarnet, på ömse sidor av henne en knäböjande man och en knäböjande kvinna, troligen donatorer. — Skåpet är på ett flertal ställen stämplat med Antwerpenstämpeln, en hand. Antwerpenarbete från omkr. 1515.¹ Enligt ROOSVAL² äro skulpturerna tillverkade av mästern Gielisz, mål-

¹ J. DE BORCHGRAVE D'ALTENA, *Les Retables brabançons conservés en Suède*, Bruxelles 1948, s. 37.

² J. ROOSVAL, *Les peintures des retables néerlandais en Suède*, i: *Revue Belge d'Archéologie et d'Histoire de l'art* IV, 1934, s. 317.

Fig. 400. Altarskåp (fig. 398) med öppna flyglar. Foto Upps. utst. 1918.
Altarschrein aus Antwerpen um 1515 mit geöffneter Flügeln. Triptych with open wings.

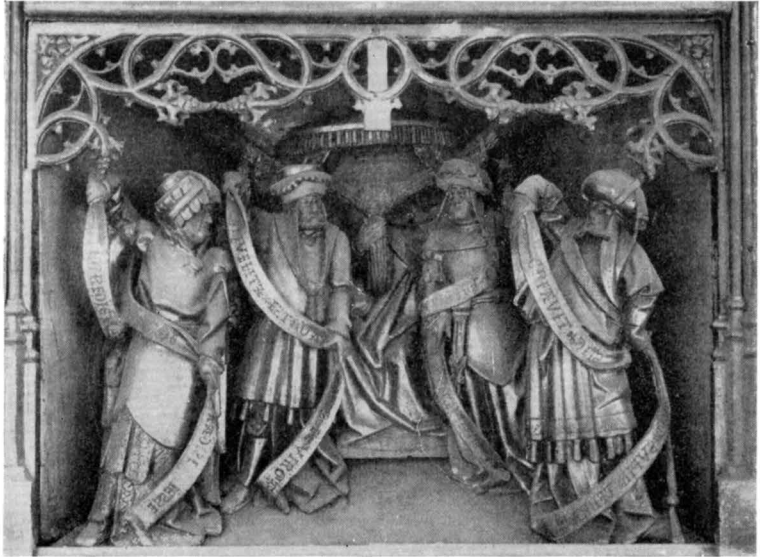

Fig. 401. Den sovande Jesse omgiven av fyra profeter. Detalj av altarskåpet. (= fig. 399: 2). Foto Upps. utst. 1918. S. 470.

Detail vom Altarschrein Abb. 400. Der schlafende Jesse umgeben von vier Propheten (Abb. 399: 2).

The sleeping Jesse flanked by four prophets (= fig. 399: 2). Detail of triptych.

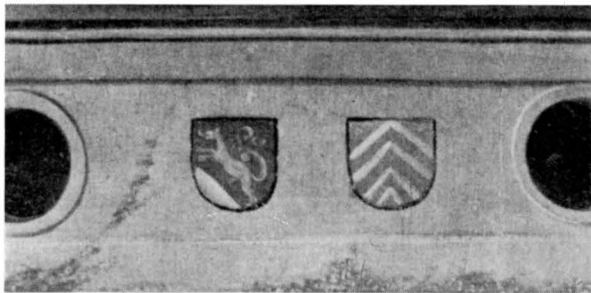

Fig. 402. Vapen på altarskåpet. Foto 1954. S. 470.

Wappen auf dem Altarschrein. Coats-of-arms on triptych.

ningarna av den anonyme »Meister der Antwerpener Kreuzigung». Hela H 230, därav övre delen 80 och predellan 30, Corpus B 200. Altarskåpet konserverades 1926 av A. Nilson, varvid bl. a. en vit övermålning från 1800-talets mitt å ramstyckena avlägsnades. — Skåpet upptages i inv. första gången 1677 och fanns ej vid RHEZELIUS'

Fig. 403. Madonnan som himladrottning. Mittpartiet ur altarskåpet (= fig. 399: 1). Foto Upps. urst. 1918. S. 470.

Mittelteil des Altarschreins The Madonna as the Queen of Heaven. Detail of triptych. (Abb. 399: 1). Maria als Himmelskönigin.

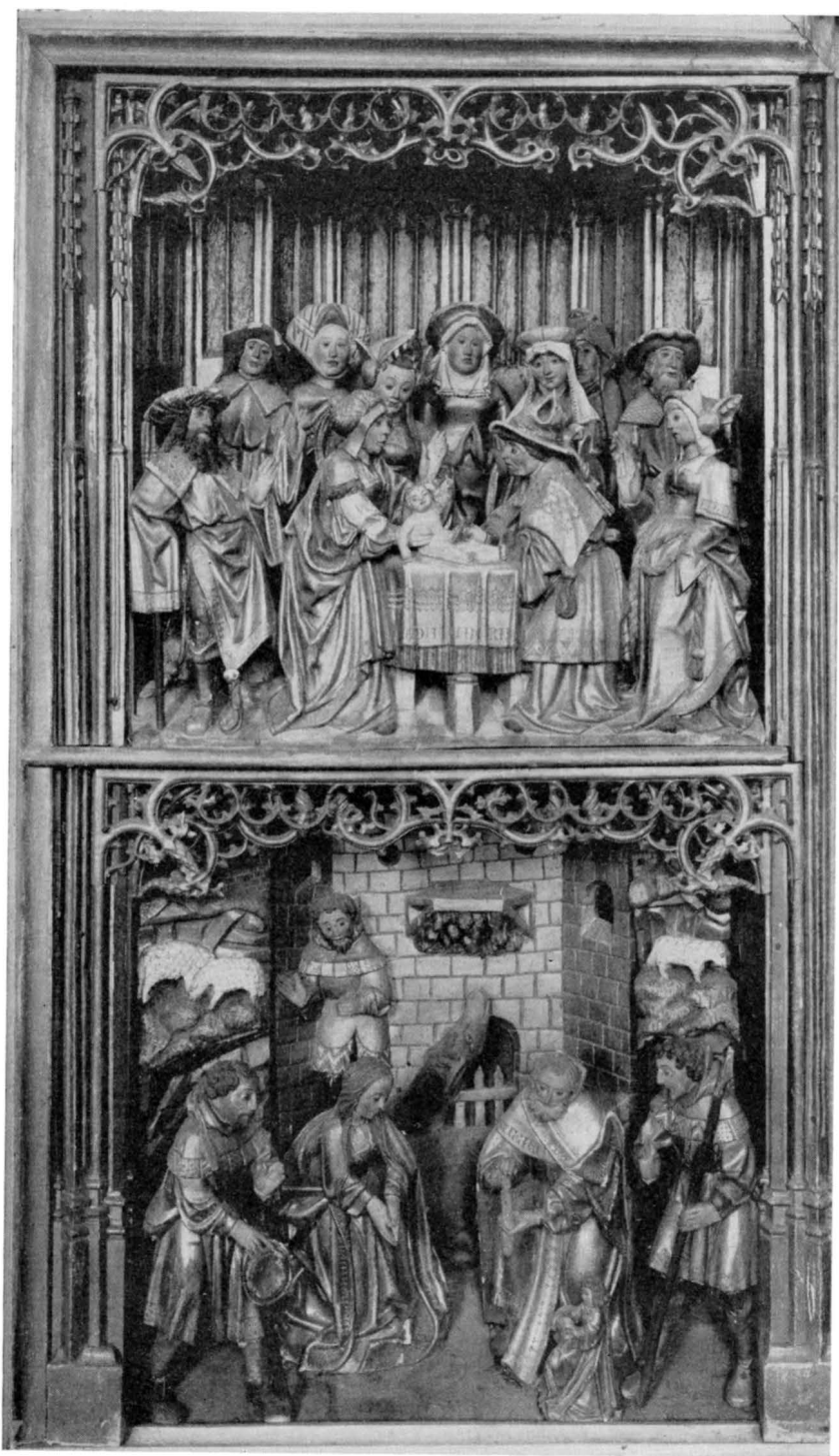

Fig. 404. Omskärelsen och Herdarnas tillbedjan. Detalj av altarskåpet (= fig. 399: 3, 6). Foto Upps. urst. 1918. S. 470.

Detail aus dem Altarschrein Abb. 400 (Abb. 399: 3, 6). Beschneidung und Anbetung der Hirten.

The Circumcision and the Adoration of the shepherds. Detail of triptych.

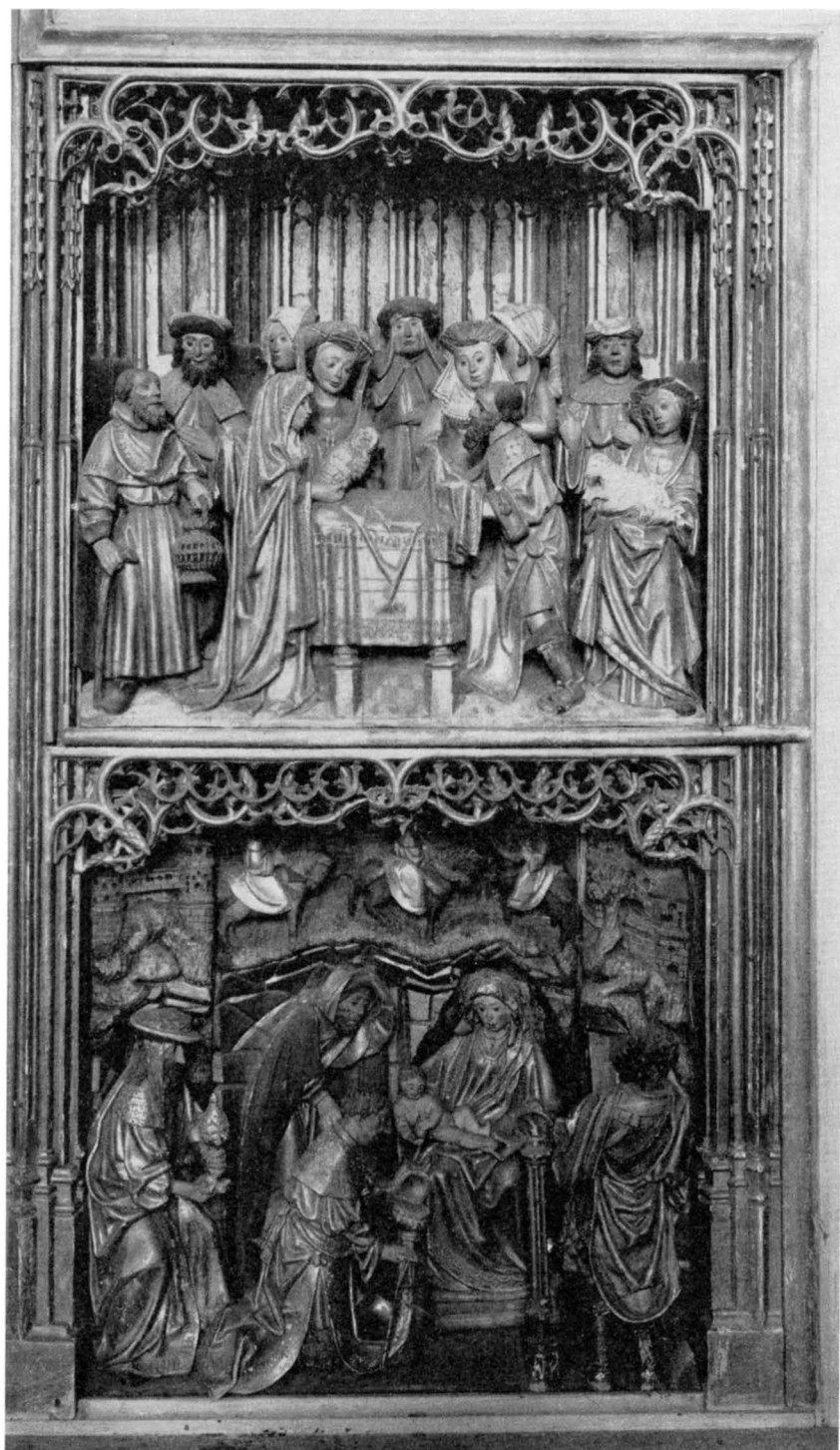

Fig. 405. Frambärandet och Konungarnas tillbedjan. Detalj av altarskåpet (= fig. 399: 4, 5). Foto UPPST, UTST. 1918. S. 470.

Detail aus dem Altarschrein Abb. 400 (Abb. 399, 4, 5). Darstellung des Jesukindes und Anbetung der Könige. The Presentation and the Adoration of the Magi. Detail of triptych.

besök under 1630-talet. Enligt en tjänsteberättelse från 1849 uppgives altarskåpet vara en gåva av Gerard de Besche (s. 504, not 2), vilket torde vara ganska plausibelt, ty han hade förbindelser med Valö kyrka och fick sammastädes sin gravplats (s. 508). I vilken kyrka altarskåpet tidigare haft sin plats, är obekant. Möjligen köptes det av Gerhard de Besche direkt från Nederländerna eller också från en svensk kyrka (ev. Uppsala, där Gerard de Besche var verksam som byggmästare).

År 1770 (RÄK.) förfärdigades av N. J. Dahlström till altarskåpet en Jehovah-sol av målat och förgyllt trä. Numera uppsatt på korets Ö vägg.

Kyrkan äger dessutom två mindre altarskåp. — 1. Av krederat och förgyllt trä (fig. 407). Består av corpus och två flyglar, av vilka dock endast den vänstra är i behåll. En ersättning för den förlorade högra flygeln utfördes 1929, då skåpet konserverades av A. Nilson. Figurer av lind, masverk av ek och det övriga av furu. I corpus' mitt Maria med barnet, sittande på en tron. Marias högra hand borta, barnet håller i händerna en frukt. Maria har vitt dok och grön dräkt. T. v. om Maria står Johannes evang. med kalk, iklädd vit mantel. Vid Johannes sida S. Birgitta med vitt dok, svart dräkt med guldbårder och blått foder. T. h. om Maria stå: En helig konung, bärande ett ciborium, högra handen avslagen. Antagligen S. Erik. Längst t. h. en helig biskop, saknande attribut. Mässhake vackert mönstrad i blått och guld. S. Henrik? Över sidofigurerna mycket konstrikt masverk. — Målningarna på vänstra flygelns insida framställa: överst Maria bebådelse, nederst Jesu födelse. Färger: blått, mörkrött, grönt och vitt mot gullaserat silver. Ramverket rött med silverschabloner (nu svarta). Målningarna på flygelns utsida helt utplånade. — Altarskåpet torde vara svenskt arbete efter lågsachsiska eller nordtyska förebilder;¹ i dessa konstområden gjorde sig i början av 1400-talet ett böhmiskt inslag gällande, vilket särskilt framträder i Valö-skåpets målningar. — 1400-talets första fjärdedel. Jfr altarskåpet i Roslags-Bro kyrka (s. 157). Skåpets skulpturer ha vissa gemensamma drag även med altarskåpsfigurer i Knutby kyrka (SvK, Uppland III, s. 318; se där angiven litteratur). Corpus' H 98, B 118, största Dj 24. Madonnans H 65, de övriga figurernas 56.

2. Av krederad och målad ek, figurerna av lövträ (fig. 408—412). Består av corpus och två flyglar. I corpus' mitt står på en sockel Maria med barnet. Hon har förgyllt mantel med blått foder. T. v. om Maria stå under förgyllda baldakiner överst S. Barbara med torn och svärd,

¹ Jfr C. G. HEISE, Norddeutsche Malerei, Leipzig 1918, s. 53 f. Taf. XXXIII.

Fig. 406. Flykten till Egypten och Barnamordet i Betlehem. Detalj av altarskåpet (= fig. 399: 11, 12). Foto Upps. utstr. 1918. S. 470.

Detail aus dem Altarschrein Abb. 400
(Abb 399: 11, 12). Flucht nach Aegypten
und Betlehemitischer Kindermord.

The Flight into Egypt and the Massacre of
the Innocents. Detail of triptych.

nederst S. Dorothea med blomsterkorg. T. h. om Madonnan: överst S. Katarina (?), nederst S. Margareta med draken under fötterna. Båda ha höger hand avslagen. Alla helgon ha förgyllda kronor och mantlar. — Målningarna (fig. 409—412) på flyglarnas insidor framställa följande scener: På vänstra flygeln överst Trolovningen, nederst

Fig. 407. Altarskåp, svenskt arbete från 1400-talets första fjärdedel. Foto 1953. S. 476.

Altarschrein, schwedische Arbeit aus dem Triptych, Swedish work, first quarter of 1. Viertel des 15. Jhs.

Konungarnas tillbedjan; på högra flygeln överst Jesu födelse och nederst Omskärelsen. I ramverkets svicklar ovanför Omskärelsen två vapensköldar, målade i grönt och grågrönt: på den vänstra skölden två korslagda krorar, bildande ett hakkors, på den högra ett kors. Färger på målningarna: gullaserat silver som bakgrund samt ljusbrunt, ljusgrönt, blått och ljusrött; ramverket rött med schablonmönster i svartnat silver. Målningarna på dörrarnas utsidor nästan helt förstörda. Man kan dock se, att de varit indelade i fyra fält med ett kvinnligt helgon i varje fält. Bakgrunden röd med svartnade silverstjärnor. — Altarskåpet står nära ett stort antal skåp i Preussen, som ansluta sig till en konstkrets i Danzig, vars huvudmästare av Clasen¹ kallas för »Der Meister der Danziger Schönen Madonna». 1400-talets förra hälft eller mitt. H 147, Corpus' B 102, Dj 30. Madonnans H 112, sidofigurernas H ca 56. Konserverades 1926 av Alfred Nilson. — Skåpet torde vara identiskt med en »lijten skön altartafla», som omnämnas av RHEZELIUS under 1630-talet och som då tydligen hade sin plats på högaltaret.

ÖVRIGA
MEDELTIDA
TRÄ-
SKULPTURER

Triumfkrucifix (fig. 413) av målat trä. Kristus bär törnekrona

¹ K. H. CLASEN, Die mittelalterliche Bildhauerkunst im Deutschordensland Preussen I—II, Berlin 1939, s. 144 f. — Om målningarna jfr W. DROST, Danziger Malerei vom Mittelalter bis zum Ende des Barocks, Berlin 1938, Taf. 22.

Fig. 408. Altarskåp, tyskt arbete från 1400-talets förra hälft eller mitt. Foto 1953.
S. 476.

Altarschrein, deutsche Arbeit aus der
1. Hälfte oder der Mitte des 15. Jhs.

Triptych, German work, first half or
middle of 15th cent.

och har halvslutna ögon. Blodstänk markerade i relief. Brunaktig karnation, brunt hår och skägg, grön törnekrona, förgyllt ländkläde. Korset brunmålat, med runda konkava ändplattor för evangelistsymbolerna. Dessa äro förgyllda (Matteus-ängeln naturalistiskt målad med skär karnation och ljusbrunt hår), språkband vita med resp. evangelists namn. Ändplattornas konkava sidor äro förgyllda och därunder skymtar röd färg. Enkelt arbete i östtysk stil. 1400-talets andra fjärdedel. Figurens H 130, korsets H ca 280. Konserverades av Alfr. Nilson 1926.

Krucifix av ek (fig. 414). Armarna och framdelen av fötterna avslagna, men kompletterade 1926, då även det nuvarande korset tillkom (A. Nilson). Svaga spår av kredering. Uppländskt arbete från omkr. 1470. Figurens H 54.

S. Olov av snidad ek (fig. 415). Svaga spår av kredering. Konungen är framställd sittande, i höger hand en nu bortfallen spira; den vänstra

Fig. 409. Trolovningen. Detalj av altarskåpet
fig. 408. Foto 1953. S. 478.

Verlobung. Detail aus The Betrothal. Detail of
dem Altarschrein Abb. triptych fig. 408.
408.

Fig. 410. Konungarnas tillbedjan. Detalj av
altarskåpet fig. 408. Foto 1953.

Anbetung der Könige. The Adoration of the
Detail aus dem Altar- Magi. Detail of triptych
schrein Abb. 408. fig. 408.

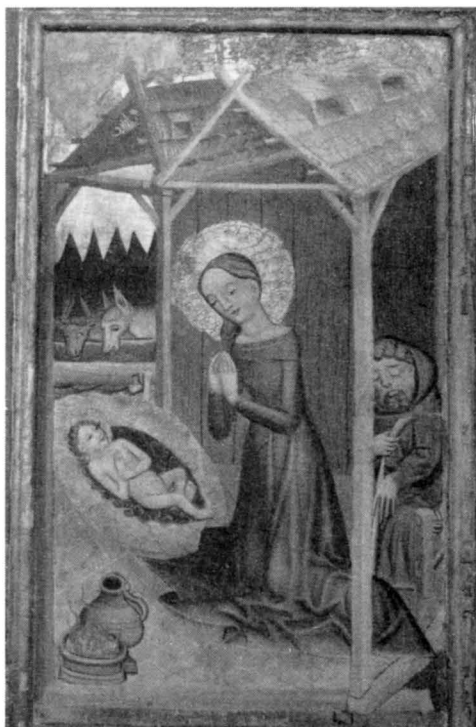

Fig. 411. Jesu födelse. Detalj av altarskåpet
fig. 408. Foto 1953.
Geburt Jesu. Detail aus dem Altarschrein Abb. 408.
The Nativity. Detail of triptych fig. 408.

Fig. 412. Omskärelsen. Detalj av altarskåpet
fig. 408. Foto 1953.
Beschneidung. Detail aus dem Altarschrein Abb. 408.
The Circumcision. Detail of triptych fig. 408.

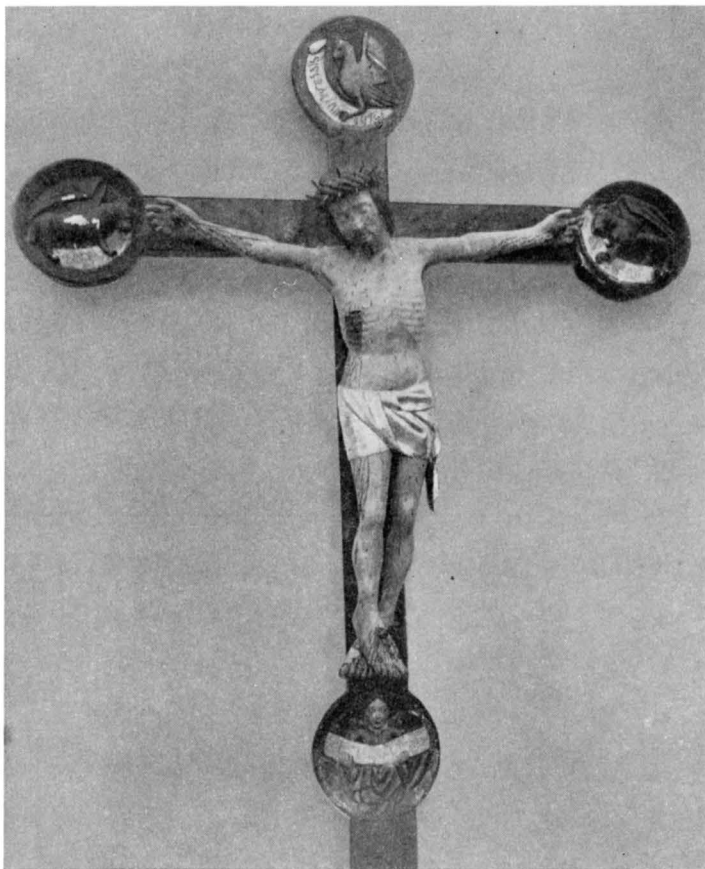

Fig. 413. Triumfkruzifix, trol. östtyskt arbete från 1400-talets andra fjärdedel. Foto Alfred Nilson 1928. S. 478.

Triumphkruzifix, vermutlich ostdeutsche Arbeit aus dem 2. Viertel des 15. Jhs. Rood, probably East German work, second quarter of 15th cent.

foten vilar på ett halvklot. Kronans uddar avbrutna, skulpturen i övrigt väl bibehållen. Svenskt arbete i svensk-engelsk stil från omkr. 1250.¹ H 145.

Madonna av ek (fig. 416), sittande med barnet på vänstra knät.

¹ CARL R. AF UGGLAS, Madonnan »Austråt I» och Sverige, i: Kulturhistoriska Studier, tillägnade Nils Åberg, Sthlm 1938; A. ANDERSSON, English influence in Norwegian and Swedish figure sculpture in wood 1220—1270, Sthlm 1949, s. 267 f.; R. NORBERG, Nordisk medeltid, i: Tidens Konsthistoria III, Sthlm 1950, s. 130.

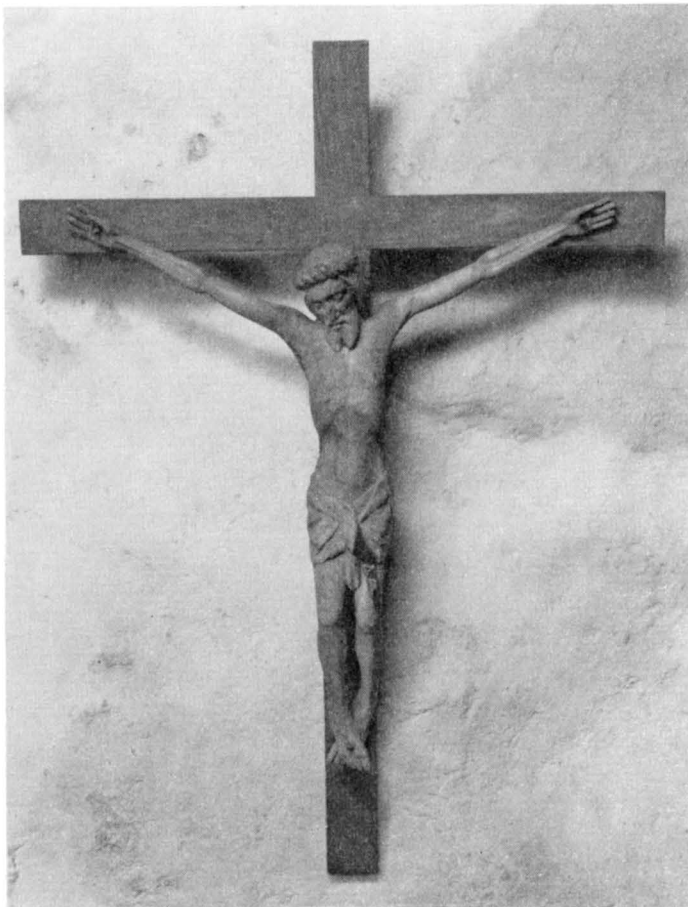

Fig. 414. Krucifix, uppländskt arbete från omkr. 1470. S. 479.
Kruzifix um 1470. Schwedische Arbeit. Crucifix ca 1470. Swedish work.

Barnet sönderslaget, endast bålen och benen kvar. I högra handen en stav med avbruten övre del. Har troligen varit en blomspira. Kronans uddar, Madonnans vänstra arm och ett par fingrar på den högra saknas. Svaga spår av kredering. Svenskt arbete från 1200-talets mitt, påverkat av norsk skulptur (Trondheim).¹ Jfr Madonnan i Nora, Uppland. Har troligen suttit i ett skåp och hade sin plats på ostaltaret (s. 468). H 86.

¹ A. ANDERSSON, a. a., s. 280.

Fig. 415. S. Olov, svenskt arbete från omkr. 1250. Foto H. Faith-Ell 1930.
S. 479.

St. Olov. Schwedische Arbeit um 1250. St. Olov, Swedish work with English influence, ca 1250.

Fig. 416. Madonna, svenskt arbete från omkr.
1250. Foto 1954. S. 482.

Madonna. Schwedische Arbeit um 1250. Madonna, Swedish work,
ca 1250.

Fig. 417. S. Mikael, svenskt arbete från 1200-talets senare hälft. Foto 1954.

St. Michael. Schwedische Arbeit aus der zweiten Hälfte des 13. Jhs.

St. Michael, Swedish work, second half of 13th cent.

S. Mikael stridande mot draken (fig. 417), av snidat lövträ med dorsal. Krederad, förgylld och målad. Dräkten förgylld med ett mönstrat rött och blått skärp. Mikael's vingar i förgylld relief på dorsalen. Spår av grågrönt med svart mönster, samt rött och blått på listverket på dorsalen. Högra handen och vänstra underarmen avslagna, näsan skrubbad, krederingen skadad. Mikael's bilden ett svenskt arbete från 1200-talets senare hälft, dorsal inklusive vingar omkr. 1400?¹ Dorsalens H 114, Mikael's H ca 80.

S. Martin av krederat och målat trä (fig. 418). Förgylld livklädnad, blåfodrad mantel. Troligen har han i vänster hand hållit ett nu förlorat svärd, med vilket han ämnat dela manteln. Vita strumpor, svarta skor. Svenskt arbete 1450—75. H 84.

S. Stefan, av krederat och målat lövträ (fig. 420). I höger hand tre stenar, i vänster en bok. Spår av färg: dalmatikan i guld med vit krage, boken röd. Uppländskt arbete från 1400-talets senare hälft. H 128.

Manligt helgon (Botvid?) av björk (fig. 421). Svaga spår av kredering. Framställd i profan dräkt, bestående av mössa och

lång rock med hätta (nedfälld). Händer och fötter avslagna, näsan skadad. Svenskt arbete från 1400-talets senare hälft. H 80.

¹ Om Mikael's framställning och kult i Sverige närmare se A. ANDERSSON, St. Mikael i Haverö, ett rhenländskt arbete, i: Antikvariska studier V, Sthlm 1953.

Processions-ljusstavar, ett par, av trä (fig. 419). Översta delen kalkformad, med repstav och en skaftring; skaftet vridet. Spår av kredering, förgyllning och färg (rött och blått). Senmedeltida. H 350, resp. 325. De krönande ljusänglarna saknas, men inv. 1829 upptar »2:ne smärre bilder på vridna stänger, lika illa arbetade». — Alla skulpturer konserverades 1926 av Alfr. Nilson.

Predikstolen av snidat, målat och förgyllt trä, bestående av trappa, korg och ljudtak (fig. 422). Korgen indelas av volutpilastrar, prydda av festonger. Fyllningarna dekorerade i Bé rains stil med band och inströdda akantusblad i låg relief. Underredet består av en fyrkantig stolpe samt fyra bärande voluter, sinsemellan förenade med festonger. Ljudtaket är fyrkantigt i plan med svängd profilerad list kring kanten. På listens framsida ett snidat kerubhuvud. På listens undersida i hörnen förgyllda druvklasar och längs kanten utskurna och snidade blad-bårder. Ovanpå taket vid hörnen blå eldurnor och på sidorna blå palmkvistar kring ett förgyllt upp- och nedvänt hjärta. På takets mitt ett blått postament

bärande en gulvit putto med förgyllt ländkläde och vingar; han håller på höger hand en liggande fågel och i vänster en fana med vit stång och förgylld, tvåtungad duk. Under ljudtaket hänger en skulpterad och försilvrad duva. På murpelaren bakom predikstolen ett blått

PREDIKSTOL

Fig. 418. S. Martin, svenskt arbete från 1450—75. Foto 1953.

St. Martin. Schwedische Arbeit um 1450—75. St. Martin, Swedish work, ca 1450—75.

Fig. 419. Senmedeltida processionsljusstav
Foto 1954. S. 487.

Spätmittelalterlicher Late mediaeval proces-
Prozessionsleuchter. sional candle staff.

skulpterat draperi med förgyllt kant samt en förgyllt Jehovahsol. Vid bägge sidor av draperiet små gråvita putti med förgyllda vingar och ländkläden. Mellan dessa ett vitt språkband med flikiga ändar och inskrift i svart: SOLI DEO GLORIA. I övrigt är predikstolen marmorerad i blått, med förgyllda ornament. — Predikstolen är förfärdigad av bildhuggaren Jacob Sauerberg i Stockholm och uppsattes år 1719. Den beställdes emellertid redan år 1709 genom Georg de Besche d. ä:s (s. 518) förmedling, som även delvis bekostade arbetet (RÄK.). Möjligen gjorde samme bildhuggare även predikstolen i Forsmarks gamla kyrka (s. 530). De bägge predikstolarna ha i kompositionen många gemensamma drag, i synnerhet i fråga om underredet med dess bärande volu-

ter och blomsterguirlander. — År 1770 gjorde mästaren Dahlström »ziratherna på predikstolen», antagligen blomstersnörena på voluterna och dekorationer på ljudtaket i form av akantus, urnor m. m. Predikstolen konserverades 1926, varvid vit övermålning från 1800-talets mitt borttogs.

Innan den nuvarande predikstolen kom till, fanns en äldre predikstol, som enl. beskr. 1696 säges vara »gl: aff bräder, målat, skiänkter ifrån Raasboo». Rasbo kyrka (Uppl.) fick sin nuvarande predikstol år 1649,¹ vilket torde ange, att den till Valö skänkta predikstolen härstammade från tiden före detta årtal. Några närmare uppgifter om denna predikstols utseende finnas ej.

TIMGLAS

Timglas på predikstolen, bestående av 4 glas, monterade i ställ-

¹ Å. NISBETH, Rasbo kyrka. Upplands kyrkor 53, Uppsala 1953, s. 268.

Fig. 420. S. Stefan, uppländskt arbete från 1400-talets senare hälft. Foto 1953. S. 486.

St. Stephan, Uppland, zweite Hälfte des 15. Jhs. St. Stephen, Uppland work, second half of 15th cent.

Fig. 421. S. Botvid (?), svenskt arbete från 1400-talets senare hälft. Foto 1953. S. 486.

St. Botvid (?), Schwedische Arbeit aus der 2. Hälfte des 15. Jhs. St. Botvid (?), Swedish work second half of 15th cent.

ning av förgyllt trä, anbragt på ett obeliskformat stativ av likaledes förgyllt och skulpterat trä. Obeliskan fyrsidig, krönt av en bevingad genius. Enl. RÅK. 1724 förfärdigat av bildhuggargesällen Olof Gierdman

i Östhammar (s. 592, not 1). H 64. — År 1694 skänktes ett timglas bestående av 4 glas på svarvad ståndare av mästaren Frans Baerij samt av Johan Gafle d. y. och »mons^L» Hindrich Gafle å Berkinge bruk. Finns ej kvar.

KORSKRANK Ett korskrank har funnits. I beskr. 1696 säges det vara »medh guul ferga öfwerstrukett». Finns ej kvar. Möjligen fanns i korskranket den ovan omtalade »kur dören» (s. 437). När korskranket togs bort, är obekant, men sannolikt gjordes det i samband med nuv. bänkinredningens tillkomst år 1770.

BÄNKAR Korbänk av omålad furu med 3 platser (fig. 423). Sätena uppfällbara. Bänken bevarad i stympad form; ett fragment av samma bänk förvaras på uthusvinden. Detta fragment har bl. a. några inristade initialer och bomärken. Senmedeltida. H 115, B 44, L 275. Bänken restaurerad och uppställd på korets S sida 1926.

Fragment av korbänk? (fig. 424), omålad furu. Ett segment av en rund skiva (D ca 42), som möjligen har ingått i en baldakin över kyrkans ovan beskrivna korbänk. Genombrutet arbete: två rader sexpassbågar, därinnanför en sexuddig stjärna, samtliga flätade i varandra. C. R. AF UGGLAS¹ jämför fragmentet med masverk på ett altarskåp i Cismar (ca 40 km N om Lübeck) från omkr. 1320.² — I SHM sedan 1931 (inv. nr 19689: 1).

Kyrkans bänkinredning är sluten och har på skärmar och dörrar listomgivna fyllningar (fig. 371). Snidade pålagda ornament, bestående av akantus och festonger. Ornamenten delvis målade i gult i stället för förgyllning. I övrigt blå marmorering som på altarbordet och altarringen. Präst- och klockarbänkar på ömse sidor om altaret (fig. 397) ha på skärmarna dekoration av samma slag som på övrig bänkinredning och dessutom konsoler som på altarbordet och altarringen. Väggen bakom dessa bänkar klädd med panel med rektangulära fyllningar. Blå marmorering. — Denna bänkinredning tillkom åren 1769—70 och förfärdigades av Nils Johan Dahlström (RÄK.), som bl. a. har signerat sitt verk på bänkdörr nr 16 i södra raden (fig. 425). Där står på insidan inskuret följande text: »dat. habet. ich. gemacht. /dieser. arbete:/N. I. T. S: Ao 1770:/Nils. IeaN ThaLströM:» (jfr s. 467, not 2). Bänkarna och all annan nytillkommen inredning målades 1770 (RÄK.) av Jonathan Linström, Östhammar. — Under 1800-talets mitt borttogs skärmarnas och dörrarnas dekoration, och bänkinred-

¹ Konsthistorisk Tidskrift 1943, s. 58 f.

² H. WENTZEL, Lübecker Plastik bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts, Berlin 1938, Taf. 102.

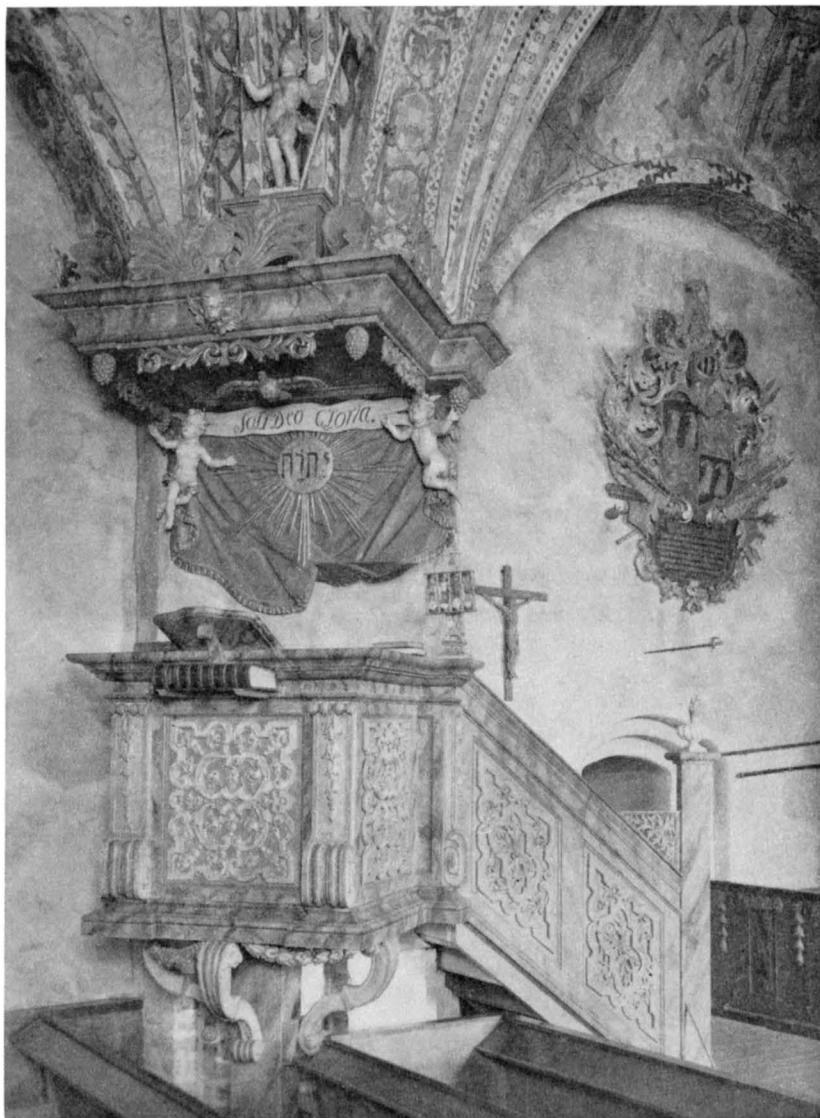

Fig. 422. Predikstol förfärdigad 1719 av Jacob Sauerberg, Stockholm. Foto 1953.
S. 487.

Kanzel von Jacob Sauerberg, Stockholm. Pulpit, made 1719 by Jacob Sauerberg,
Von 1719. Stockholm.

ningen övermålades med vit färg. Vid kyrkans restaurering 1926 gjordes bänkarna bredare, den sekundära övermålningen avlägsnades och de urspr. dekorationerna påsattes. En överbliven dörr skänktes

Fig. 423. Senmedeltida korbänk. Foto 1953. S. 490.
Spätmittelalterlicher Chorgestühl. Late mediaeval chancel pews.

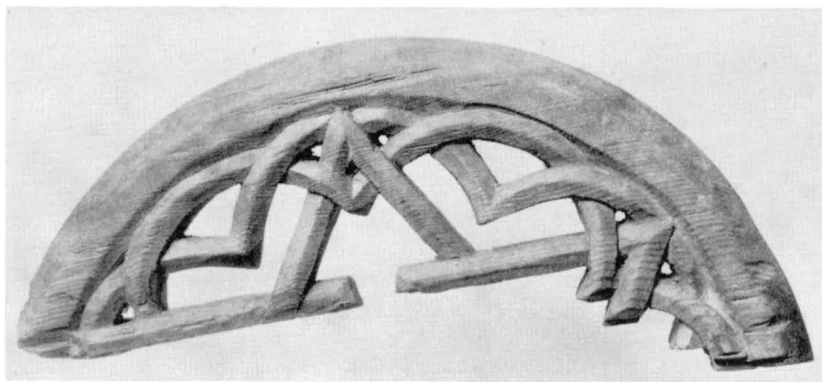

Fig. 424. Fragment av baldakin (?) till korbänken fig. 423. Foto H. Andersson 1931.
Baldachinfragment (?) zum Chorgestühl Fragment of canopy (?) of pews in fig. 423.
Abb. 423.

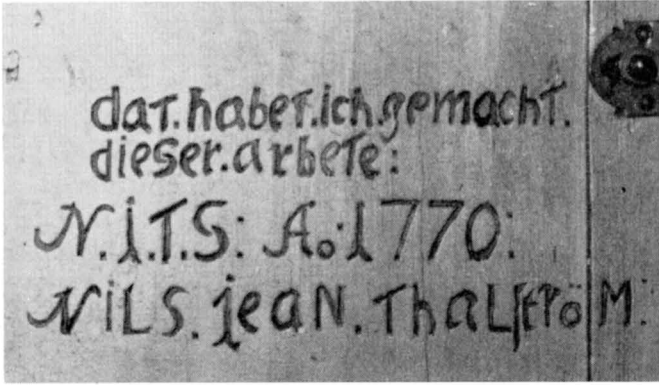

Fig. 425. N. J. Dahlströms signatur på insidan av en bänkdörr.
Foto 1954. S. 490.

Signatur N. J. Dahlströms auf einer Signature of N. J. Dahlström on
Gestühlstüre. inside of a pew door.

Fig. 426. Bänkskärm från omkr. 1700. Foto R. Norberg
1931. S. 494.

Gestühlswand. Um 1700. Pew door, ca 1700.

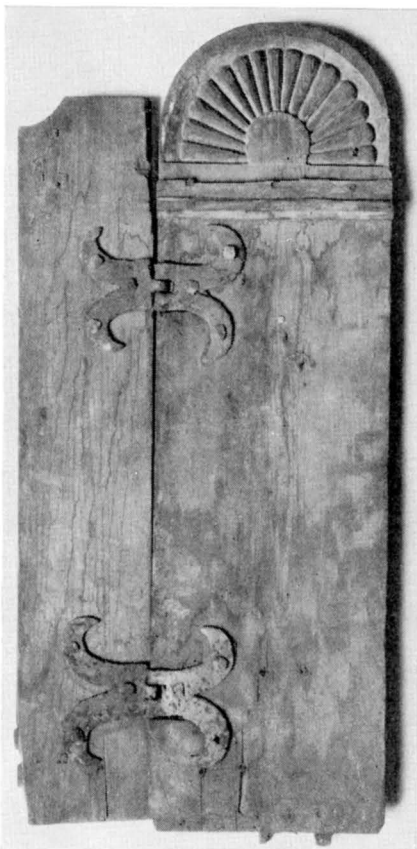

Fig. 427. Fragment av bänkinredning från 1500-talets mitt eller något senare. Foto H. Andersson 1931.

Gestühlsfragment aus der Mitte des 16. Jhs oder etwas später. Fragment of pew, middle or second half of 16th cent.

bänkinredning (fig. 427). Den är av furu och består av ett mellanstycke och fragment av en dörr. Mellanstycket upptill halvrunt och på framsidan ornerat med en i relief skuren, solformig halvrossett; under denna en horisontalt påspikad, enkelt profilerad list (delvis bortbruten). Av dörren återstår nu blott en enda plank. I dörrens överkant en halvrund urtagning. Mellanstycke och dörr förenade medelst tvenne smidda gångjärnsbeslag av gotiserande kynne. Troligen 1500-talets mitt eller något senare.¹ H 84, B 23,5; Dörrens H 74.

¹ Jfr till ex. renässansbänkar i Vigersteds kyrka, Danmark (Chr. A. JENSEN, Danmarks snedkere og billedsnidere i tiden 1536—1560, Khvn 1911, fig. 46—48).

1927 till SHM (inv. nr 18917: 1). Om andra vid samma tillfälle överblivna dörrar se s. 512.

Innan nuvarande bänkinredning kom till, hade kyrkan en äldre bänkinredning, som 1696 beskrives sålunda: »Mansfolks och kvinsfolks benkar 21 af hwardera sort alla uthanDörrar, så när som på 2ne benkar för dem ähro dörrar medh gånghjärn.» Strax efter 1699 (RÅK.) blev denna bänkinredning kompletterad av snickarmästaren Joachim Helmer, Stockholm. Från denna bänkinredning finns en bänkskärm (H 117, B 250) av omålat trä med pilasterindelning och rik ornering i plattskärning (fig. 426) bevarad. En bänkdörr med profilerad överkant och spår av ornering i plattskärning av samma slag som på bänkskärmen torde härstamma från samma tid. Bänkdörrens H 104, B 60. Båda dessa föremål förvaras på uthusvinden.

Dessutom finnes bevarad ett stycke av en ännu äldre

Bönpall (?) av furu med spår av kredering. Knä- och armstöd mellan enkelt profilerade sidostycken, ryggsidan rektangulär. Möjligen omkr. 1600. H 102, L 102, B (botten) 42. Förvaras på uthusvinden.

I beskrivningen 1696 upptages vid korets N sida »prest och klockare benkarne begge uthan dörrar der uthi 2^{ne} hyender».

Läktaren (fig. 371) uppbäres av 4 bilade träkolonner med bladholster upptill och nedtill samt närmast tärningformade kapitäl; vid långväggarna 4 kraftiga, vitmålade stolpar med fasade hörn. Barriären har framsvängt mittparti och fyllningar samt delvis samma slags ornament som altarbordet. Blå marmorering. Traporna till läktaren skylas utåt kyrkan av ett räckverk, sammansatt av kontursågade bräder. — Läktaren uppfördes 1695—96 och utvidgades 1770 av Joh. Dahlström, varvid den nuvarande barriären tillkom. År 1831 sattes under läktarens östra del ett par nya kolonner, försedda med kapitäl med bladornament, målade i blågrönt, olivgrönt och brunt. Dessa kolonner avlägsnades 1926 i samband med läktarens förminskning; vid samma tillfälle avlägsnades även en sekundär övermålning på barriären från 1800-talets mitt. — Orgelverket, som har 8 stämmor, byggdes år 1831 av orgelbyggaren Gustaf Andersson, Stockholm. År 1869 renoverades det av organisten och orgelbyggaren Daniel Wallenström, Uppsala, och 1926 av orgelbyggaren C. R. Löfvander, Stockholm. Orgelfasaden från 1831 är formad som en antik triumfbåge, marmorerad i blått med förgyllda ornament: musikinstrument, bladstavar på listverken, kvistar och i

ORGEL-
LÄKTARE

Fig. 428. Nummertavla från 1726. Foto 1954. S. 496.

Psalmentafel von 1726. Hymn board, 1726.

mitten högst upp en strålomgiven sol med en femuddig stjärna. Fasaden konserverades 1926.

NUMMER-
TAVLOR

Nummertavlor: 1. Rikt snidad och förgylld ram med blad- och blomstermotiv samt genombrutna över- och understycken i regenceornamentik (fig. 428). Överst en kartusch med följande målade inskrift: MITT HIERTA ÄR REDO / GUD, MITT HIERTA ÄR REDO / AT IAG SKAL SIUNGA / OCH LÅFWA. PS 57: 8. På nedre kartuschen: ANDREAS SYLVIVS,¹ ANNO 1726. H 112. — 2. Lik föregående, men något grövre i utförandet. Inskrift upptill: ALLT THET ANDA HAWER LOFWE HERRAN HALELÜIA. PS 150, 6. Nedtill: ERIC HORNER² P. L. HOC TEMP. 1770. Förfärdigades 1770 av Joh. Dahlström (RÄK.). H 112.

DOPREDSKAP

Dopfunt (fig. 429) av grå kalksten med uttömningshål. Spår av ljusbrun färg (?) på skaft och skål. 1200-talets senare del. Jfr funtar i Riala (SvK Uppland I, s. 630) samt Roslags-Bro (s. 177, fig. 148). Formen överensstämmer med funten i Ala, Gotland.³ Enl. beskr. 1696 stod funten »fram i koret, ofwan uppåt ett bleckfaat» (= med ett tennfat ovanpå funten).

Dopskålar: 1. Av tenn, vanlig enkel typ i form av soppskål. Båda öronen avbrutna. Enl. stplr i botten av J. E. Schult, Uppsala, 1801. H 12, D 21. — 2. Av nysilver, inköpt 1877. D 22. — Under 1600- och 1700-talen omtalas flera dopskålar av tenn, bland vilka en enl. INV. 1728 skänktes av adjutanten Jon. Krook.

NATTVARDS-
KÄRL

Kalk av förgyllt silver. Kring fotens kant ornament, bestående av druvklasar i relief, noden ornerad med bladbård. Graverad inskrift runt foten: WAHLÖ KYRKA TILLHÖRIG C. P. THEDENIUS⁴ PASTOR JAN NILSON PEHR MATHSSON KYRKOVÄRDAR 1826. Stplr syftande på Olof H. Bergström, mästare i Uppsala 1810—1827 (UPMARK s. 705). H 27. — Paten av förgyllt silver. Enl. stplr gjord år 1791 av Olof Yttraeus, Uppsala, 1775—1810 (UPMARK s. 702). D 15.

Sked av förgyllt silver, enl. stplr gjord 1836 av Johan Ferdinand Grönqvist, Östhammar, 1826—1845 (UPMARK s. 806).

Kanna av silver, päronformad, med lock, snås och handtag. Stplr av Johan Ferdinand Grönqvist, Östhammar, 1826—1845, samt årsbokstaven D 4 (= 1834). Enl. graverad inskrift runt nedre kanten

¹ ANDREAS SYLVIVS, bokhållare, son av kh Johan Sylvius (s. 424, not 1).

² ERIC HÖRNER, f. 1714, † 1786; son till kh i Edebo P. Hörner. Kommin. i Ununge 1757, kh i Valö 1767—1786.

³ J. ROOSVAL, Die Steinmeister Gottlands, Sthlm 1918, s. 208—209, fig. 239.

⁴ CARL PEHR THEDENIUS, f. 1770, † 1827, pvgd 1795, kommin. i Tibble 1813, kh i Valö 1821—1827.

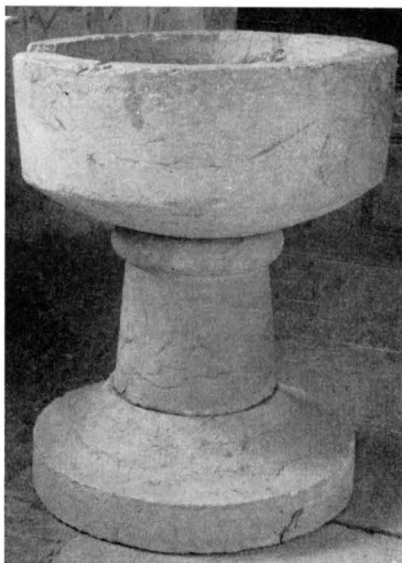

Fig. 429. Dopfund av kalksten, 1200-talets senare del. Foto 1953.

Taufstein aus grauem Kalkstein, 2. Hälfte des 13. Jhs.	Font, grey limestone, second half of 13th cent.
--	---

skänkt 1835 av skattebonden Anders Andersson i Annö och hans hustru Greta Andersdotter. På handtagets översta del ingraverade initialer A A S (Anders Andersson) och M O D (sic!). H 36.

Kannor av slipat glas, ett par päronformade, med handtag, snås och lock. 1800-talet. H 39,5.

Oblatskål av silver, godronnerad, med lock och hög fot. Graverad inskrift runt foten: INKÖPT FÖR WAHLÖ 5/10 1849 DÅ PROSTEN N. G. WAGNER¹ VAR PASTOR OCH MATTS PEHRSON I LUND SAMT MATTS MATTSSON I BOHL VORO KYKOVÄRDAR.» Skålen har följande stplr: W 3 (= 1827), kontroll, otydlig stadsstämpel samt initialerna BOH. Foten och locket äro enl. stpr förfärdigade år 1849 av G. F. Richter, Stockholm (UPMARK s. 222). Själva skålen tycks från början ha varit en konfektskål el. dyl. och omändrades till oblatskål vid köpet 1849. H 23. — I beskrivning 1696 upptages en oblatskål av trä.

Sockenbudstyg av delvis förgyllt silver, bestående av kalk och paten; patenen försedd med fastskruvad oblatskål av silver. Alla

¹ NILS GUSTAF WAGNER, f. 1788, † 1857; pvgd 1811, skolmästare i Östhammar 1813 och vid Ulriksdal 1818, kh i Valö 1827—1857, titulärprost 1843.

delarna enl. stplr förfärdigade 1814 av Anders Ahlander, Uppsala, 1810—1819. Kalkens H. 17, patenens D 9. Vinflaska av glas. Förvaras i brunt läderfodral. — I INV. 1639 upptages en »liten tenflaska som i Sochnebud brukas».

FÖRSVUNNET
NATTVARDSSILVER

Försvunnet nattvardssilver. År 1826 ägde en kyrkstöld rum, varvid en kalk, en stor kanna och en oblatask stulos. Av dessa föremål hade kalken år 1791 utförts åt kyrkan av guldsmeden Yttraeus, varvid lämnats i utbyte en kalk, som »H:r De Besche (Georg d. ä., s. 518) i stället för den gamla låtit giöra och ansenl. med tillökning förbättrad» (RÄK. 1697). Den av de Besche »förbättrade» kalken beskrives av PERINGSKIÖLD (MON. II, s. 126) sålunda: »en gammal kalk med dessa bookstäfver: Hoc celebratur dē missam, sit pectore deus.» (= I detta celebrerar Gud mässan, må Gud vara i hjärtat). År 1791 bortbyttes även en gammal paten mot den nuvarande. På denna paten fanns enl. PERINGSKIÖLD följande inskrift: »Hoc vas missale datur ecclesiae Tabi Valö, ave Maria gracia plena.» (= Detta mässkärl gives till Valö kyrka [från Täby?].) Om kalken och patenen säger PERINGSKIÖLD, att de äro »i de 1300 åhren giorde». När HADORPH år 1682 besökte Valö, lär han om gamla kalken ha yttrat »at han war (g)iorder för 300 åhr».

Kannen och oblatasken, som stulos 1826, beställdes i Stockholm år 1712 och bekostades genom en testamentarisk donation av Johan Hammarström (s. 506 och 518). På dessa voro 4 vapen ingraverade.

BRUDKRONOR

Brudkronor, ett par, av förgyllt silver. Besatta med slipade, i silver infattade glasbitar. På övre ringen gjutna kerubhuvuden. Enl. stplr utförda år 1701 av Henning Petri (Petters, Pettersson), guldsmed i Nyköping 1657—1703 (UPMARK, s. 593). H 9,5 D 12,5 resp. 14. Förvaras i två kopparkärl. Brudkronorna betalades delvis av fru Anna Hammarström, f. de Besche (s. 518), varvid man använde silvret av en äldre brudkrona, som år 1696 beskrives sålunda: »med 12 spijror, hwijta och röda steenar aff glass insatte runtom». Av dessa stenar insattes en del i de nya brudkronorna.

LJUSREDSKAP

Ljuskrona av smidesjärn (fig. 430). Består av en ring med uppstående franska liljor, försedda med hängblad i de nedböjda flikarna; mellan dem ljushållare. I ringens nedersta kant hängblad, av vilka blott några få äro ursprungliga. Ringen är upphängd i en tupp med hängblad i nederkanten. Medeltida typ. Restaurerades 1953. Ringens D 55, H 26, tuppens H 18, L 20.

Ljuskronor av malm: 1. Med 16 ljusarmar i två kransar samt lika många prydnadsarmar, avslutade med reflexblommor. Mussel-

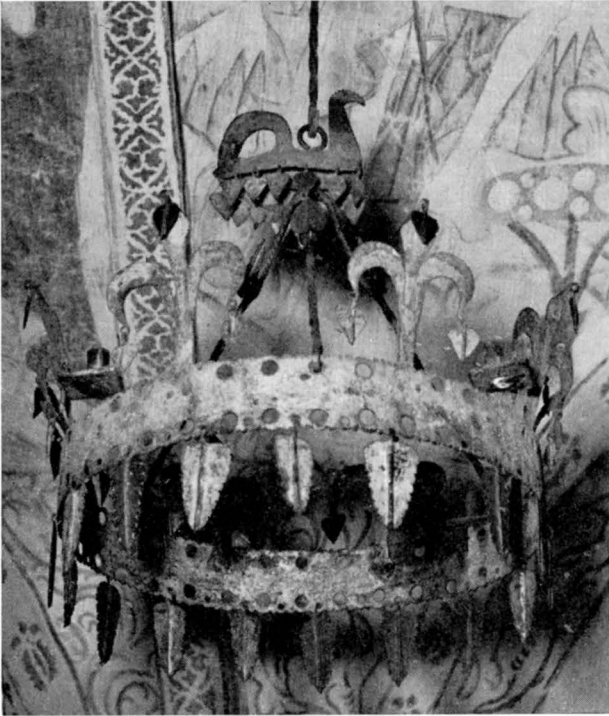

Fig. 430. Ljuskrona av smidesjärn, medeltida typ. Foto 1954.
Kronleuchter aus Schmiedeeisen, Wrought iron chandelier, medi-
mittelalterlicher Typ. aeval type.

formiga droppskålar. Mittstaven krönt av en kvinnlig draperifigur, nedåt avslutad med en kula. På kulan är ingraverad följande inskrift: A^o 1690 UTIJ · PASTORISS · HERR · OLAI · WAXELIJ¹ · OCH · KIÖRKO · WERDANAS · ERICH · PERSONS · I · GALARMOHRA · OCH · JOHAN · LARSONS · TIJDH · UTIJ · LUND. H 125. — 2. Med 20 ljusarmar i två kransar samt lika många prydnadsarmar slutande i reflexblommor. Ljusarmarna ornerade med blad, droppskålarna sexpassformiga. Den rikt profilerade stavens kula är nedtill avslutad med en stor blomma och en knapp sammansatt av lober. På kulan ingraverad inskrift: JAG SIÄLF EY BLIXTER GEER: / MEN KAN MED HÄNDER BÄRA: / MÅNG GLINDRAND LIUUS OCH BLOR: / IAG ÄR EEN HEDERS SKÄNK: / OCH NÄR DU SKÅDAR ANDEN: / VNDRE GRAAF SÅ TÄNK: / AT EDELL FRUU DE-

¹ OLOF WAXELIUS, † 1697; stud. 1656, kommin. i Tegelsmora 1667, kh i Valö 1676—1697.

BESCH · WAR / ÖM OM HIMLENS LÄRA. Vidare på andra sidan: IAG PRÄCHTIG KYRKIOZyr: / TIL HIMBLA GUDENS WYRDNAT: / ÄR WAHLÖÖ TEMPEL SKÄNCKT: / DEN GRIFT EEN BILLIG PRYDNAT: / SOM HAMMARSTRÖM HAR I: / SIT MÖRKA SKIÖTE GIÖMT: / DEN ALDRIG KYRKIOR: / OCH SIN TRÄNGDA NÄSTA GLÖMT. På den ena sidan är de Besche's vapen graverat, på den andra Hammarströms. Ljuskrönan skänktes 1701 (RÄK.) av Anna de Besche som minne av hennes make Johan Hammarström (s. 518). H 165. — 3. Med 24 ljusarmar i tre kransar. Mussel-formiga droppskålar, solrosliknande reflexblommor. Den rikt profilerade staven avslutas nedtill med en kula. På denna följande ingraverade inskrift: UTAF / ÖFVERSKÅTTET / AF DEN RÄNTA SOM / FRAMLEDNE WÄLBORNE / HERR JOHAN HAMMARSTRÖM / OCH HANS HUSTRU FRIHERRINNAN / HÖGWÄLBORNA / ANNA DE BESCHE¹ / HAFVA FÖRORDNAD TILL DERAS / GRAFS STÄNDIGA UNDERHÅLLANDE / I WAHLO KYRKIA ÄR DENNA / LIUSKRONA HENNE TILL / PRYDNAD OCH DEM TILL / ÅMINNELSE / FÖRFÄRDIGAT / ÅR MDCCXXXVII. Ljuskrönan beställdes enl. RÄK. av styckgjutaren Mejer i Stockholm (= Gerhard Meyer d. y., verksam 1727—1772). H 185.

Ljuskröna av smidesjärn med 5 ljusarmar samt reflexblommor. Staven avslutas nedtill med en kula. 1700-talet. H 44. Förvaras numera på uthusvinden.

Ljusarmar, ett par, av driven och punsad mässing. Rund väggplatta, vridet skaft. Upptagas i INV. 1652. H 20, L 20.

Ljushållare av smidesjärn (fig. 431), för 4 ljus. Ljusringen med 4 ljus uppbäres av en hållare med hängblad, varav endast 6 äro i behåll. Stativ på trearmad fot. Senmedeltida typ. H 75, B 56. — Fragment av en liknande ljushållare av järn, bestående av två halvor av ljusringen i vilka ljuspiporna sitta. L 43—47,5.

Ljusstakar: 1. Av punsad mässing med enkla växtornament och vridet skaft, 3 st. lika. Köptes 1682 (RÄK.). H 27. — 2. Av blått och vitt porslin (fig. 432), 6 st. lika. Enl. INV. 1829 nyligen skänkta av en okänd person. H 37.

Kandelabrar av metallegering, ett par, 3-armade (ha tydligen urspr. varit 5-armade). 1800-talet. H 38.

TEXTILIER

Kalkkläde av svart sammet med blomsterbroderi i silvertråd och silverpaljetter. Enl. INV. skänkt 1860 av inspektör J. Bohman. 43 × 43.

Mässhakar: 1. Av svart sammet; på ryggsidan kors av 10 cm

¹ ANNA DE BESCHE kallas här för friherrinnan på grund av hennes senare gifte med friherre Johan Bergenhielm (s. 518).

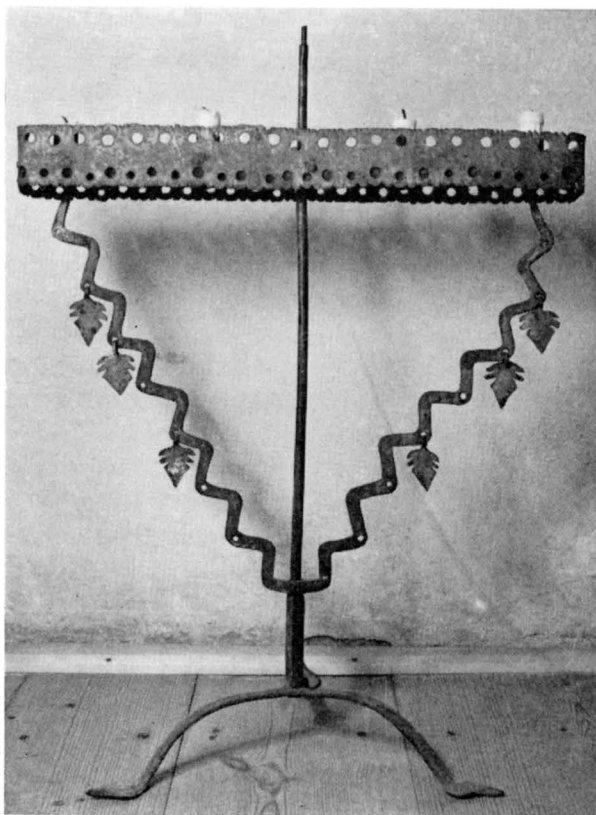

Fig. 431. Ljushållare av smidesjärn, medeltida typ. Foto 1954.

Standleuchter aus Schmiedeeisen, mittelalterlicher Typ.

Wrought iron candlestick, mediaeval type.

breda vävda silverband, på framsidan IHS utfört i silverlan¹ och silvertråd i läggsöm och applicerat på sammeten. Runt hals och kanter silverband. Foder av svart bomull. Köptes 1789 (INV.). Konserverad 1949 (Pietas). H 107, resp. 127. — 2. Av djupröd silkessammet. På framsidan Jehovah-sol i guld. På baksidan stort kors av guldlanband samt törnekrona och därunder två korsade olivkvistar. Runt hals och kanter guldlanband. Foder av skär bomullssammet med en lapp med årtalet 1834 i guldtråd. H 104, resp. 122. Konserverad 1948 (Pietas). — 3. Av vit sidendamast. Blått kors med Kristusmonogram i guld. Blått linnefoder. Utförd av Licium 1952.

¹ Lan = platt tråd el. remsa av metall.

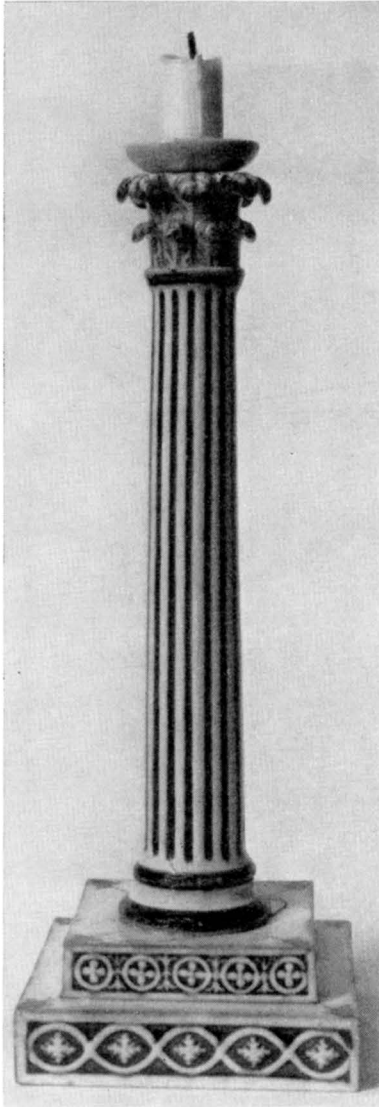
FÖRSVUNNA
TEXTILIER

Fig. 432. Ljusstake av porslin, skänkt strax före 1829. Foto 1953. S. 500.

Leuchter aus Porzellan. Gabe kurz vor 1829. Porcelain candlestick, presented shortly before 1829.

Bokdynor: 1. Av röd sammet med silverspets, samt »EAJH A^o 1788» i silver. 43×29. — 2. Av svart sammet med silverbroderi och silverfrans. Enl. INV. skänkt 1860 av inspektor Bohman.

Håvar: 1. Av röd sammet med silvergaloner och silverfrans. Hylsa med krok för klocka. — 2. Av svart sammet med silvergaloner. Hylsa med krok för klocka. Båda dessa håvar upptagas första gången i INV. 1849.

Håvskäft med ring av järn för håven samt ornerad hylsa. Röd-målat. Handtaget utmärkt genom två vulster. Har antagligen tillhört en håv, som upptages 1677 (vis.).

Brudpäll av röd, storblommig sidendamast med vit silkesfrans (fig. 433 a—b). Röd-målade bärstänger i hörnen. Sannolikt kinesiskt siden från 1700-talets förra hälft eller mitt. 168×148. — En äldre brudpäll har funnits, ty enl. en uppgift i RÄK. 1677 »Gaffz Mattz Mattzon skräddaren för thet han lagade then gamble mässhakan till brudpäll».

INV. upptaga en rad numera försvunna textilier varav en del troligen medeltida. År 1639 funnos följande skrudar: »Messehaka af rödt Blomerat Samet mästedeles förnött. Mässeserkiar 1 gamäl, 1 nyy. Hufuudlijnor 2, Hyende 2, Handkläder gambl. 1.» — 1696 upptagas: »Messehake af brunt taft, korsett

baak broderat med bilder — alldeles afnött. 1 st. ny rött sammett. korsett baak aff guldh och Silfwer spitzar; omkring kanterne silfwer

Fig. 433 a.

Fig. 433 b.

Fig. 433 a—b. Brudpäll av röd sidendamast med vit silkesfrans. Sannolikt kinesiskt siden från 1700-ts förra hälft el. mitt.

Brauthimmel aus rotem Seiden-
damast wahrscheinlich chinesis-
sch, erste Hälfte d. 18. Jhs.

Bridal canopy, red silk damask,
probably Chinese, first half of
18th cent.

Gallon. Köpt 1680. — 1 st. Messeskiorta gl: aff Slessingh¹ medh röda Sammetz lappar fram på armarne. — 1 st. odugeligh. — 1 st. bandh till messeskiorta aff trådh. — Kalkduk af slessingh medh wacker sydd gärningh omkring och der till bästa Silffer spitzar. Antependium 1 st. Gammall odugel. aff tryckt Lärfftt.»

RUNSTENAR Runstenar: 1. Runsten, som har legat som tröskelsten i vapenhusdörren. Stenen restes 1943 mot vapenhusets V vägg. Ristningen mycket svårläst och har sannolikt utförts sent av en person, som icke har behärskat konsten att rista runor. Det enda man kan säga med någon säkerhet är, att ristningen måste ha utförts före 1500-talets början, då vapenhuset uppfördes och stenen lades in som tröskelsten (SVERIGES RUNINSKR. VII, s. 520 ff). — 2. Enligt PER. MON. har det funnits en runsten »i Sakerstie wäggen». Denna sten, vars inskrift icke finnes upptecknad, är f. n. oåtkomlig för undersökning.

GRAVMINNEN Gravstenar: 1. (På N sidan i koret). Den är av rödbrun kalksten med rosor i hörnen och en bred lagerkrans med de Besche's vapen upptill och en döds-kalle med knotor och läderlappsvingar nedtill (fig. 434) kring en inskrift: HÄR UNDER / LIGGER BEGRAVEN / DEN FORDOM EHREBORNE HÖG- / ACHTADE OCH KONSTRYKE / GERARD DE BESCHE² / BRUKZHERRE TILL FORSMARCK / OCH BERCKINGE FÖDD I WELSK- / LAND ANNO 1585 IN MARTIO UTHI / DEN BERÖM[M]ELIGE STADE[N] LÜCK / ANNO 1608 ÄHR HAN AF DE[N] FORDO[M] / STORMECHTIGSTE FÜRSTE OCH HER- / RE KONNUNG CARL DEN IX FÖR EN / ARCHITECTEUR HYT TILL SWERIGE / FÖRSKREFWE[N] 1630 ÄHR BERCKINGE BRUK / AF HONO[M] FUNDERAT 1656 DE[N] / 18 JUNY ÄHR HAN I HER-RANOM / AVSO[M]PNAT DÅ HAN FORSMARCK / UTHI 32 ÅR BERKINGE 26 / BERÖM[M]ELIGE[N] REGERAT OCH / 71 ÅHR HÄR I WERLDENE GUDHE- / LIGE[N] LEFWAT HADHE. 200 × 131.

2. Av grå kalksten med ornering i relief: upptill de Besche's och Botlers vapen, därunder kartusch omgiven av palm- och olivkvistar samt längst ned döds-kalle med läderlappsvingar (fig. 435). Inskrift: GEORG DE BESCHE / BRUKSHERRE TILL FORSMARCK, BERKINGE OCH FORSBOHL / FÖDDER ANNO 1641 DEN 29 JULII / AFSOMNAD Å • 17 . . .

¹ SLESSING = linnevävnad från Schlesien.

² GERARD DE BESCHE, arkitekt och industriidkare, f. 1585 i Liège (Lüttich), † 1656. Efter att jämte sin broder Hubert hava byggt en stor tornspira på Stora Tuna kyrka 1610—1614 (SvK Dalarne I, s. 356 f.) uppförde han 1613—19 de båda sedermera (1702) förstörda tornspirorna på Uppsala domkyrka och var 1616—30 byggmästare vid Uppsala slott. Av kronan arrenderade han Forsmarks bruk och uppförde för egen räkning Berkinge järnbruk i Valö socken. Se även s. 518. — Utförlig levnadsteckning i Biogr. Lexikon X, s. 371 f.

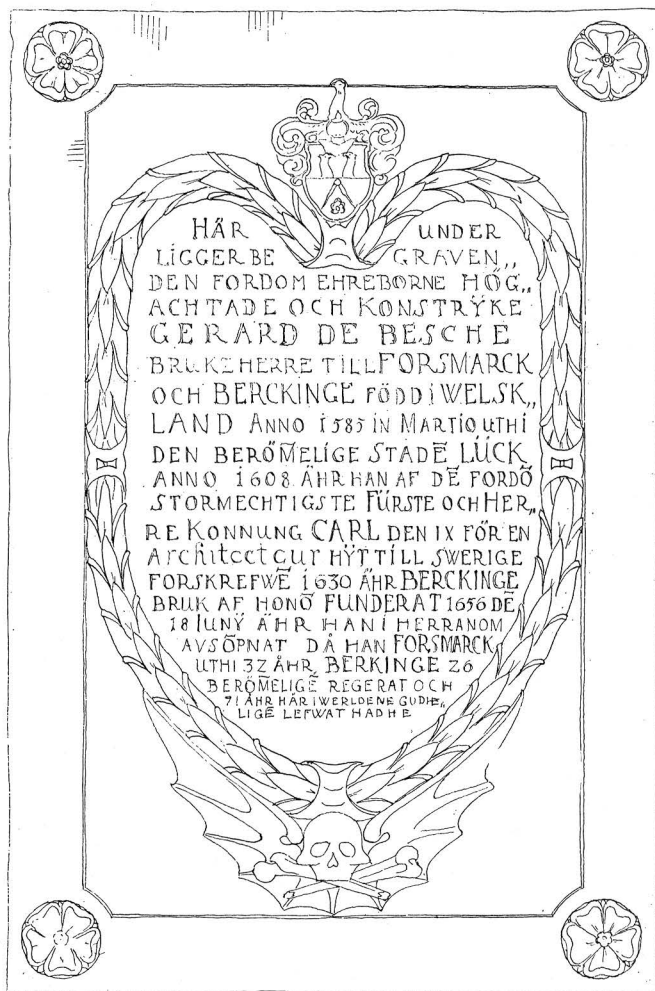

Fig. 434. Gravsten av rödbrun kalksten över Gerard de Besche, † 1656. Uppm. 1921, kompl. 1953.

Grabstein aus rotbraunem Kalkstein für Gerard de Besche, gest. 1656. Gravestone, reddish-brown limestone.

DE...¹ / ALTHEA BOTLER / FÖDD ANNO 1646 DEN 17 OCTOB. / GIFT ANNO 1666 DEN 6 JUNI / AFSOMNAD A · 1704 D: 7 JAN. Närmare se s. 518. 200 × 180. Stenen ligger S om altaret.

¹ Stenen är tydligen huggen vid hustruns död, då mannen ännu levde. Hans dödsår och datum blev sedan ej inhuggna på stenen.

3. Av grå kalksten, med bronsringar i hörnen. Två vapen inom insänkta ovaler jämte en lång text nästan helt utnött. 242×173. Stenen ligger under läktaren. Enligt TILAS (s. 201 f.) hade gravstenen följande inskrift: HÄR UNDER LIGGER BEGRAFVEN OCH / HVILAR SINA BEEN DEN WÄLBORNE HERRN / HR JOHAN HAMMARSTRÖM, FORS- / MARCK OCH BERCKINGE BRUCKS BE- / RÖMLIGE PATRON AF OCH FÖR HVILCKEN / SAMT DES KIÄRÄLSKELIGA FRUU WÄLBORNA FRU / ANNA DE BESCHE DENNA GRAF ÄR KÖPT / TIL EWÄRDELIG EGENDOM, ATT INGEN EHO / DEN WARA WIL HAFWA MACHT UTHI / HENNE NÅGON ANNAN NEDSÄTTA; / HWARÖFWER AF KYRCKANS FÖRESTÄNDARE OCH SAMT- / TELIGE SOCHNEMÄN OCH INVÅNARE ÄHR GIFWIT / SKRIFTELIK FÖRSÄKRING, SOM INSKRIFWIT / ÄR I KYRCKIANS BOOK OCH HÄRADS / PROTOCOLLET ÅR 1699 Om J. Hammarström och A. de Besche se s. 518.

4. Av grå kalksten, med följande inskrift: ALTÉNKA SLÄGTENS STAMFÖRÄLDRAR / HERR MARTINUS ALTÉN¹ / BONDE SON IFRÅN ALTA FÖDD 1685 OCH / FRU AGNETA NORDELIA / CAPELLANS DOTTER IFRÅN BIURÅKER / FÖDD 1703 HÖGTÅLSKAT KYRKIO HERDE- / FOLK I WALÖ IFRÅN 1730 TILL 1744 DÅ DEN / FÖRRE DÖDDE LEMNANDES MAKAN MED 10 / BARN 6 SÖNER OCH FYRA DÖTTRAR UTI NOG / FATTIGT TILLSTÅND. GENOM GUDS MILDA FÖR- / SORG, WALÖ FÖRSAMLINGS GIFMILDHET / OCH DERAS HULDA MODERS OFÖRTRUTENHET / BLEFWO DOCK ALLA WÄLUPPFOSTRADE. 5 SÖNER WORO PRÄSTER OCH DEN 6TE FABRIQUEUR OCH ALLA MED LÄGENHETER / WÄL FÖRSEDDA WID MODERNES DÖD 1775 / RISTAD AF ANDREAS HOLMSTRÖM KLÅCKARE WID / HÖKHUFWUD' FÖRSAMLING ÅR 1777. 178×121. Stenen ligger mitt för altaret.

Om en numera försvunnen medeltida gravsten lämnar PERINGSKIÖLD (Mon. II) följande beskrivning: »På kyrkogården ligger en munkesten hafwandes denna öf^r skrift: pus (= praepositus) curatus iohannes parochiae Vale obiit Anno D(omi)ni MDX.» (= prosten Johannes kh i Valö socken avled i Herrens år 1510). RHEZELIUS beskriver gravstenen sålunda: »På en sten vedh kyrkodören står en kalk och dene skrifften: 'An(n)o D(omi)ni M: DXI: reqviescat D(omi)n(u)s O(ttous) iohanis in parochia vale'». (= I Herrens år 1511 [avsomnade?] herr Otto Johansson i Valö socken). Stenen fanns kvar ännu under 1800-talets början, när RADLOFF besökte Valö. Han säger stenen vara till

¹ MARTIN ALTÉN, f. 1685, † 1744, pvgd 1716, kh i Valö 1730—1744. — G. m. AGNETA NORDELIA, komministersdotter från Bjuråker, f. 1703, † 1775. Barn: Martin, prost i Ed; Pehr, kommin. i Harg; Olof, kh i Sparsåtra; Nils, kommin. i Fernebo; Jacob, kommin. i Frösthult; Johan, fabrikör; Catharina, g. m. prosten i Tuna N. Alner; om övriga 3 döttrar saknas uppgifter.

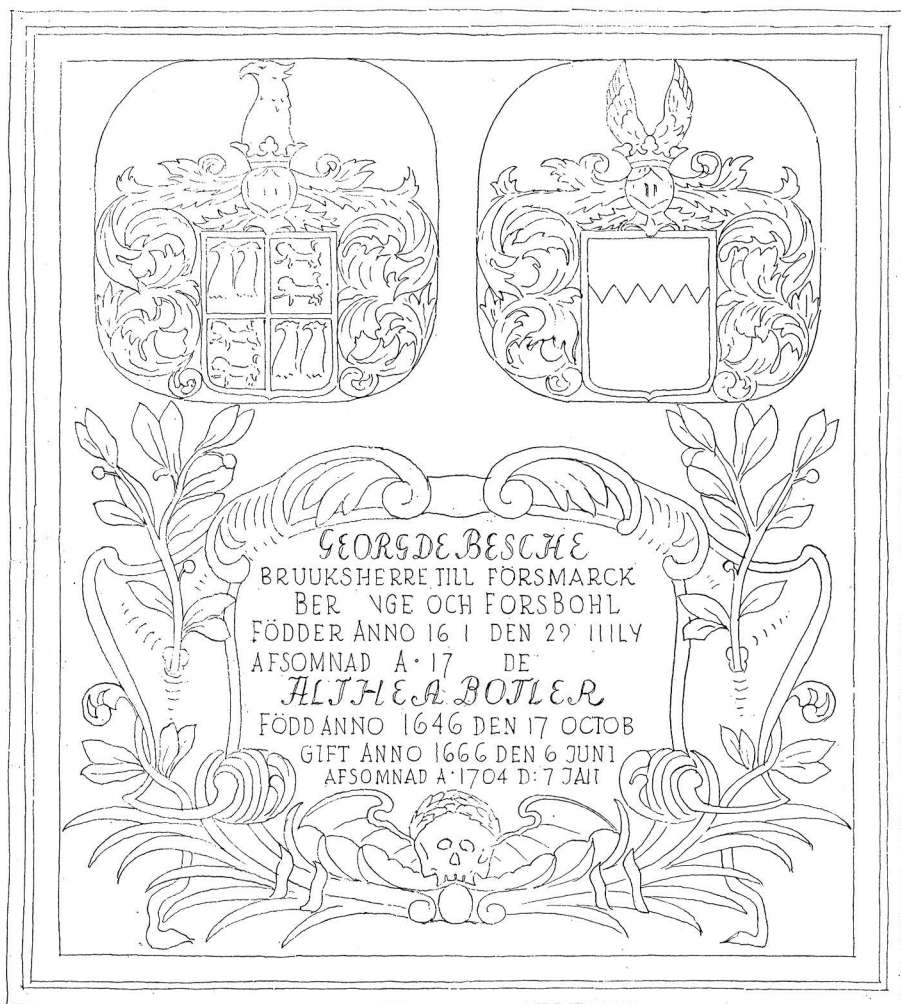

Fig. 435. Gravsten av grå kalksten över Georg de Besche d. ä., † 1711, och hans hustru Althea Bothler, † 1704. Uppm. 1921, kompl. 1953. S. 504.

Grabstein aus grauem Kalkstein 1704. Gravestone, grey limestone.

större delen utnött, »hvarpå synes en kalk och läses ecclesia Valoe». Trots de stora avvikelserna i inskriftens återgivande torde det vara sannolikt, att det är fråga om en och samma gravsten.

Inskriftsplåt av förgylld koppar. Oval liggande kartusch med palmblad och troféer (ena sidan defekt). Inskrift: HÄR UNDER HWIJLAR FORDOM HANS KONGL. MAJESTETS TROO MANN OK WÄLBESTÄLD ÖFVER-

STELEUTNANT ÖFWER DES TYSKE LIJFREGEMENTE SAMPT COMMENDANT PÅ LANDSKRONA SLÅTT. DEN EDLE OK VÄLBORNE NU MERA HOOS GUDH SALIG HERR DANIEL DE BESCHE (S. 518). HERRE TIL FORSMARCK OK BERKINGE, ÄR FÖDD DEN 3. MAIJ ANNO 1648 OK DÖDH D. 26 FEBR. ANNO 1685. H 17, L 40. — Plåten har tillhört antingen Daniel de Besche's gravkista, eller också en överbyggnad på hans grav, i stil med den, som har funnits över Gerard de Besche's grav (se nedan).

GRAVSKRANK Gravskrank kring Gerard de Besche's grav i koret N del beskrives i olika sammanhang. Sålunda säges år 1696 att graven varit byggd »med skrank omkringh»; år 1713 (INV.) kallas samma överbyggnad för »ett Zirligit Chur-Skranck». TILAS (S. 196) lämnar en utförlig beskrivning av detta skrank: »Gerhard de Besche's Grafchor med Trädskranck omgifwit uti NordÖstra Hörnet, hwarest uppå skranket, uti 2ne swarte Taflor äro målade: I den ena, Initial Bokstäfwerne G·D·B M·P· och M·V·E (= Gerhard De Besche, Maria Pied och Margaretha von Emersen) och i den andra De Besche's och et af des Fruars wapn. Inom Skrancket och i Hörnet hänger en swart Tafla, hwarpå eftersående Gerhard de Besches wapn är måladt. Nedanföre detta en annan swart Tafla med denna inscription . . .» Om inskriptionen se nedan rörande begravningsvapen över Gerard de Besche. I samband med förarbeten för den nya bänkinredningen i kyrkan beslöts 1768 (ST. PROT.) att »den så kallade Curen i Coret, wid Sacristie dörren, skall borttagas och föröytrras, och sådant förut kungöras genom afvisorna, att unwika efter tal i lengden, af wäderbörande.» Beslutet verkställdes och numera finnas av gravöverbyggnaden inga lämningar kvar. Dylika gravskrank hava ofta uppförts kring adliga gravar under 1600-talet. I Glanshammars kyrka (Närke) finns ett vackert sådant bevarat.

GRAVÖVERBYGGNAD Även om en gravöverbyggnad finnas uppgifter. I INV. 1829 säges nämligen den Alténska släktens gravsten (se ovan) ligga över en annan igenfylld grav, »ty släktens egen graf, med öfwerbygdt Chor, som numera är nedtaget, var belägen på kyrkogården, till vänster om Vapenhuset». Möjligen hade denna överbyggnad formen av ett s. k. gravhus.¹

BEGRAVNINGSVAPEN Begravningsvapen: 1. Över Gerard de Besche (fig. 436). Av målade bräder, i två hälfter, tre plana träskivor i varje. Målning i temperafärg i rött, vitt och blått på svart botten. Grön kant. På övre hälften de Besche's vapen, på den nedre en fragmentarisk inskrift. Enligt TILAS överensstämde inskriften i stort sett med inskrip-

¹ Jfr H. WIDEEN, Några gravhustyper i Sverige under 1600-talet, Rig 1952.

Fig. 436. Begravningsvapen över Gerard de Besche, † 1656. Foto 1954.

Begräbniswappen 1656. Funeral hatchment, 1656.

tionen på Gerard de Besche's gravsten (s. 504). H 134, B 72. Begravningsvapnet har från början varit uppställt på skranket över Gerard de Besche's grav (se ovan). Förvaras numera löst på uthusvinden.

Fig. 437. Begravningsvapen över Daniel de Besche, † 1685.
Foto 1954.

Begräbniswappen 1685. Funeral hatchment, 1685.

2. Över Daniel de Besche (fig. 437). Av skulpterat, krederat, målat och förgyllt trä. I mitten de Besche's vapen, omgivet av akantusornament och troféer. Inskriftstavlan omramad av en blomsterguirland. Inskrift: HANS KONGELIGE MAIESTETS FORDOM TROO MANN OK WÄLBESTÅTT ÖFWERST LIEUTE/NANT ÖFWER DES TYSKE LIIFREGEMENTE TIL FOOT SAMPT / COMMENDANT PÅ LANDSKRONA SLÅTT THEN EDLE OCH WELBORNE HERRE HERR DANIEL DE BESCHE HERRE TILL / FORSMARK OCH BERKINGE, ÄR FÖDD DEN 3 MAIJ ANO / 1648 OK DÖD, I LANDSKRONA, DEN 26 FEBR: / ANNO 1685 (s. 518). H ca 200. Jfr inskriftsplåten s. 507.

3. Över Johan Hammarström (fig. 438). Av skulpterat, krederat, målat och förgyllt trä. Rik akantusornamentik. Färger på lövverket grönt, silver, guld, blått och rött. Inskrift: DEN WÄLBORNE HERRNN / HERR JOHAN HAMMARSTRÖÖM FORDOM FORS / MARCKS, BERKINGE, OLSEBODA OCH KORTFORS BRUUKZ- / PATRON ÄHR FÖD VTHI LINDS-

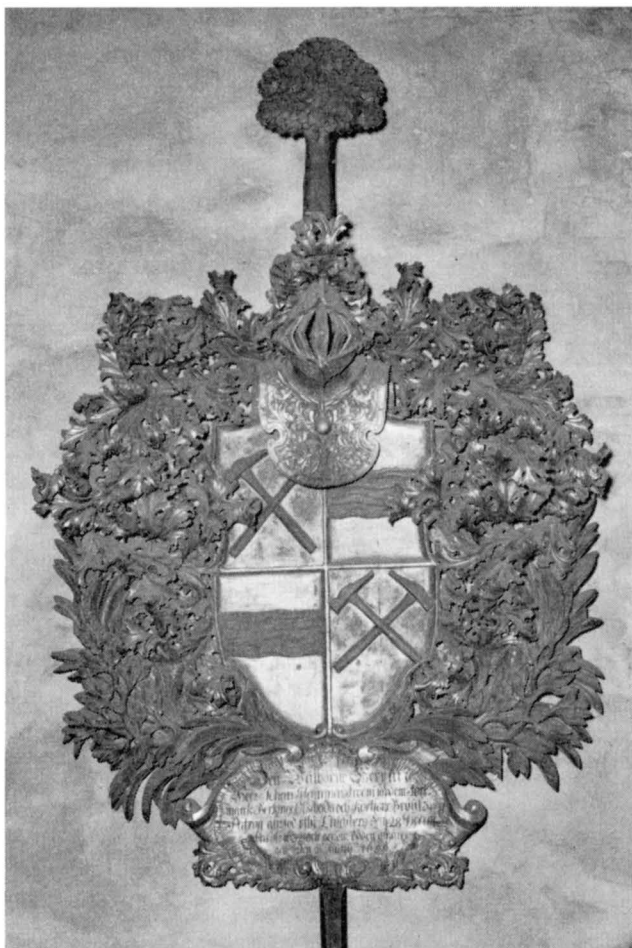

Fig. 438. Begravningsvapen över Johan Hammarström, † 1699.
Foto 1954.

Begräbniswappen 1699. Funeral hatchment, 1699.

BERG DEN 28 DECEM-/ BRIS A^o 1632 OCH GENOM DÖDEN AFGÅN-/ GEN
DEN 21 JUNIJ 1699 (s. 518). H ca 200.

4. Över Johan Silfverström (fig. 439). Av skulpterat, krederat och målat trä med förgyllningar. Rik akantusornamentik. Färger på lövverket grönt och silver. Inskrift: KONG^L MAY^T / TRO MAN OCH CAMMAR-
RÅD / DEN HÖGÄDLE OCH WÄLBORNE HERREN H. JOHAN SILFVERSTRÖM /
FÖDD I SAHLA D 3 JULIJ A^o 1660 OCH SAH^L I HERRANOM / AFSOMNAD
PÅ WIKZ GÅRD WID STOCKHOLM D 6 OCT: / 1710 (s. 518). H ca 200.

Bärstänger 3 st. av svartmålat trä, tillhörande de ovanbeskrivna begravningsvapnen, förvaras löst på uthusvinden. L 95 (avbruten), 275, 300.

Officersvärja av tidigkarolinsk typ.¹ Fästet av förgylld mässing, kavellindningen av tunn, tvinnad silvertråd. Klingan av stål är slipad i två lika breda skär, som utgå från en skarp mittås. Dess nedre del har förmodligen varit blånad och uppbär en etsad ornering, som ännu visar spår av förgyllning: på båda sidor smyckas den av blomster-rankor, Karl XI:s monogram under tre kronor samt inskriptionen VIVAT CAROLUS REX SUECIE, på utsidan dessutom ANNO och på insidan årtalet 1681, där under en ryttare i karolinsk dräkt på galopperande häst. L 85. Hänger under Daniel de Besche's begravningsvapen över sakristiingången och har tydligen tillhört honom.

DIVERSE Gustav III:s tal 1771 med enkel, profilerad, urspr. förgylld ram.

Oblatjärn för 15 oblater. På ena sidan krucifix, på andra Guds lamm i rundlarna. Forsmarkarbete från 1700-talet? L 93, plattorna 9,5 × 16.

Kollektlådor, ett par, den ena av ek, den andra av furu; rektangulära, med skjutlock. H 12 resp. 12,5, B 15 resp. 19, L 27 resp. 25.

Kistor: 1. Av trä, beslagen med järnplåtar och järnband. Därtill 2 bultlås. Antagligen den, som köptes från Forsmark 1786 (RÄK.) H 68, L 108, B 68. — 2. Av furu. Välvt lock, kraftiga järnbeslag i form av band med stora nitar. Mynthål i locket, två lås. Två ring-handtag vid gaveländarna. H 49, B 47, L 95. — 3. Av furu. Raka sidor, runda fötter. Handtag i kortsidorna. H 37, B 33, L 56. — 4. Av furu. Plant lock med mynthål. Järnbeslag. Daterad 1801. H 38, B 42, L 65. — En av kyrkans äldre kistor användes för evakuering av kyrksilvret m. m. år 1716 (RÄK.), då det beslöts, att »för det svåra krigsbullret skull bortsicka det bästa af kyrckans medel eller Saker till Bäling Kyrcka der dem att insättia på någon tijd». Återhämtades 1722.

Skåp, ett par, blåmålade med 2 dörrar och låda nedtill. Dörrarna ha listomgivna fyllningar. Profilerad krönlist. Skåpen köptes 1790 resp. 1799, då en bygdesnickare »Gla Frisken» fick betalt för dem (RÄK.). — Skåp för den elektriska apparaturen i sakristian har utförts med dörrspeglar av sex bänkdörrar från 1770, som blevo över vid restaure-ring 1926.

¹ H. SEITZ, Tidigkarolinska officersvärjor med »halva» fästen, i: Svenska Vapenhistoriska Sällskapets Skrifter, Nya serien II, Sthlm 1952, s. 62.

Fig. 439. Begravningsvapen över Johan Silverström, † 1710. Foto 1953. S. 511.

Begräbnisvapen 1710. Funeral hatchment, 1710.

Kapphängare av blåmålat trä. Består av en ståndare på korslagda fotbräder; överst en halvrund träbit för att hänga kappan på; det hela krönes av ett takformat parti med ljushållare på bägge sidor. H 217, B 93. Upptages tidigast i inv. 1799.

Klockorna hänga i stapeln. Storklockan har runt halsen följande inskrift: HERRAN GUD DEN MÄGTIGE TALAR OCH KALLAR VERLDENA. PS. 50: 1. — På S sidan: MITT RENA LJUD KALLAR TILL GUD / LÅTOM OSS GEMENSAMT GÅ ÅSTAD ATT BEDJA / INFÖR HERRAN, OCH SÖKA HERRAN ZEBAOth / JAG VILL OCH GÅ MED. ZACH: 8,2. — På N sidan: ÅR 1828 / I CARL XIV JOHANS / XI^{te} REGERINGS ÅR / DÅ CARL VON ROSENSTEIN VAR ÄRKE BISKOP / NILS GUSTAF WAGNER FÖRSAMLINGENS UTNÄMNDE KYRKOHERDE / ERIK LIDEN VISE PASTOR / JAN NILSSON I STUMMELSBÖHL / OCH PHER MATTSSON I LUND KYRKOVÄRDAR / SAMT ANDERS ZETTERBERG KLOCKARE / BLEV DENNA KLOCKA OMGJUTEN I STOCKHOLM / AF

KLOCKOR

SAMUEL CHRISTOPHER GRÖNVALL.¹ — D 117, H 109 (med krona). — Lillklockan har på S sidan inskrift: UNDER KONUNG GUSTAF III REGERING / DÅ KONGL. SECRET: WÄLB : HR : S : AF UGLAS / WAR ÄGARE TILL FORSMARKS BRUK / OCH MAGIS ERIC HÖRNER KYRKOHERDE / I WAHLÖ FÖRSAMLING / OMGÖTS DENNE KLOCKA / AF G : S : MEYER² I STOCKHOLM 1783. — På N sidan: BED GUD IAG MÅ FRÅN DETTA RUMMET LIUDA / SAMT GÄSTER TILL GUDS HUS OCH NÅDE RÄTTER BIUDA / NÄR DÅNET HÖRS AF MIG OCH MINE LIKARS SLAG / TÄNCK PÅ DIN SIÄL DIN DÖD OCH HERRANS DOMEDAG. D 95, H 85 (med krona).

Av de äldre klockor, som blevo omgjutna, när de nuvarande klockorna kommo till, köptes storklockan 1688 i Stockholm; lillklockan gjöts 1723 av madame Catharina Meyer³ i Stockholm och skänktes till kyrkan av Louis De Geer till Österby (INV.).⁴ År 1677 (vis.) upptages endast en klocka »i stapulen», möjligen den, som är avbildad på RHEZELIUS' teckning. Klockan hade enligt RHEZELIUS följande inskrift: »Hjelp Maria Gudh och sancte Olof amin / her niels com pase / O rex gloriae cum mccciii / Alpha et O(mega) Deus et (H)omo.» Enligt en förteckning från 1600-talet (av Hadorph?), »Inscriptiones Campanarum Per Uplandiam» (ms i UB med signum S. 48) löd inskriften: »Hjelp Maria, gudh och Sancte Olof, amen / Hr Nils compace o rex gloriae cum MCCCCIII / Alpha es et o deus et omo.» Tolkning av teol. dr MATS ÅMARK: »Alpha et O deus et omo / o rex glorie veni cum pace / mccciii / Hjelp Maria Gudh och Sancte Olof amen / Hr Nils [curatus?] (= Alfa och Omega Gud och människa, / O ärones konung, kom med fred. / 1503 / Hjälp Maria, Gud och Sankt Olof. Amen. / Hr Nils [kyrkoherde?]. De olika tolkningarna torde bero dels på gjutarens okunnighet i latin (och troligen all skrift), dels på ovissheten om i vilken ordning orden kommit i inskriften. Valö kyrka var alltså helgad åt S. Olof.

Klockan har sannolikt gjutits av samme man som gjutit storklockan i Morkarla (MATS ÅMARK, UFT 1923, s. 129). Jfr även storklockorna i Hållnäs och Riala (SvK Uppl. I, s. 642 och MATS ÅMARK, Svårtolkad inskrift, UNT 9/12 1950).

¹ SAMUEL CHRISTOPHER GRÖNWALL, klockgjutare i Sthlm, verksam 1825—38.

² G. S. MEYER, son till Gerhard Meyer d. y., kungl. styckgjutare, verksam 1772—1797.

³ CATHARINA MEYER, änka efter Gerhard Meyer d. ä., verksam 1712—27.

⁴ LOUIS DE GEER till Österby, f. 1677 i Amsterdam, † ogift 1731 i samma stad. Han var sonsons son av den kände industrimannen Louis De Geer († 1652) till Finspång, Godegård, Leufsta, Gimo och Österby m. fl. bruk. Se släkttavla.

En handklocka upptages tidigast 1639 (inv.); anges sedan ända till 1728 (inv.) som hängande »på k(yrko)hwalfwet», men var borttagen 1799.

SAMMANFATTNING

I. Sannolikt låg socknens äldsta kyrka NÖ om den nuv. kyrkan, där under 1600-talet rester funnos av en mycket liten stenbyggnad med dörr åt S (fig. 362). Möjligen var det stensakristian till ett kapell av trä.

II. 1200-talets sista fjärdedel: Nuvarande kyrka av gråsten uppföres i form av en salkyrka, täckt av ett träturnvalv (fig. 440 A). En urspr. spetsbågig fönsteröppning finns bevarad som murnisch i S innerväggen (fig. 385). — Inventarier: dopfunt (fig. 429), träskulpturer: Maria (fig. 416), S. Olov (fig. 415), S. Mikael (fig. 417).

III. 1400-talets slut och 1500-talets början: sakristia i N, långhusets stjärnvalv, nya långhusgavlar av tegel med blinderingar (fig. 366, 368), vapenhus i S. (fig. 440 B). Under samma period uppföres stigluckan i S (fig. 357). — Under 1520-talets slutskede prydas kyrkan och vapenhuset med rika kalkmålningar av Andreas Martini (fig. 369, 372—395). — Inventarier: praktfullt altarskåp från Antwerpen (fig. 398—406, skänkt till kyrkan först under 1600-talet av Gerard de Besche), 2 nordtyska altarskåp (fig. 407—412), 2 krucifix (fig. 413, 414), 3 helgonbilder av trä: S. Martin (fig. 418), S. Stefan (fig. 420), S. Botvid? (fig. 421), processionsljusstavar (fig. 419), korbänk (fig. 423—424).

IV. 1600-talet: läktare i V bygges 1695—96, bänkinredning kompletteras c:a 1700 (fig. 426). Ljusredskap, gravstenar och begravningsvapen över släkten de Besche med förgreningar (fig. 434—439).

V. 1700-talet: 1. En fönsteröppning åt N (den östligaste) upptages 1718 i samband med en ny predikstol, levererad 1719 av bildhuggaren Jacob Sauerberg, Sthlm (fig. 422). — 2. Fönsteröppningarna förstoras och omplaceras 1766. I anslutning därtill överkalkas målningarna på kyrkorummets väggar. Det V nordfönstret upptages 1799. — Inventarier: ny altaranordning (fig. 397), bänkinredning (fig. 371, 425) och läktarbarriär av N. J. Dahlström, färdiga 1770. Nummertavlor (fig. 428). — Klockstapeln uppföres 1739—40 (fig. 361). Sockenmagasin efter 1778 (fig. 360).

VI. 1800-talets mitt: mindre reparation, varvid bl. a. all fast inredning övermålades. — Orgeln från 1831 av G. Andersson, Stockholm.

VII. 1926: restaurering under ledning av ark. Å. Noreen med Alfr. Nilson som konservator, varvid bl. a. valvmålningarna rengjordes, överkalkningen av målningarna på väggar och valvpilastrar borttogs. Bänkinredningen restaurerades och läktaren förminskades. Urspr. målning på fast inredning återställdes och alla viktigare lösa inventarier konserverades. El. värmeledning infördes.

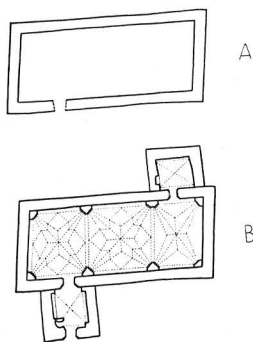

Fig. 440. Kyrkans tillväxt under medeltiden.
A. Tuulse 1954.

Grundrissent- Growth of
wicklung der the church
Kirche im during
Mittelalter. the
Middle-
Ages.

ZUSAMMENFASSUNG

I. Die älteste Kirche des Kirchspiels lag wahrscheinlich nordöstlich der heutigen Kirche, wo im 17. Jahrhundert Reste eines sehr kleinen Steinbaues mit Südeingang gefunden worden sind (Abb. 362). Möglicherweise war dies die Steinsakristei einer Holzkapelle.

II. Letztes Viertel des 13. Jahrhunderts: Die jetzige Feldsteinkirche wird in Form einer Saalkirche errichtet (Abb. 440 A). Der Kirchenraum war mit einem Holztonnengewölbe gedeckt. Eine spitzbogige Fensteröffnung ist als Mauernische in der südlichen Innenwand erhalten (Abb. 385). — Inventarien: Taufstein (Abb. 429), Holzsulpturen: Maria (Abb. 416), St. Olov (Abb. 415), St. Michael (Abb. 417).

III. Ende des 15. und Beginn des 16. Jahrhunderts: Sakristei im N, Sterngewölbe des Langhauses, neue Langhausgiebel aus Ziegel mit Blendierungen (Abb. 366, 368), Vorhalle im Süden (Abb. 440 B). In derselben Periode wird eine Kirchhofspforte im S erbaut (Abb. 537). — Am Ende der 20er Jahre des 16. Jahrhunderts wird die Kirche und die Vorhalle mit reichen Kalkmalereien von Andreas Martini geschmückt (Abb. 369, 372—395). — Inventarien: Prachtvoller Altarschrein aus Antwerpen (Abb. 398—406; erst im 17. Jahrhundert von Gerard de Besche der Kirche geschenkt), 2 norddeutsche Altarschreine (Abb. 407—412), 2 Kruzifixe (Abb. 413—414), 3 Holzsulpturen: St. Martin (Abb. 418), St. Stefan (Abb. 420), St. Botvid? (Abb. 421), Prozessionsleuchter (Abb. 419), Chorgestühl (Abb. 423—424).

IV. 17. Jahrhundert: Westempore, gebaut 1695—96, Kirchengestühl um 1700 ergänzt (Abb. 426). Leuchtgerät, Grabsteine und Begräbniswappen der Familie de Besche mit Verwandtschaft (Abb. 434—439).

V. 18. Jahrhundert: 1. Eine Fensteröffnung nach N (die östlichste) wird 1718 angelegt, dieses im Zusammenhang mit einer neuen Kanzel die 1719 vom Bildhauer Jacob Sauerberg, Stockholm, geliefert wird (Abb. 422). — 2. Die Fensteröffnungen werden 1766 vergrößert und umplaciert. Im Anschluss hieran werden die Malereien auf den Wänden des Kirchenraumes übertüncht. Das westliche Nordfenster wird 1799 angelegt. — Inventarien: Neue Altaranordnung (Abb. 397), Gestühl (Abb. 371, 425) und Emporengeländer von N. J. Dahlström, beendet 1770. Psalmentafel (Abb. 428). — Der Glockenstapel wird 1739—40 errichtet (Abb. 361). Kirchspiel-Magazine nach 1778 (Abb. 360).

VI. Mitte des 19. Jahrhunderts: Kleinere Reparatur, bei der u. a. die ganze Einrichtung übermalt wird. — Orgel von 1831 von G. Andersson, Stockholm.

VII. Restaurierung unter Leitung von Architekt Ä. Noreen mit Alfred Nilson als Konservator, wobei u. a. die Gewölbemalereien gereinigt und die Übertünchung auf Wänden und Gewölbepilastern entfernt wurden. — Das Gestühl wurde restauriert und die Empore verkleinert. Die ursprüngliche Bemalung der Einrichtung wurde wiederhergestellt und alle wichtigeren Inventarien konserviert. Elektrische Heizanlage wird eingeführt.

SUMMARY

I. Probably the oldest church of this parish was situated N.E. of the present one, where during the 17th cent. some fragments of a very small stone building with a S. door were found (fig. 362). This was probably the vestry of an otherwise timberbuilt church.

II. Last quarter of 13th cent.: present church of grey stone, provided with timber barrel-vaulting (fig. 440 A). One of the window openings, with pointed arch, is preserved as a niche in the S. inner wall (fig. 385). Inventory: font (fig. 429), carved wooden figures: Mary (fig. 416), St. Olof (fig. 415), St. Michael (fig. 417).

III. End of 15th cent. and beginning of 16th cent.: vestry to N., starvaulting in nave, new nave gables of decorative brickwork (figs. 366, 368), porch to S. (fig. 440 B). During the same period the S. lych-gate was built (fig. 357). In the late 1520's the church and porch were decorated with elaborate murals by Andreas Martini (figs. 369, 372—395). Inventory: magnificent triptych from Antwerp (figs. 398—406), presented by Gerard de Besche during the 17th cent., two North German triptyches (figs. 407—412), rood (fig. 413), crucifix (fig. 414), three figures of saints: St. Martin (fig. 418), St. Stephen (fig. 420), St. Botvid?, (fig. 421), processional candle-staffs (fig. 419). Chancel pew (figs. 423—424).

IV. 17th cent.: gallery built to W. during 1695—96, installation of pews completed c. 1700 (fig. 426). Lighting equipment, gravestones and funeral hatchments of the de Besche family and connections (figs. 434—439).

V. 18th cent.: 1. The N. window (farthest E.) constructed in 1718 in connection with the pulpit made by sculptor Jacob Sauerberg of Stockholm and delivered in 1719 (fig. 422). — 2. Window openings enlarged and shifted in 1766, and at the same time the murals were painted-over. The western N. window constructed in 1799. Inventory: new altar arrangements (fig. 397), benches (figs. 371, 425) and gallery barrier by N. J. Dahlström completed in 1770. Hymn-boards (fig. 428). Bell-tower constructed 1739—40 (fig. 361). Parish storehouses for tithes sometime after 1778 (fig. 360).

VI. Middle of 19th cent.: minor repairs, at which time all fixtures were painted over. The organ (1831) by G. Andersson of Stockholm.

VII. 1926: restoration under direction of architect Å. Noreen aided by conservator Alfred Nilson, at which time the paintings in vaulting were cleaned, and paint covering murals and pilasters was removed. Pews restored and gallery made smaller. Restoration of all painting on fixtures, and of all important movables. Electric heating installed.

Ätten de Besche

Släkttavlan upptager de ättemedlemmar och ingifta, som omnämnas i Frösåkers härads kyrkobeskrivningar

GERARD DE BESCHE f. 1585, † 1656

arkitekt, bruksherre till *Forsmark* (se s. 504, not 2)

g. 1:o m. **Marie Pied**, fr. Dordrecht, † 1637;

2:o m. **Margareta von Emersen** fr. Hamburg, † 1694

Georg d. ä. f. 1641, † 1711

bruksherre på *Forsmark*

G. m. **Althea Bothler** fr.

Amsterdam, f. 1646, † 1704

Anna f. 1642, † 1709

g. 1:o 1663 m. **Johan Stensson**, adl.

HAMMARSTRÖM, f. 1632, † 1699, 1656

förvaltare på *Forsmark*, senare bruks-
herre där

g. 2:o 1703 m. **Johan Berg**, adl. **BERGEN-**

HIELM, f. 1629, † 1704 i dennes 3:e gifte.

Hovkansler, ambassadör i Ryssland. Jfr

SvK, Sthlm VIII, s. 53

Daniel f. 1648, † 1685

Överstelöjtnant

G. m. **Catharina Regina**

Lillieberg, † 1709

Margareta Beata

f. 1667, † 1749

g. m. **Jakob GRUNDEL**, f. 1657,

† 1737. Generallöjtn. o. lands-
hövding

Anna Catharina

f. 1668, † 1720

g. m. **Conrad MEYER** i Liège,

† 1706

Georg d. y. f. 1669, † 1730

bruksherre på *Forsmark*. G. m.

Anna Catharina Boor fr. Hol-

land, f. 1684, † 1749

Altea, f. 1670

g. m. kammarrådet **Joh. SILF-**

VERSTRÖM i hans 2:a gifte,

f. 1660, † 1710

Margareta Beata

f. 1689, † 1772

g. m. **Jakob Olderman**, adlad

CRONSTEDT (till Fullerö),

f. 1668, † 1751

Altea Fredrika † 1759

g. m. **Leonard Kejser**, adlad

1719 **ADELSWÄRD**, f. 1687,

† 1759

Altea Maria f. 1707, † 1764

g. m. **Johan Carl DE GEER**

(till Gedegård), f. 1706, † 1750

Altea, f. 1700, † 1765

G. 1:o 1717 m. **Johan Hultman**,

adlad 1719 **ADELSWÄRD**, f.

1690, † 1729; g. 2:o 1744 m.

Alexander DE GEER (till Kåre-

holm) i hans 2:a gifte, f. 1712,

† 1771

Fig. 441. Forsmark. Bruksgatan mot Ö med kyrkan i fonden. Foto 1953.

Hauptstrasse der Siedlung Forsmark gegen O mit der Kirche im Hintergrund.

Forsmark. High street with church in background.

FORSMARKS KYRKA

UPPLAND, STOCKHOLMS LÄN, FRÖSÅKERS HÄRAD,
 UPPSALA ÄRKESTIFT, OLANDS OCH FRÖSÅKERS
 KONTRAKT, ANNEX TILL VALÖ

Beskrivningen utarbetad av ARMIN TUULSE, avslutad i februari 1954

TRYCKTA KÄLLOR: E. BOHRN, Forsmarks kyrka, Upplands kyrkor XIII, Upps. 1947. — E. W. DAHLGREN, De uppländska bruken Österby, Forsmark, Leufsta och Gimo under äldsta tider, i: Med hammare och fackla I, Årsbok utg. av Sancte Örjens Gille, Sthlm 1928. — C. HELLSTRÖM, När Forsmarks bruk brändes av ryssarna 1719, i: Ord och Bild, 1900. — KLINGSÖR II: 3, s. 87 f. — E. MALMBERG, Gustaf IV Adolf och Forsmarks kyrka, i: Julhälsn. till förs. i ärkestiftet 1943, s. 142 f. — RADLOFF, s. 124 f. — THAM, s. 269 f. — KYRKORNA I FRÖSÅKER. Inventeringen 1829, i: Frösåkers hembygdsför. årsskr. 1933, s. 3 f.

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB.-SAML.: KB: TILAS II, s. 185; i planschsaml. förvaras en litografi av M. G. A[nckarsvärd] efter en målning av Fahlerantz, tryckt i Sthlm hos Gjöthström och Magnusson, troligen omkr. 1830, samt en kolorerad litografi ur verket: Sveriges industriella etablissementer, Bd 1, H 11/12, tryckt

1872 hos Schlachter & Seedorff, Sthlm. — ATA: IHRFORS II: 2, s. 2029 ff (med plan och exteriör från S); Inv. 1829; handl. ang. lösa invent. — BST: »Dessein till KyrckoByggnad, vid Forssmarcks Bruk», laverad tuschritning, sign. O. TEMPELMAN (tornspetsen överstruken med blyerts, till höger om spetsen skrivet med 1800-talsstil: »Denne tornspets utelemnad»); förslag till ändring av bänkar, tuschritning sign. O. HÖKERBERG 1916; karta över Forsmarks nya kyrkogård samt genomskärning av en planerad bogårdsmur, godkända den 27 mars 1936. — LST: »Geometrisk charta öfwer Norrby Byens Skog och Uthmarck» av MAGNUS KIELLSTRÖM 1734—36. — UB (planschsamling): Kyrkan från SV, tuschteckning sign. SAM ANDERSSON, antagl. fr. 1800-talets mitt (nr 47504); etsning efter en ritning av ELIAS MARTIN omkr. 1794—95 (nr 47478).

KYRKANS ARKIVALIER (i ULA): RÄK. 1730—1800, ST. PROT. 1806—62, VIS. PROT. 1725, 1796, 1806, 1830, 1852, 1860, INV. 1696, 1733, 1773, 1783—86, 1798, 1803, 1821, 1824.

I KYRKANS ARKIV förvaras: planritningar och sektion av en äldre kyrka, ritningar av altarprydnad och predikstol i den äldre kyrkan, alla från 1690-talet; förslag till ordnande av ny begravningsplats vid Forsmarks kyrka, 1882; dokument på pergament med skildring av nuv. kyrkans grundläggning år 1794. — På FULLERÖ, Västmanland, förvaras en oljemålning återgivande Forsmarks bruk och kyrka omkr. 1700. Målningen är signerad av J. JOHNSEN (s. 556, not 1).

Forsmarks nuvarande och äldre kyrkas historia är direkt knuten till Forsmarks brukssamhälle. Brukets historia går långt tillbaka i tiden. Redan 1570 funnos tre masugnar och sju mindre hammare. Samhället växte starkt; på 1590-talet fanns en brukspredikant och från 1612 hade bruket egen kyrkoherde.¹ Forsmarks samhälle i det skick, i vilket det ännu i huvudsak framträder, är ett resultat av brukets storslagna utveckling under 1700-talets senare del och 1800-talets början. Särskilt under Samuel af Ugglas (s. 569), vars initialer i järn återfinnas på många byggnader, synes bruket ha blomstrat.

Forsmarks år 1612 bildade församling utgjordes från början endast av bruket, vars ägare ända till 1921 hade rätten att tillsätta präst i församlingen. År 1800 vidgades Forsmarks socken genom avsöndring från Valö. Sedan år 1942 är Forsmark annex till Valö.

¹ FORSMARK var från början kronojärnbruk, utarrenderades 1624 till ett konsortium bestående av Gerard de Besche, Peter Rochet, Kilian Wervier och Evert Hoos, alla inflyttade nederländare. Det såldes 1646 till de förutvarande arrendatorerna Gerard de Besche († 1656, s. 504, not 2 och s. 518) och Peter Rochet. Den förstnämnde blev ensam ägare från 1652. De Besche's sterbhusdelägare övertogo själva bruket, som till en början sköttes av hans änka Margareta von Emersen († 1694) med Johan Hammarström (s. 506 och 518) såsom bruksförvaltare och sedermera av sonen Georg de Besche d. ä. († 1711, s. 518). Efter hans död bildade sterbhuset ett familjebolag, vars disponent var sonen Georg de Besche d. y. († 1730, s. 518). De Besche's arvingar avhände sig egendomen 1735, och därefter bytte Forsmark flera gånger ägare, tills det 1751 köptes av de rika handelsmännen Robert Finlay och Frans Jennings († 1754). Den sistnämndes son John (s. 552, not 1) blev ensam ägare 1761. År 1782 köptes bruket av Samuel af Ugglas (s. 569), och sedan dess har Forsmark stannat inom släkten af Ugglas.

Fig. 442. Karta över Forsmarks bruk från 1734—36. LSt.

Karte des Bergwerkes von Forsmark von 1734—36. Map of Forsmark Foundry, 1734—36.

ÄLDRE KYRKA

Innan Forsmark fick sin nuvarande kyrkobyggnad hade bruks-samhället en äldre kyrka, som låg vid en äldre kyrkogård. Av denna byggnad finnas numera inga som helst spår, men genom ritningar och arkivuppgifter får man en tämligen god föreställning om byggnadens beskaffenhet.

KYRKOGÅRD

En äldre kyrkogård, som anslöt sig till den äldre kyrkan, ligger ett stycke ifrån bruksgatan på S sidan. Till ingången i N, som har stolpar av huggen sandsten och smidda järngrindar från 1800-talet, leder en allé av almar. Inhägnaden består på N sidan av spjälstaket och på övriga av en gråstensmur i kallmur, byggd 1846 (RÄK.). Innan stenmuren kom till var »bogården av bräder» (vis. 1770 o. 1781). Den gamla kyrkogården användes såsom begravningsplats ända till 1880-talet, då en ny kyrkogård vid den nuvarande kyrkan anlades.

BÅRHUS

Vid S sidan är uppfört ett bårhus av tegel, vars murar äro vitputsade med i puts upplagda hörnpilastrar. I Ö och V avslutas de uppåt av en kraftig, gråmålad taklist och i N och S av låga frontoner. Ingången i N är rundbågig och fönstren halvrundera. Rummet täckes av ett vitkalkat tunnvalv av putsade bräder; även väggarna äro putsade och vitkalkade. Cementgolv. Under golvets mittparti en likkällare, täckt av gråblåmålade bräder. Bårhuset anges 1852 (vis.) som nytt.

På bårhusets S innervägg är inmurad en gravhäll av sandsten med adliga ätten Adelswärds vapen i relief samt följande inhuggna text: COLL: 3 CAP: V. 2 · 3 · 4. FARER EFTER THET SOM OFWAN TIL ÄR / ICKE EFTER THET SOM PÅ IORDENE ÄR / TY I ÄREN DÖDE OCH EDERT LIF ÄR FÖRDOLT / MED CHRISTO I GUDI. MEN NÄR EDERT LIF / CHRISTUS UPPENBARAT WARDER TÅ WARDEN / OCH I UPPENBARADE MED HONOM I / HÄRLIGHETEN. — FÖRTHENSKULL ÄR MITT HIERTA / GLATT OCH MIN TUNGA FRÖGDAR SIG / SKALL OCH SÅ MITT KIÖTT HWILAS / I FÖRHOPPING. H 210, B 145. Enl. TILAS har gravstenen tillhört Johan Adelswärd, † 1729 (s. 518), som låg begravnen i den gamla kyrkan, mitt för altaret.

På kyrkogården kvarstå enstaka gravvårdar av huggen sten eller gjutjärn, alla från 1800-talet. En präktig häll av kalksten är lagd över »economie directeuren» Harald Sohlberg, f. 1745, † 1822, vilken fått följande eftermäle: ÄGARENS OCH UNDERHAFVANDES SAKNAD / BEVITTNADE HANS FÖRTIENSTER / UNDER 38 ÅRS FÖRVALTNING / AF / FORSMARKS BRUK.

KLOCKSTAPEL

En klockstapel har funnits NÖ om kyrkogården (fig. 442, 443). Det var en klockbock med huv i form av ett litet sadeltak. Första gången omnämnes stapeln 1696. Enl. vis. PROT. 1762 hade man på grund av klockstapelns bofällighet hängt klockorna i kyrktornet. När stapeln revs, är obekant. Om klockorna se s. 567.

KYRKOBYGGNADEN

Forsmarks äldre kyrka var belägen å den ovan beskrivna kyrkogården. Tre ritningar i kyrkoarkivet ge besked om kyrkans plan och genomskärning (fig. 444—446). Ritningarna äro utförda med tusch på papper och visa en träkyrka med tresidig koravslutning, korsarmar i S och N samt sakristia i N och torn i V. På den ena planritningen står på baksidan med gammal stil: »Forsmarcks kyrkia.» Den andra planritningen är på framsidan försedd med följande text: » $8\frac{3}{4}$ al under tack, 90 tolfter bräder till hela kyrk(an). P: S: nu hafwer iag eftersett

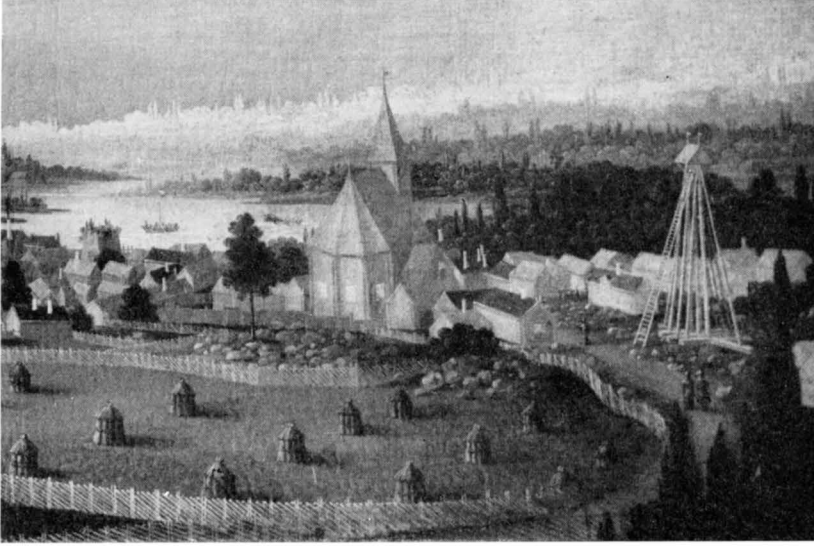

Fig. 443. Forsmarks kyrka och klockstapel före 1719. Detalj av en oljemålning av J. Johnsen, Fullerö (Västmn.). Foto Jernkontoret.

Die Kirche von Forsmark und Glockenstapel vor 1719. Detail aus einem Ölgemälde von J. Johnsen Church and bell-tower prior to 1719. Detail of oil-painting by J. Johnsen.

att desse flüglar kunna intet blifwa lengre en såsom 6 alnar, för blifwa det såsom iag nu hafwer mätt och ritat c 8 alnar, så blifwer kyrkian bredare en såsom lengden er; Nu moste predike stohlen enteligen komma emellan begge pehlarna merkt medh NB: så blifwer alt bättre uthi ordningen giort och alt får bättre sitt skick; A ehr grundh ritningen af sakerstiiän såsom nu er B: ehr huru långt lechtaeren ehr C: huru Jagh menar att den Nya Sakerstiiän skall komma, D: ener denher benken tages bort så kommer wåhre benkar der i stellet igen emeda(n) E tages bort så blifwer der bra rum i högkoret och altaret kommer då lengre ifrån weggen att stoende, ju mehre parerar dett.» Ritningen har varit vikt till ett brev. På baksidan står adress: »Till den Konstrike M(es)taren Hans Conratt Buchegger a Stockholm.» Dessutom finnas på baksidan 4 sigill av rött lack med adliga ätten de Besche's vapen.

Dessa två planritningar jämte de citerade förklaringarna visa tydligt, att Forsmarks äldre kyrka vid tiden för ritningarnas tillkomst genomgick en grundlig ombyggnad. En uppgift av TILAS bekräftar detta sakförhållande: på en läktarbarriär ha stått bruksägarens Georg de Besche d. ä:s (s. 518) och dennes makas Althea Bothlers vapen

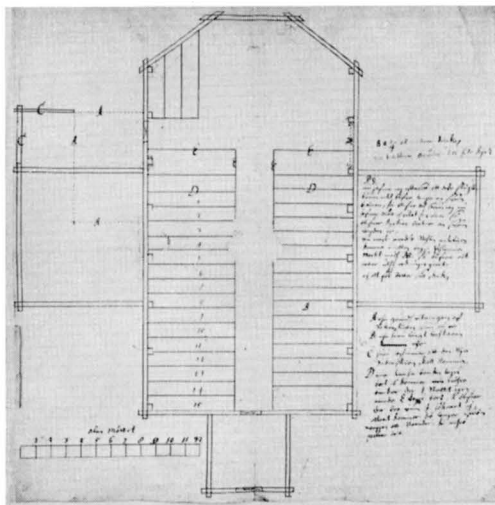

Fig. 444. Plan (ca 1:300) till förändringar av Forsmarks gamla kyrka, försedd med anteckningar av byggmästaren, omkr. 1694. Forsmarks kyrkoarkiv.

Grundriss zu Änderungen an der alten Kirche von Forsmark (ca. 1:300), mit Anmerkungen des Bau-meisters, um 1694.

Project for alterations to the old church, with notes by the building contrac-tor, ca 1694.

samt en inskrift: FUNDATUM (= grundlagd) MDCXIII RENOVATUM (= förnyad) MDCXCIV. Grundplanerna visa, att kyrkan ursprungligen bestått av ett rektangulärt långhus med tresidig koravslutning i Ö, sakristia i N (angiven med linje A på ritningen fig. 444) samt torn i V. Långhusets totala längd var 26,5 alnar (ej fullt 16 m) vartill kom 5 alnar (3 m) för tornet, och dess bredd $14\frac{1}{4}$ alnar (drygt 8,5 m). Innertaket var plant, den inre höjden synes ha varit $8\frac{3}{4}$ alnar (5,25 m). Vidare framgår av ritningarna, att kyrkan varit timrad av lig-gande virke, med inre väggsulor under varje takbjälke. Långhuset var täckt av sadeltak med hög resning. Från ingången i V ledde en mittgång med bänkkvarter på ömse sidor. Ett mindre kvarter om tre bänkar på N sidan av koret var säkerligen avsett för bruksherrskapet.

DATERING — Antagligen var denna kyrka Forsmarks äldsta, den som grundlades år 1613. I sin plantyp ansluter sig byggnaden till den allmänna typen av träkyrkor i Nordeuropa under 1600-talets förra hälft.¹

¹ A. WIESENHÜTTER, Protestantischer Kirchenbau des deutschen Ostens in Geschichte und Gegenwart, Leipzig 1936, s. 51 ff; H. KLEMETTI, Suomalaisia kirkonrakentajia 1600- ja 1700-luvuilla, Porvoo, 1927, s. 27 ff.

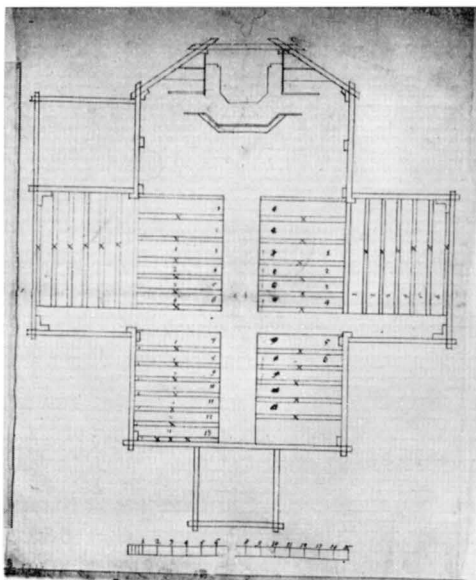

Fig. 445. Plan (ca 1:300) av Forsmarks gamla kyrka, omkr. 1694. Forsmarks kyrkoarkiv.
 Grundriss der alten Kirche von Forsmark, um 1694. Plan of the old church, ca 1694.

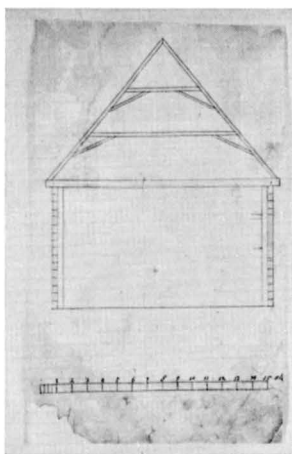

Fig. 446. Tvärsektion (ca 1:300) av Forsmarks gamla kyrka, omkr. 1694. Forsmarks kyrkoarkiv.
 Querschnitt der alten Kirche von Forsmark, um 1694. Transverse section of the old church, ca 1694.

OMBYGGNAD
1694

Ombyggnaden 1694 synes ha bestått i att korsarmar tillfogats i N och S samt att en ny sakristia byggts Ö om N korsarmen. På en ritning till ny predikstol (fig. 448) visas kyrkan täckt med ett spegelvalv och väggarna indelade i fält. Detta har dock ej genomförts i verkligheten, ty enligt INV. 1696 hade kyrkan även efter ombyggnaden platt innertak, medan på väggarna »här och ther ähro blå ränder strukna». I övrigt var interiören vitlimmad. Kyrkans exteriör framgår av en av Johan Johnsen (jfr s. 556, not 1) utförd oljemålning på Fullerö, Västmanland (fig. 443), vilken framställer Forsmarks bruk före 1719, d. v. s. före ryssarnas härjningståg till bruket, varvid kyrkan var den enda byggnad, som skonades.¹ Enligt denna tavla jämte en kartritning från 1730-talet (fig. 442) hade tornet en spetsig huv och långhusets sadeltak var belagt med spån; reparationer å detta omtalas i RÅK. flera gånger under 1700-talet.

Såsom adressen på den beskrivna ritningens baksida visar, leddes ombyggnadsarbetena 1694 av mästaren Hans Konrad Buchegger, Stockholm, som tydligen även har utfört ritningarna. Närmare uppgifter om denna byggmästare saknas; man vet endast, att han tillsammans med snickaren Konrad Fölsche år 1697 byggde en ny orgelläktare och »orgelwärkeckzstruktur» i Riddarholmskyrkan (finnas ej kvar).² Hans plan att förändra Forsmarks äldsta kyrka till en korskyrka var typisk för 1600-talets senare del, då centralkyrkan vann allt större insteg, dels genom påverkan av liknande kyrkor i Stockholm (Katarina kyrka, Hedvig-Eleonora kyrka), dels genom vissa äldre traditioner, som i timmerarkitekturen gjorde sig gällande redan under 1600-talets förra hälft.³ — Byggherre var Georg de Besche d. ä. (son av arkitekten Gerard de Besche, s. 504, not 2), en historiskt intresserad man, varom bl. a. en av honom år 1696 till kyrkan skänkt paten med runinskrift vittnar (s. 551, jfr även s. 556, not 1).

Under 1700-talet genomgick kyrkan åtskilliga mindre reparationer, senast 1783. Byggnaden kvarstod till dess den nya kyrkan blev färdig år 1800.

¹ Enligt en gammal berättelse hade kyrkan redan tänts på i två hörn, då någon av ryssarna på ett kyrkfönster upptäckte namnet S. Nicolaus, ryssarnas skyddspatron. Detta lär ha förorsakat, att ryssarna själva skyndade att släcka elden (C. HELLSTRÖM, a. a. s. 621 f.).

² SvK, Stockholm II, Riddarholmskyrkan, s. 274.

³ I. WILCKE-LINDQVIST, Kapellet i Rådmansö, Fornvännen 1942, s. 206 f.; SvK, Uppland II, s. 316. — Jfr även Gräsö, s. 624.

INREDNING OCH LÖSA INVENTARIER

Av träkyrkans inredning finns ingenting kvar i Forsmark, men av lösa inventarier återfinnas en del i den nuvarande kyrkan.

Kyrkan hade en rikt utformad altaruppsats, av vilken en tuschritning med lavering i sepia och grått finns bevarad i kyrkans arkiv (fig. 447). Mot ett rundbågigt fält står på en sockel Kristus som Smärtornas man med bundna händer; i mittpartiets svicklar kerubhuvuden. Det hela inneslutes av parvis ställda korintiska kolonner, uppbärande ett entablement med segmentgavel. Överst ett gavelparti med voluter på bägge sidor, krönta av brinnande hjärtan. Framför denna gavel på en sockel Guds lamm, kors med törnekrona, lans och isopsstängel med en svamp. Denna grupp flankeras av knäböjande och tillbedjande putti, uppställda på entablementets ändpartier. Antagligen har hela ritningen dragits upp över en blyertsteckning eller skiss. Sålunda äro rankverk på entablementets fris och bladverk eller marmorering i postamentets fyllningar antydda med blyerts. Under uppställningsritningen finnes en plan delvis skisserad i blyerts, till höger allehanda skisserade konstruktionsdetaljer. Detta allt tyder på att ritningen är ett förslag till altaruppsats. Att förslaget realiserades, bekräftar inv. 1696, där altaruppsatsen i träkyrkan beskrives som ny, »af trä med Marmor färga öf' struken på begge pelarna mit uti står Christi bild mans hög, 2^{enne} Änglar stå öfr hufwudet alt målat et Lambet står straxt der inunder på begge sidor derom stå 2^{enne} änglar sielfwa Altaret är inbyggt uti Altar Taflan».

Vem som har utfört ritningen och vem har tillverkat uppsatsen är ovisst. Eftersom anordningen år 1696 betecknas som ny, är det sannolikt, att den tillkommit samtidigt med kyrkans ombyggnad år 1694. Möjligen utfördes ritningen av Stockholms-mästaren Hans Konrad Buchegger, som svarade för hela byggnadsföretaget och som i sina anteckningar ger antydningar även om altarets och predikstolens placering. I sin komposition och stil ansluter sig altaruppsatsen till den italienska väggnischtypen, som har sin första representant i Rid-darholmskyrkans altare från år 1678—81, utförd av Peter Schultz efter en ritning av Tessin d. ä., som troligen utförts på grundval av en skiss av Tessin d. y.¹ Ännu mera överensstämmer Forsmarksritningen med altaruppsatsen i Karl XI:s slottskyrka, ritad av Tessin d. y.² Samma riktning representeras av Prechts altaruppsats från år

ALTAR-
UPPSATS

¹ SvK, Stockholm II, Rid-darholmskyrkan, s. 256, fig. 210—211.

² R. JOSEPHSON, Tessin II, Sthlm 1931, fig. 123.

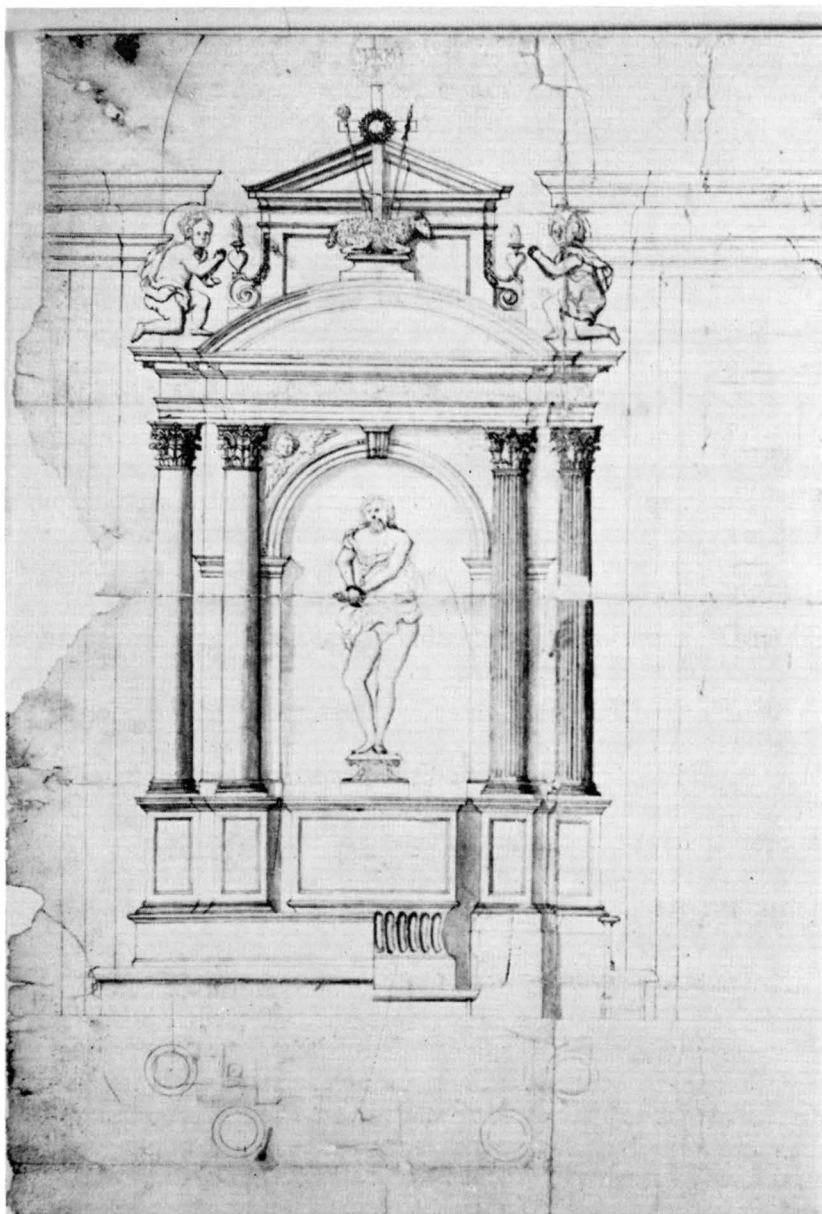

Fig. 447. Ritning till altaruspsats i gamla kyrkan, omkr. 1694. Forsmarks kyrkoarkiv.

Zeichnung für einen Altaraufsatz in der alten Kirche von Forsmark, um 1694. Drawing for the altar decorations in the old church, ca 1694.

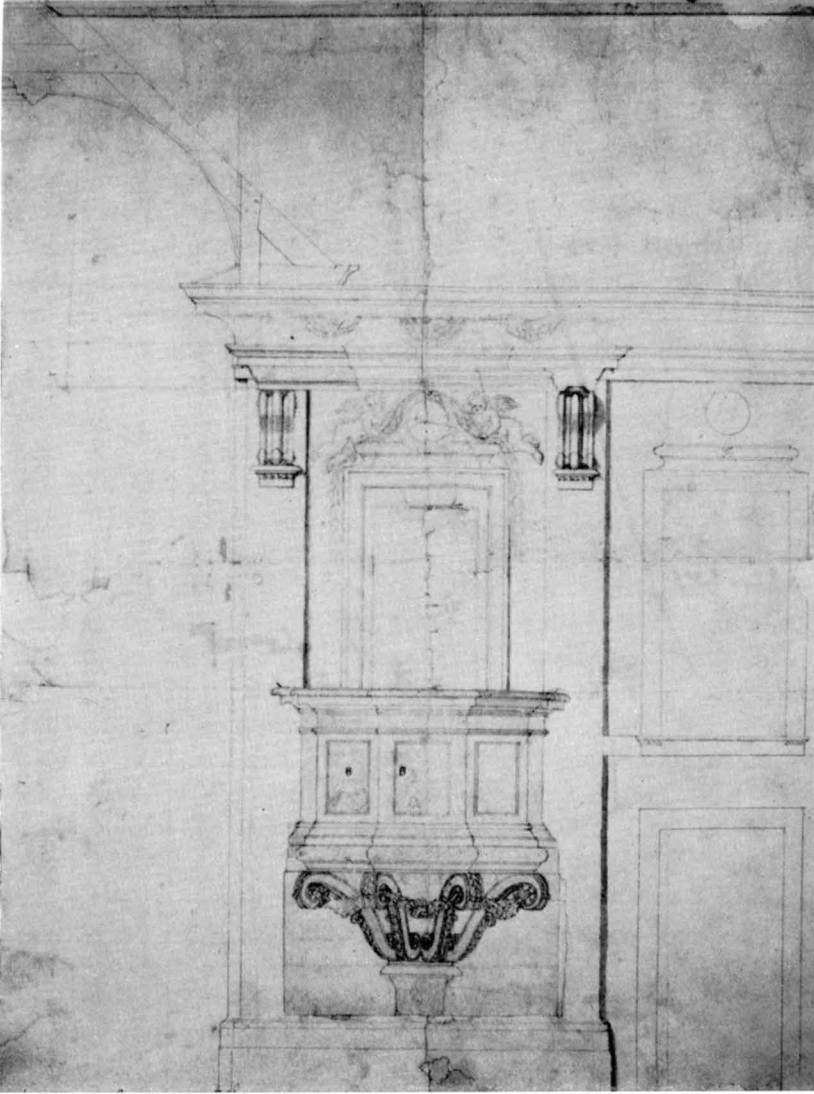

Fig. 448. Ritning till predikstol i gamla kyrkan, omkr. 1694. Forsmarks kyrkoarkiv.
 Zeichnung für die Kanzel in der alten Kirche von Forsmark, um 1694. Drawing for pulpit of the old church, ca 1694.

1696 i Västerviks stadskyrka, där även Kristus som Smärtornas man förekommer på mittfältet.¹ Det torde således vara sannolikt, att

¹ J. ROOSVAL, *Hofbildhuggaren Burchardt Precht*, Sthlm 1905, s. 52 f.

Forsmarksritningen tillkommit genom direkt kontakt med den Tessin-Prechtska konstutövningen under 1600-talets sista decennium och det är ej uteslutet, att arbetet utfördes i Prechts verkstad.

PREDIKSTOL En annan ritning i kyrkoarkivet avser träkyrkans predikstol (fig. 448). Korgen är polygonal och vilar på elegant utformade voluter, sammanbundna med guirlander. Väggfältet bakom korgen krönes av en medaljong, festonger och två änglabarn. Ljudtaket vilar på två volutkonsoler och är på övre listen smyckat med kerubhuvuden. Ritningen är utförd av samma hand som förslaget till altarpopsatsen och är liksom detta en delvis skissartad teckning i blyerts, ifylld med tusch och ställvis lätt laverad i sepia och gult. Själva korgen är ritad på annat papper, som klippts ut och klistrats fast på den större ritningen. Allt tyder på, att ritningen är ett förslag till träkyrkans nya predikstol, tillkommen i samband med kyrkans renovering 1694. I INV. 1696 beskrives predikstolen på följande sätt: »med Himmel helt ny af skiönt bilthuggare arbete, under himmelen stå 2^{nne} änglar och hålla en krantz med Jehova uti». — Liksom altarpopsatsen visar även predikstolen kontakt med den Tessin-Prechtska konstkretsen. Tessin d. y:s ritning till predikstolen i Karl XI:s slottskyrka kommer predikstolen i Forsmark särskilt nära.¹ Forsmarks predikstol har i kompositionen många gemensamma drag med predikstolen i Valö (s. 488), i synnerhet i fråga om underredet med dess bärande voluter och blomsterguirlander. Predikstolen i Valö beställdes 1709 av Stockholms-bildhuggaren Jacob Sauerberg genom Georg de Besche d. ä:s förmedling, som även delvis bekostade arbetet. Det kunde således tänkas, att även predikstolen i Forsmark var ett arbete av samme mästare.

BÄNKAR OCH LÄKTARE Bänkinredningen var sluten, med »dörar och gång Järn» (INV. 1696). I koret funnos tvenne bänkar, »den ena sitter Prästen uti den andre klokkaren begge öfr strukne med färgor». — I S korsarmen och sannolikt även i den N fanns en läktare, på vars barriär man såg brukspatronen Georg de Besche d. ä:s och dennes maka Althea Bothlers vapen samt den ovan citerade inskriften (s. 524) med kyrkans huvuddata. — All inredning var målad av Stockholmsmästaren Johan Johnsen (s. 556, not 1), som år 1708 begrovs i kyrkans kor. Vid ryssarnas härjningståg till Forsmark år 1719 blev kyrkans inredning hårt skadad och kasserades troligen efter träkyrkans rivning.

¹ R. JOSEPHSON, Tessin I, Sthlm 1930, fig. 137.

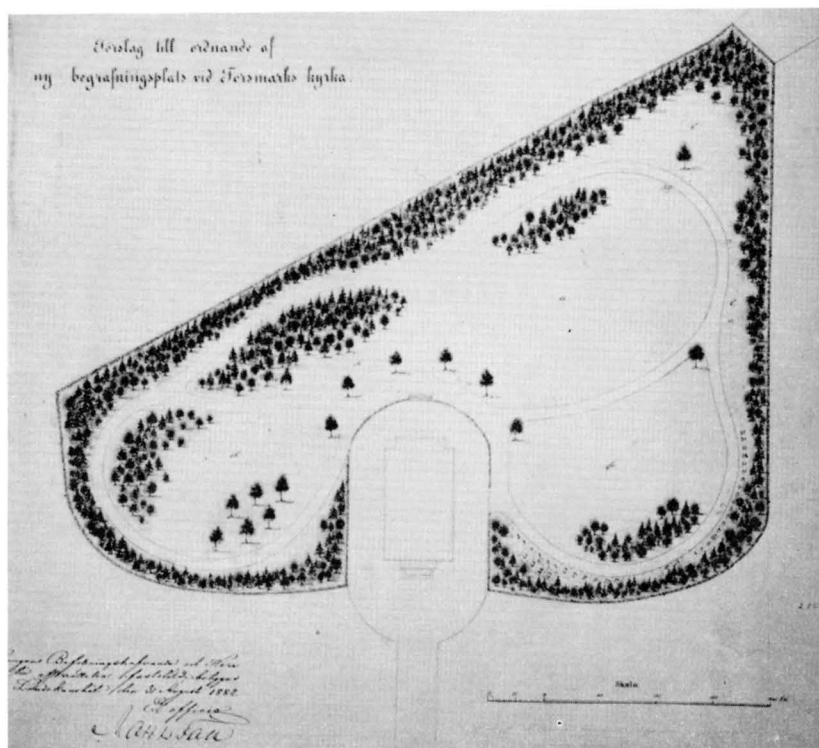

Fig. 449. Förslag från 1882 till den nuvarande kyrkogården. Forsmarks kyrkoarkiv.
Entwurf von 1882 für den jetzigen Friedhof. Project for the present churchyard, 1882.

NUVARANDE KYRKA

KYRKOGÅRD

Den nu använda kyrkogården är planerad efter en ritning från 1882 (fig. 449). Emellertid tycks området kring kyrkan redan tidigare ha använts som begravningsplats, ty enligt en beskrivning från 1856 säges kyrkan vara omgiven av en kyrkogård och en planterad häck. En teckning av Sam Andersson från 1800-talets mitt (fig. 458) visar kyrkan liggande på en upphöjd terras, begränsad av en gråstensmur med åt Ö avtagande höjd (s. 532). Ingången i V avslutar bruksgatans Ö ände och består av smidda järnstaket och grindar mellan stolpar av huggen granit. Från grindarna leder en bred gång rakt mot kyrkans V portal. Denna gång är det enda raka och symmetriska i

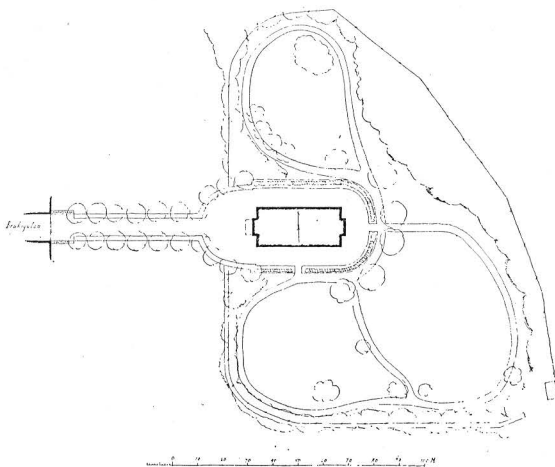

Fig. 450. Kyrkogårdsplan, 1: 3 000. Uppm. 1921, kompl. 1953.
Friedhofsplan. Plan of site.

hela anläggningen. I övrigt är allt oregelbundet och osymmetriskt, planlagt som en s. k. engelsk park med slingrande gångar, och grupper av lövträd omväxlande med öppna ängar och gravkvarter. Förslag till bogårdsmur fastställdes 1936, men har ej utförts. Numera består inhägnaden av stålrör och wire av stål. — Vid kyrkogårdens SÖ hörn uppfördes under 1930-talet en bod av rödfärgade bräder med tak av korrugerad plåt.

BOD

KYRKBYGGNADEN

Den nuvarande kyrkan ligger i bruksgatans fond åt Ö med tornet som blickfång (fig. 441). Vid gatans motsatta ände är herrgården, samhällets andra monumentalbyggnad, belägen. Husen, som flankera ingången till kyrkan och kyrkogården, härstamma från 1799 resp. 1800. — Gången från V grinden mot kyrkan samt området närmast kring denna begränsas av terrassmurar av gråsten i kallmur. Terrassmuren har största höjden i V (över 2 m). På grund av att området närmast kyrkan höjer sig mot Ö, blir terrassmuren allt lägre, så att den kring koret endast består av en rad stenar. Runt kyrkan en häck.

PLAN OCH
EXTERIÖR

Kyrkan består av ett rektangulärt långhus med ett något framspringande korutbygge i Ö och torn i V (fig. 454—456). Byggnaden

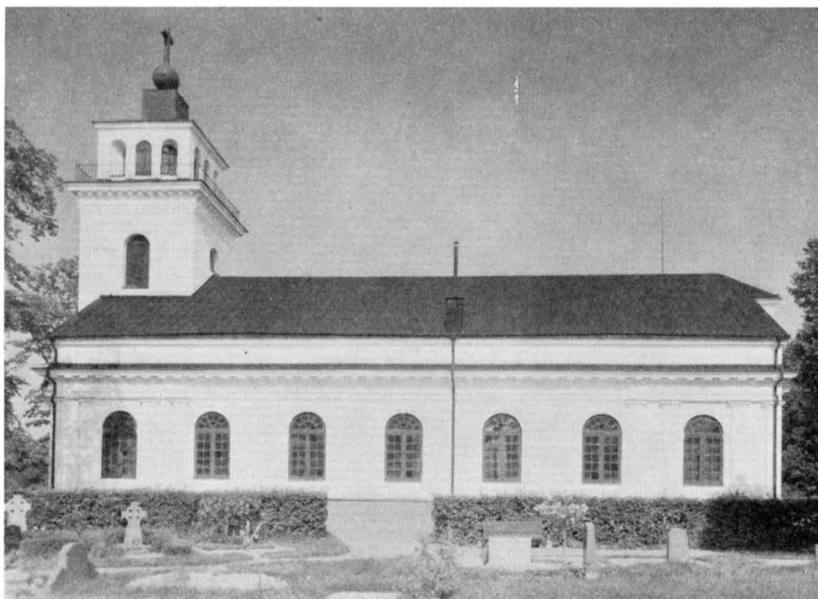

Fig. 451. Kyrkan från S. Foto 1953.
Die Kirche von S. Church from S.

av tegel, slätt vitputsad och täckt med ett svartmålat plåttak. Sockeln av huggen gråsten på V fasaden, i övrigt grått spritputsad, språnget täckt med svartmålad plåt. — Byggnadens båda ändpartier indelas av doriska pilastrar, som uppbära ett kraftigt doriskt bjälklag, som löper runt hela kyrkan. På V fasaden (fig. 453) äro pilastrarnas baser och partierna mellan dessa av huggen gråsten. Kring V portalen en dorisk frontonuppställning med två pilastrar på var sida. På Ö fasaden finnes en liknande pilasterställning kring fönstret bakom altaret, dock utan triangelgavel (fig. 457).

Portalen i V har omfattning av huggen granit (fig. 453). Dörrarna av trä, klädda med kopparplåt. Framför portalen en trappa av huggen granit. — Fönstren äro breda och rundbågiga, med karmar, bågar och spröjsverk av brunmålat trä samt rutor av klart glas. I korfönstret finnes en glasmålning (s. 544). För att skydda glasmålningen är korfönstret på yttersidan försett med träluckor, klädda med svartmålad plåt.

PORTAL

FÖNSTER

Tornet har i klockvåningen stora ljudöppningar, med luckor av trä, utvändigt klädda med svartmålad plåt (fig. 453). Klockvåningen avslutas av en dorisk gesims; därovan finnes en altan med räcke av

TORN

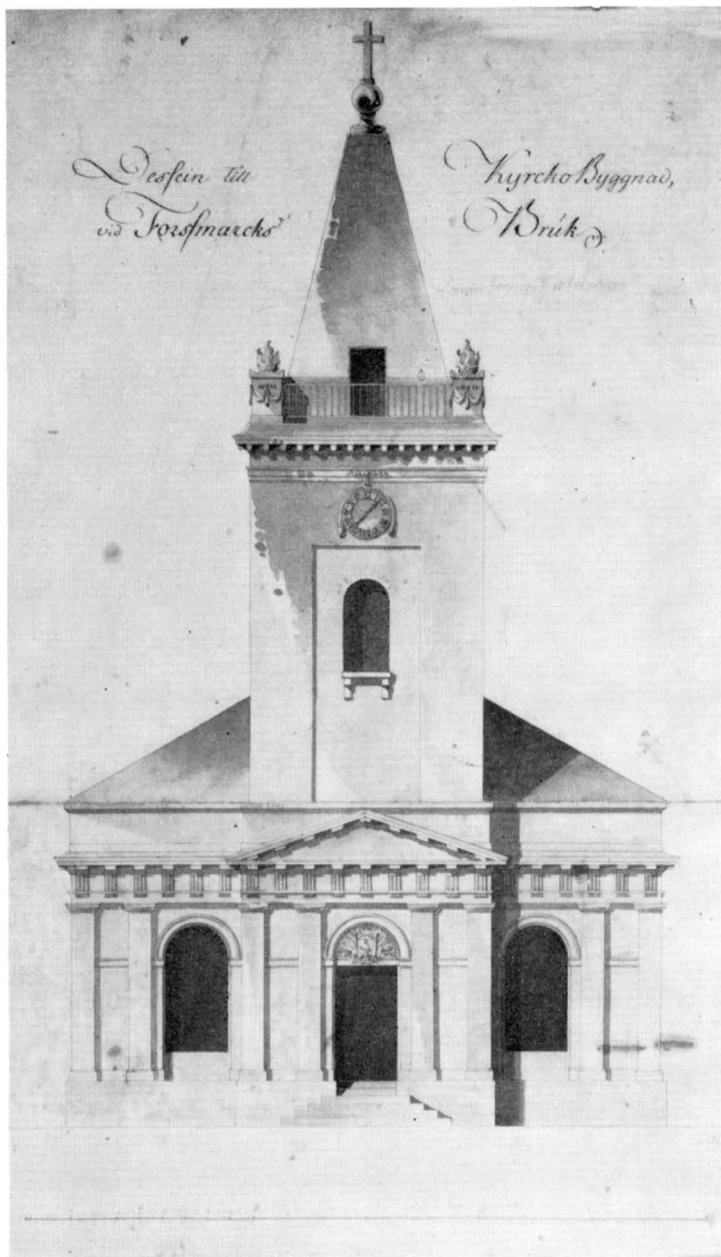

Fig. 452. Förslag till kyrka vid Forsmarks bruk av Olof Tempelman omkr. 1794. BSt.

Entwurf zur Kirche von Forsmark von Olof Tempelman, um 1794. Project for church, by Olof Tempelman ca 1794.

Fig. 453. Kyrkan från V. Foto E. Erics 1954.

Die Kirche von W. Church from W.

svartmålat smidesjärn och golv av svartmålad plåt. Tornets översta del utgöres av en fyrkantig lanternin med tre ljusöppningar på var sida, varav de mellersta öppningarna åt Ö och V äro byggda som dörrar. Träverk svartmålat, klara glas. Lanterninen har ett krön, som består av en kub, ett klot och ett kors. Lanternintak och krön äro täckta med kopparplåt.

INTERIÖR

Innanför V ingången finns ett litet förrum, täckt med tunnvalv av tegel. Valv och väggar putsade och vitkalkade; nedtill ett målat hålte i gråbrunt med vita stänk; tunnvalvets anfangslist är målad i grått med vita stänk. Golv av bruna och grå kalkstensplattor. På S och N sidan ingångar till spiraltrappor, som leda upp till tornet och läktarna i kyrkorummets V del (s. 540). På det halvrunda fältet ovanför förrummets innerdörrar är på svartbrun grund målat ätten af Ugglas' vapen med serafimerkedja och valspråket *ETIAM IN TUTIS VIGIL* (= vaksam även då säkra förhållanden råda). Innerdörrarnas ytter-sida är slät, innersidan har listomgivna speglar; allt brunmålat.

Kyrkorummet (fig. 460—461) är stort och ståtligt. Det präglas av en kylig, klassisk monumentalitet, som är ensamstående i Upplands sakralarkitektur. Därtill bidraga även arkitekturdetaljernas och inredningens enhetliga utformning. Golvet i kyrkan överallt av gråmålat trä. Innanför altarringen imiteras genom målning ett rikt mönstrat golv av svart och vit marmor. Innerväggarna äro vitputsade med målning, som imiterar vit, svagt gråådrig marmor. Upp till fönsterbänks-höjd ett gråmålat hålte med vita stänk. Väggarna avgränsas uppåt av en fint profilerad jonisk taklist av trä med lagerfestoner och änglahuvuden målade i grisaille på frisen. Långhuset täckes av ett segmentvalv av putsade bräder.

Koret utgöres av en stor rundbågig nisch, flankerad av två joniska pilastrar på var sida. Bjälklaget, uppburet av tunna joniska pilastrar, fortsätter runt nischen. I fonden på denna ett rundbågigt fönster med glasmålning (s. 544). Pilastrarnas baser äro av trä, liksom kapitälerna och taklisten. Kor-nischens båge och hjälmvalv äro målade med kassetter i grisaille.

På ömse sidor om kor-nischen en mindre nisch, vars båge utåt rummet dekoreras med en bård av änglahuvuden (fig. 463—464), snidade i trä och vitmålade. Fonden i nischen på S sidan utgöres av orgelpipor (blinda), och dess hjälmvalv består av varandra korsande träribbor med rombiska hål emellan. Fonden i nischen på N sidan är slät med dörr från sakristian; i hjälmvalvet imiteras genom målning samma kassetter som i S nischen.

Även i V finns mitt på väggen en stor nisch, omgiven av två pilastrar på var sida. Här går dock bjälklaget fram över nischen (fig. 461), så att en läktare bildas under dess hjälm-tak. Detta är målat med kassetter i grisaille. På ömse sidor om den stora nischen halvrunda öppningar till bakom dessa belägna mindre läktare. Under öppningarna listverk buret av konsoler, allt av trä och målat i gråvit

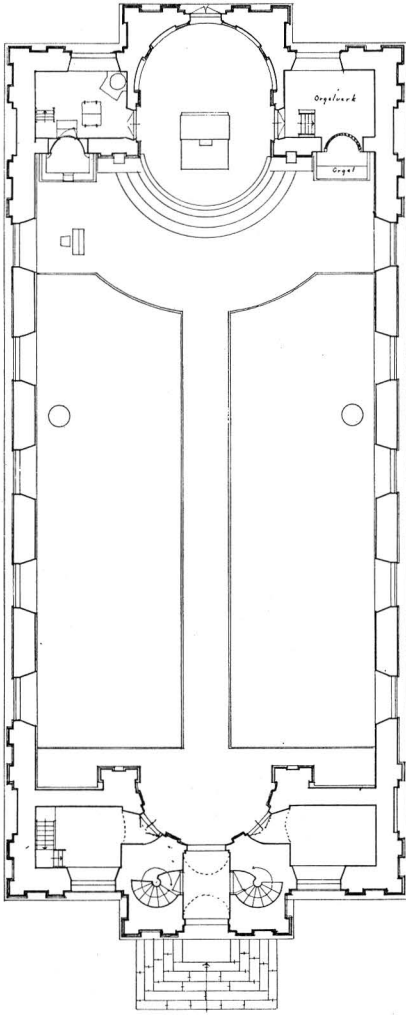

Fig. 454. Plan, 1: 300. Uppm. 1921,
kompl. 1953.
Grundriss. Plan.

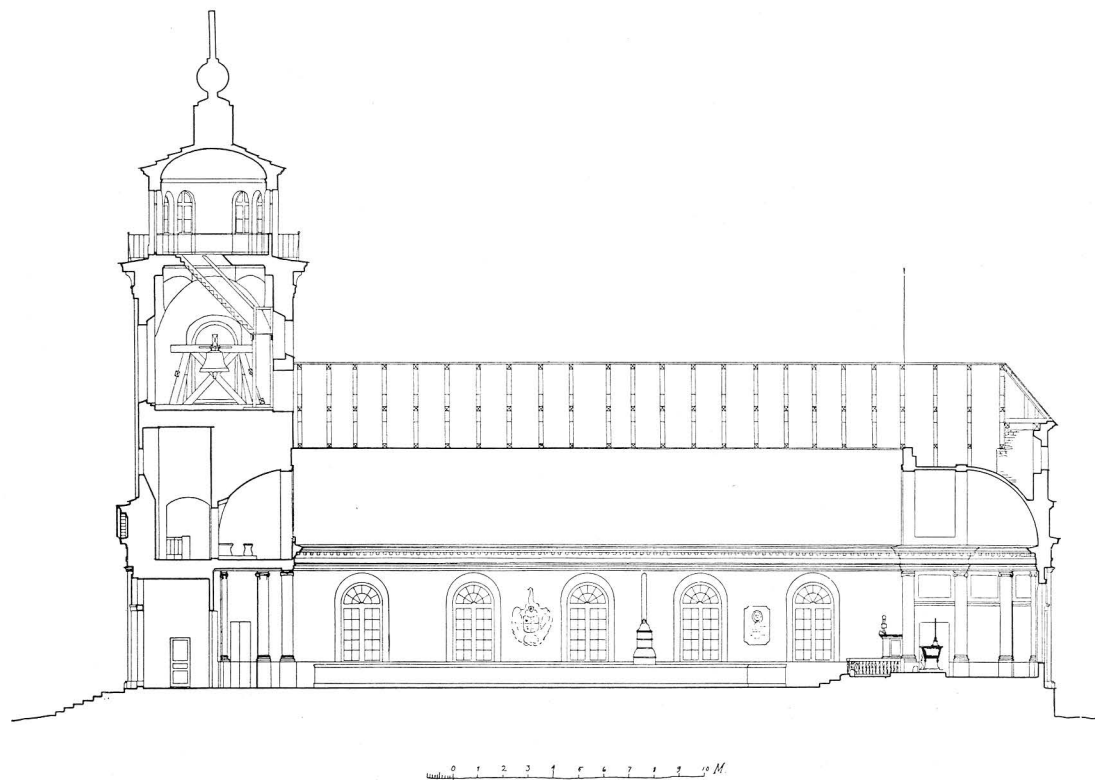

Fig. 455. Längdsektion mot N, 1:300. Uppm. 1921, kompl. 1953.
Längsschnitt gegen N. Longitudinal section towards N.

Fig. 456. Tvärsektioner mot V och Ö, 1:300. Uppm. 1921, kompl. 1953.
Querschnitte gegen W und O. Transverse sections towards W. and E.

marmorimitation. Av dessa läktare var den mellersta avsedd för bruksherrskapet, medan de två sidoläktarna användes av brukets tjänstemän. Till mellersta läktaren leder från förrummets N sida en spiraltrappa. Sättsteg av kalksten. Utanför läktaren ett litet förrum med brunt trägolv och vitputsade väggar; nedtill ett bälte målat i gråbrunt med vita stänk. Till S sidoläktaren kommer man genom en liten trapparm från en spiraltrappa, som från förrummets S sida leder upp till klockvåningen; sättsteg av gråstensplattor. I bägge trapporna ledstänger av smidesjärn. Till N sidoläktaren leder en trätrappa från ett förvaringsrum i långhusets NV hörn. Ett liknande rum finns i SV hörnet.

SAKRISTIA Sakristian är förlagd till ett utrymme N om koret. Golv av brunmålat trä, med en lucka ned till en vinkällare. Väggarna vitputsade med enkel gråmålad träpanel upp till fönsterbänkshöjd. I N leder en trätrappa upp till en övervåning, som avskiljes från bottenvåningen genom ett trätak, vid trappan uppburet av en rund träpelare. Golvet i övre våningen omålat; tak av brunbetsade bräder. En järnbeslagen trädörr på ytterväggen N om fönstret leder till vinden. Fönstren äro försedda med järnluckor. — I bottenvåningen en gråmålad kakelugn på smidd järnfot och med smidda järnluckor. — Mitt emot sakristian är på S sidan ett rum för orgelverket.

BYGGNADS-
HISTORIA

Kyrkan är uppförd efter ritningar av arkitekten Olof Tempelman¹ med brukets ägare Samuel af Ugglas (s. 569) som byggherre. Grundstenen lades den 25 juli 1794 av konung Gustaf IV Adolf, åtföljd av en lysande svit, varom ett vackert textat dokument i kyrkans arkiv berättar (s. 565). Prydnader och inredning gjordes efter ritningar av Louis Masreliez,² för målningen svarade hovmålaren Eckstein.³ Byggmästare Segerholm ledde arbetena. Kyrkan invigdes av ärkebiskop Uno von

¹ OLOF SAMUEL TEMPELMAN, f. 1745, † 1816; arkitekt, sekreterare i Konstakad. i Sthlm 1777, professor där 1779. Hans mest bekanta verk äro Gustaf III:s paviljong på Haga samt kolonnfasaden på Kanslihuset i Sthlm; dessutom kan nämnas Gymnasiehuset i Härnösand (numera rådhus) och restaureringen av Tyska kyrkan i Karlskrona (SvK, Blekinge III, s. 92 f.). De flesta av hans verk äro hållna i en tung, antikiserande stil.

² LOUIS ADRIEN MASRELIEZ, f. 1748, † 1810; målare och dekoratör, professor vid Konstakad. 1784, sedermera hovintendent och akad:s direktör. Som rumsdekoratör har M. varit mycket anlitad, bl. a. i kungl. slottet, Gustaf III:s paviljong på Haga och i Arvfurstens palats. — C. D. MOSELIUS, Louis Masreliez, Sthlm 1923.

³ CARL GUSTAF ECKSTEIN, f. 1766, † 1838; målare och grafiker, deltog i samarbete med sin far och under Masreliez' ledning i dekoreringen av ett flertal rum i Sthlms slott och Arvfurstens palats. Verkade fr. o. m. 1801 som lärare vid Konstakademiens principskola.

Fig. 457. Kyrkans kor från SÖ. Foto 1953.
Der Chor der Kirche von SO. Chancel from S.E.

Troil¹ den 20 oktober år 1800. — Byggnaden är ett av de mest fullödiga exemplen på den sengustavianska stilen inom svensk kyrkobyggnadskonst. Arkitekturdetaljerna såsom kapitäl, lister, konsoler och änglahuvuden (fig. 464) vittna om gediget hantverk. Den i olika sammanhang förekommande marmorimitationen är skickligt utförd och typisk för sin tid.

En fasadritning av Tempelman visar (fig. 452), att han hade tänkt sig tornets avslutning annorlunda än den senare blev utförd. Ändringen torde ha beslutats redan under byggnadstiden, möjligen som en följd av ett blixtnedslag den 20 augusti 1799, vilket anställde skador på 8 ställen i tornet. I övrigt har man vad V fasaden beträffar tämligen noggrant följt Tempelmans ritning. — På en etsning efter en teckning

¹ UNO v. TROIL, f. 1746, † 1803; pvgd 1773, teol. dr 1779, biskop i Linköping 1780, ärkebiskop 1786.

Fig. 458. Kyrkan från SV. Teckning av Sam Andersson, 1800-talets mitt. UB.
Die Kirche von SW. Zeichnung von Sam Andersson, Mitte des 19. Jahrhunderts.
Church from S.W. Drawing, mid-19th cent. UB.

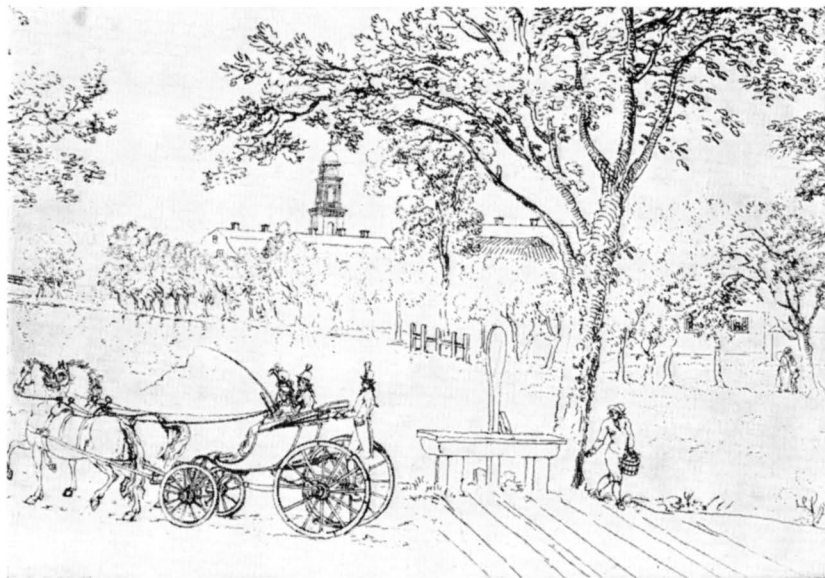

Fig. 459. Forsmarks brukssamhälle med kyrktornet i fonden. Detalj av en etsning av M. Heland efter teckning av Elias Martin 1794—95. UB.

Die Bergwerksiedlung Forsmark mit dem Kirchturm im Hintergrund. Detail aus einer Radierung von Heland nach Zeichnung von Elias Martin 1794—95.

Foundry settlement of Forsmark, with churchtower in background. Detail of etching by Heland after drawing by Elias Martin, 1794—96.

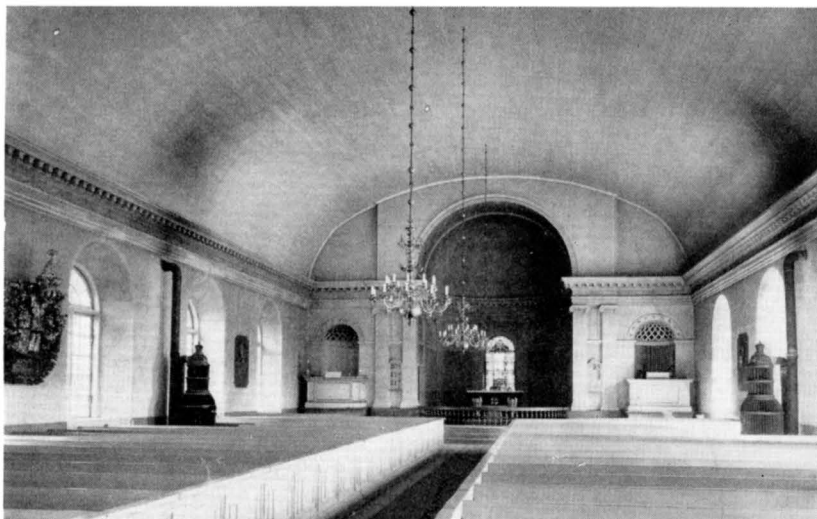

Fig. 460. Interiör mot Ö. Foto 1953.
Inneres gegen O. Interior towards E.

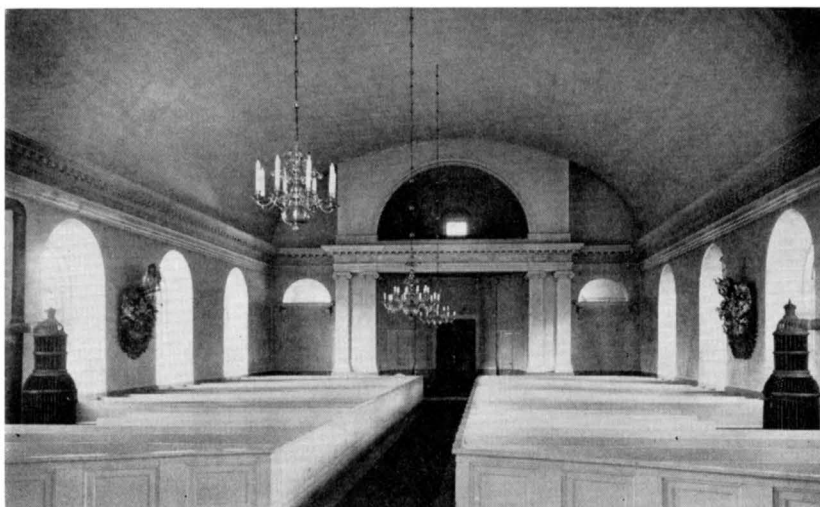

Fig. 461. Interiör mot V. Foto 1953.
Inneres gegen W. Interior towards W.

av Elias Martin¹ föreställande Forsmarks brukssamhälle vid tiden 1794—95 (fig. 459), synes även kyrktornet. Dess avslutning överensstämmer dock varken med Tempelmans ritning eller med det nuvarande tillståndet. Kyrktornet var vid den tiden ännu icke uppfört och i själva verket finns även en upplaga av samma etsning, där tornet ej är inritat. Konstnären tycks ha kompletterat teckningen något senare, då kyrkans byggnadsarbeten redan hade kommit ganska långt och då man eventuellt hade olika alternativ för utformning av tornavslutningen. Möjligen ger tecknaren en anvisning om sin egen tanke om den lämpligaste tornhuvan, vilken i varje fall är vackrare än den nuvarande.

RESTAURE-
RING

År 1916 genomgick kyrkan en mindre reparation under ledning av arkitekten O. Hökerberg. Murarna, som hade fått sprickor, samt långhusets tunnvalv lagades, interiörens målning rengjordes från sot. Golvet reparerades, och bänkarna gjordes bekvämare. — Långhuset uppvärms av två järnkaminer, insatta under 1800-talets andra hälft.

UPP-
VÄRMNING

INREDNING OCH LÖSA INVENTARIER

ALTAR-
ANORDNING

All fast inredning är samtidig med kyrkans uppförande och tillverkad efter ritningar av Louis Masreliez under åren 1794—1800. Målning av hovmålaren Eckstein. Se s. 540, noterna 2 o. 3.

Altarbordet (fig. 462) av trä har formen av en sarkofag, svartmålad och prydd med förgyllda ornament. Framför sarkofagens fotstycken serafhuvuden med dubbla vingpar, nedtill löpa de ut i en lejonass. Kistans långsidor avslutas nedtill av ett förgyllt, svängt akantusornament. På fram- och baksidan ett rött malteserkors, avtecknande sig mot en gulmålad insänkt cirkel. Hela anordningen står på en träplatta, vars målning imiterar gråspräcklig porfyr.

Altarkors av förgyllt trä. Korset slätt, fot med palmettornament m. m. samt rund pelarbas med törnekrona och spikar i relief; foten firsidig. Samtidigt med altarbordet. H 118.

GLASMÅLNING

Till altaranordningen ansluter sig en glasmålning i Ö korfönstret, framställande Kristi uppståndelse i rik renässansomramning. Överst ätterna af Ugglas', von Stedingks och von Dübens vapen samt ett borgerligt vapen tillhörande fam. Wittfoth (delad sköld: fot i blått

¹ ELIAS MARTIN, f. 1739, † 1818, konstnär, var under tiden 1794—95 bosatt på Forsmarks bruk och har vid detta tillfälle utfört en serie teckningar med motiv från brukssamhället, av vilka en stor del etsades av M. R. Heland.

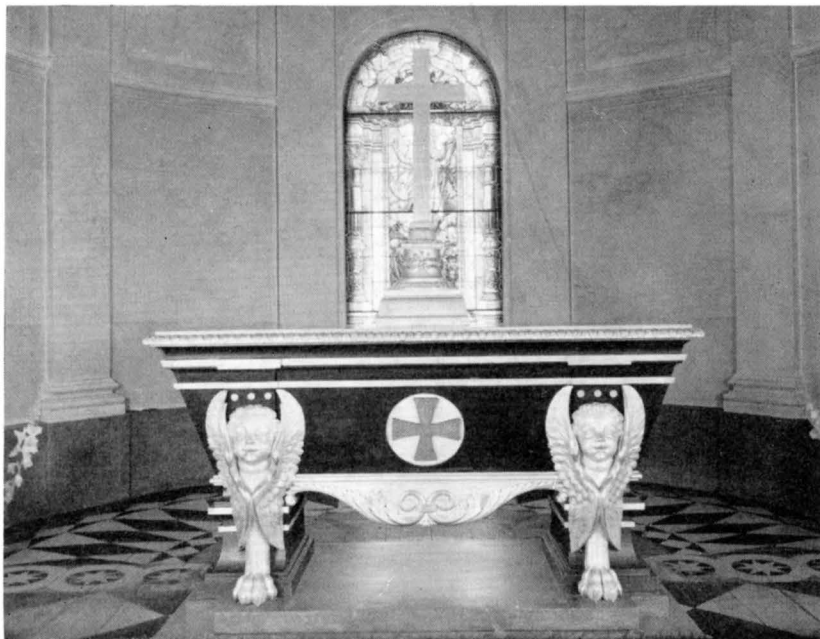

Fig. 462. Altarbord från 1790-talets slut. Foto 1953.

Altartisch vom Ende der 1790-er Jahre. Altar table, end of 18th cent.

fält, merkuriusstav i rött fält). Inskrift: TILL MINNE AF GREFVE LUDV. AF UGGLAS, F. 1814 D. 1880 OCH HANS MAKAS CHARLOTTA VON DÜBEN F. 1821 D. 1881 (s. 569). Signerad: »C. de Bouche, Herzgl.-Bayer. HofGlasmal Anst. München». Glasmålningen skänktes något år efter 1881 av fröken Lotten af Ugglas (s. 569), till minne av sina föräldrar. — Stedingkska och Wittfothska vapnen åsyfta givarinnans farmor och farfarsmor.

Altarringen har svarvade träpilastrar, vilkas målning imiterar brons. Ovan pilastrarna en profilerad list av trä, målad som bernstensfärgad ådrad marmor. Till altarringen leda två trappsteg av trä, grönaktigt marmorerade.

Predikstolen av trä, placerad i nischen N om koret. En i grått PREDIKSTOL med vita stänk målade profilerade plattor uppbäres av två snidade konsoler, vars målning imiterar brons. Räcket vitmålat med snidade och förgyllda listverk. — Timglas (fig. 465) för 4 glas i foder av förgylld TIMGLAS kopparplåt. Ståndare av snidat och förgyllt trä i form av en dorisk

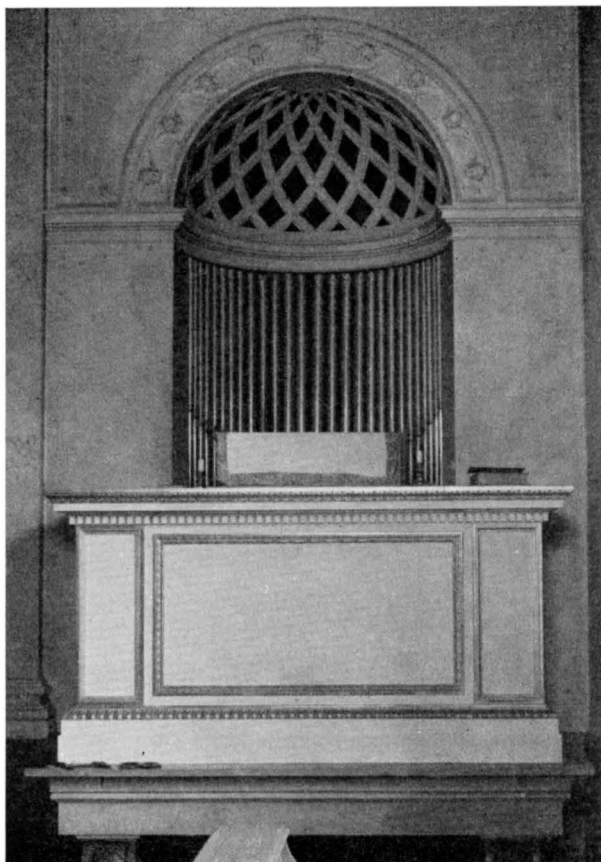

Fig. 463. Nisch i Ö väggen, S. om koret, med orgelbalkong.
Foto 1953.

Nische in der Ostwand, südlich des Chores, mit Orgelbalkon. Organ-loft, in a niche in E. wall, S. of chancel.

kolonn. Kolonnen uppbär 2 ovala sköldar, bägge med ätten af Ugglas' vapen med krona ovanför och lagerfestoner på sidorna. På postamentet står målat med svart: GIFVEN 1792. H 86.

BÄNKAR

Bänkinredningen slutet, målad i ljusgrått. Dörrarna ha listomgivna fyllningar samt handsmidda beslag, allt ursprungligt. 1916 breddades bänkarna, varvid bänkgavlarna försågos med rektanglar av pålagda lister enl. ritningar av ark. O. Hökerberg. På varje bänk är målat ett nummer på en gråmålad cirkelskiva.

Fig. 464. Detalj av bågen kring nischen fig. 463.

Detail vom Nischenbogen Abb. Detail of moulding of niche in
463. fig. 463.

Orgeln (fig. 463) byggdes år 1800 av orgelbyggaren Pehr Strand,¹ Sthlm, och renoverades år 1932 av orgelbyggaren J. Vesterlund, Lövsta bruk. Den har 12 stämmor och är tekniskt sett av en mycket intressant konstruktion. Spelbordet är uppställt i nischen S om koret, balkongen för organisten exakt lika predikstolen.

ORGEL

Nummertavlor, ett par, med enkla profilerade förgyllda ramar med halvrund avslutning uppåt; grått fält. Därtill svarta plåtsiffror. H 115.

NUMMER-
TAVLOR

¹ PEHR STRAND, f. 1758, † 1826; instrumentmakare och orgelbyggare med be-
gränsat privilegium. Hans son Pehr Zacharias Strand var sin tids främste orgel-
byggare i Sverige.

DOPKÄRL

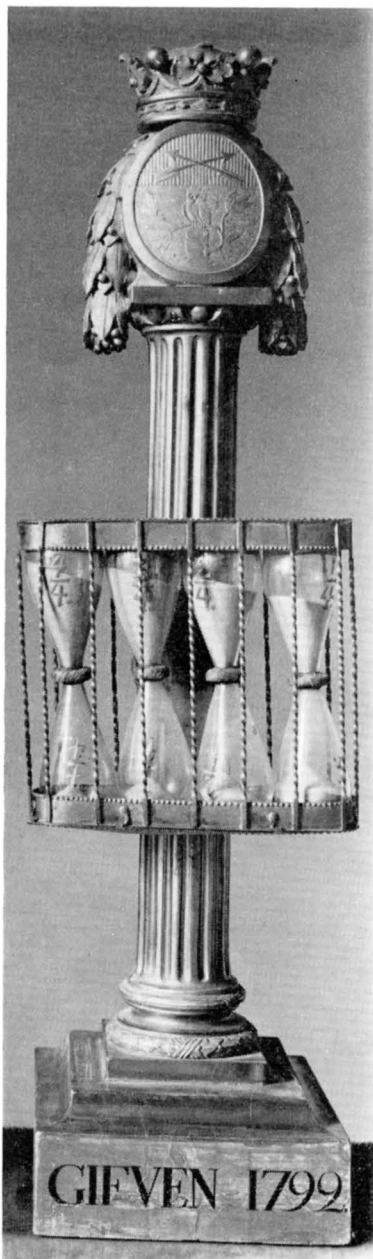
NATTVARD-
KÄRL

Fig. 465. Timglas, skänkt 1792. Foto
Upps. utst. 1918. S. 545.

Stundenglas, Stift- Hour glass, pre-
ung von 1792. sented in 1792.

Dopskål av förgyllt silver (fig. 466), till största delen överklädd med silverfiligran (urspr. en skål att förvara varma maträtter uti). Består av skål med 3 fötter av silverfiligran och 2 handtag, på översidan klädda med silverfiligran, samt lock med 3 knoppar av silverfiligran. Graverad inskrift på lockets insida: GIFWEN / TILL FORSMARKS KYRKA / AF / ÖFVERSTÅTHÅLLAREN / PRESIDENTEN RIDDAREN OCH / COMMENDEUREN AF KONGL:MAJ^{TS} ORDEN / HERR GREFVE SAMUEL AF UGGLAS / OCH / DESS GREFVINNA FRU CAROLINA AF UGGLAS / DEN 15 JUNII ÅR 1807 / DÅ / DE FIRADE SITT SILFVERBRÖLLOP / SER TILL, HURUDANA KÄRLEK FADREN / HAFVER BEVIST OSS, AT VI KALLAS GUDS BARN / 1 JOH. 3: 1 (s. 569). Stplr i skålens botten med initialerna J S synas kunna identifieras med UPMARK 285, avseende en till namnet okänd, men genom många filigranarbeten väl representerad mästare vid 1600-talets slut.¹ H 17, D 23.

Dopskål av tenn med tillhörande fat. Stplr i botten på bägge: Frans Santesson / composition, Stockholm. Enl. inv. anskaffade 1878.

Kalk (fig. 467) av silver, helt förgylld så när som på vissa ornamentsbårder och pärlstavar på foten och noden; längs skålens övre kant

¹ Jfr KERSTI HOLMQUIST, IFS-mästaren — en värmländsk guldsmed? Rig 1951, s. 109 f.

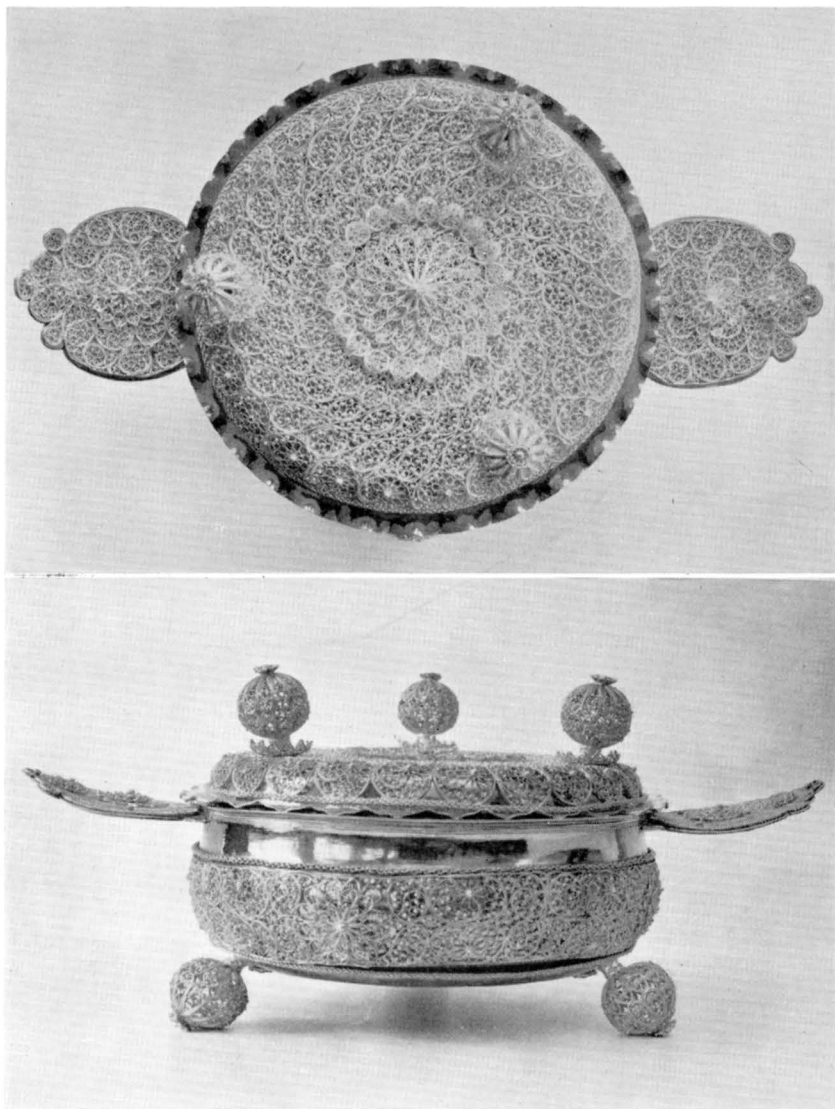

Fig. 466. Dopskål av förgyllt silver, svenskt arbete av mästaren JS, 1600-talets slut. Skänkt till kyrkan 1807. Foto 1954.

Taufschale aus vergoldetem Silber, schwedische Arbeit des Meister JS, Ende des 17. Jahrhunderts. Stiftung von 1807.

Silvergilt filigree baptismal bowl, Swedish work, end of 17th cent.

stämplade bladornament. Stplr av Reinhold Fredrik Lindroth, mästare i Östhammar 1784—1796 samt årsbokstaven C 2 (= 1785). H 24. — Paten (fig. 469) av förgyllt silver. I mitten en graverad framställning

Fig. 467. Kalk av förgyllt silver, tillverkad av R. F. Lindroth i Östhammar 1785. Foto 1953. S. 548.

Kelch aus vergoldetem Silber, von R. F. Lindroth in Östhammar 1785.

Silvergilt chalice, by R. F. Lindroth of Östhammar 1785.

Fig. 468. Oblatask av silver, stämplad I. Steen 1670. Foto 1954.

Oblatenbüchse aus Silber, gestempelt I. Steen 1670 (aus Holland?).

Silver wafer box, marked I. Steen 1670 (Dutchman?).

Fig. 469. Paten av förgyllt silver, skänkt 1696. Foto 1954.

Patene aus vergoldetem Silber mit Runen-
inschrift, Stiftung von 1696.

Silvergilt paten with runic inscription, pre-
sented 1696.

av Veronikas svetteduk. Runt kanten graverad inskrift med runor:
 F̄R̄T̄R̄T̄T̄ · T̄Ī · F̄R̄H̄ȲT̄Ȳ · ȲN̄R̄ȲT̄ · T̄F̄ · *T̄R̄ · ȲT̄ĀȲ · D̄T̄ ·
 B̄T̄H̄J̄*T̄ · ĪĀ*Ȳ · MDCXCVI · ✠ (=Föräbrat til Forsmark kyrkia
 af her Georg de Besche årom 1696). Inga stplr. Gåva av Georg de
 Besche d. ä. (s. 518). D 14.

Kalk av silver, från ateljé Borgila. Årsbokstav F 8 (= 1932).
 Gåva av dir. Tage Palm i New York. H 17,5.

Oblatask (fig. 468) av silver, oval med kupigt lock. Runt locket

och askens nedre kant en vågig utstående kant. Rik driven blomsterdekor på locket och askens liv. Inuti asken stämplat: I Steen 1670. Sannolikt en holländsk guldsmed. Oblatasken torde vara skänkt av någon medlem av släkten de Besche (s. 518). — L 14, B 12, H 7.

Kannor av silver: 1. Helt förgyllt, stopform (fig. 470). Rik ornamentik i drivet och punsat arbete på livet och locket; på locket ett liggande lejon i skulptur. Inskrift graverad i botten: SKÄNKT / TILL FORSMARKS KYRKA / WID / HÅFMARSKALKEN OCH RIDDAREN / WÄLBORNE HERR JOHN JENNINGS DÖD / D. 14 DEC. 1773. / AF / DESS ENKE FRU / HEDVIG PAULINA PLOMGREN.¹ Kannan torde härstamma från tiden 1610—30 och är enl. stplr tillverkad i Königsberg i Preussen. H 28, D 16.

2. Pärnformigt liv på hög fot. Grepe med kula för lockets lyftande. Profilerad knopp på locket. Inga stplr. Enligt TILAS fanns på kannan de Besches' vapen samt därunder namnen Johan Hammarström, Anna de Besche (s. 518) och årtalet 1700. Kannan skänktes av änkan till minne av hennes nyss avlidne man. Inskriften torde ha blivit utplånad i samband med en stöld 1856, då allt silver stals, men återfanns i en »trasig tall» under en bro samt reparerades. H 25.

Kanna av tenn, pärnformig. Stplr: tre kronor i kartusch, LL (= Lars Löfgren, Uppsala), tillbakablickande lejon i kartusch, årsbokstav B 5 (= 1856). H 34. Inköptes enl. INV. 1856.

Sockenbudstyg av silver, delvis förgyllt, enl. stplr på kalk och paten tillverkat år 1799 av Olof Yttraeus, mästare i Uppsala 1775—1810. Kalkens H 14, patenens D 7,4 oblatdosans D 3,5. — Vinflaska av glas med kork. H 9. Fodral av trä, utvändigt klätt med svart läder, inuti med vitt skinn. H 23.

BRUDKRONOR Brudkrona av förgyllt silver i traditionella former med hängande löv och i blankt silver imiterade pärlor. Mitt i spetsarna äro infattade violetta och gula stenar. Enl. stplr tillverkad år 1834 av J. F. Grön-

¹ JOHN JENNINGS, f. 1729, † 1773; storköpman, Sthlm, övertog faderns, den från Irland inflyttade köpmannen Frans Jennings (f. 1692, † 1754), affärsverksamhet och grundade jämte sin svåger, den i Dublin födde Robert Finlay (f. 1719, † 1785) den stora firman Finlay & Jennings i Sthlm, som slog under sig en mängd bruksegndomar i Mellansverige och Finland. De båda kompanjörerna voro gifta med döttrar till det mäktiga kommerserådet Thomas Plomgren (f. 1702, † 1754). — John Jennings ägnade det av honom ensam år 1761 övertagna Forsmarks bruk livligt intresse. Han lät uppföra den nuvarande ståtliga herrgårdsbyggnaden 1767—74. Fick hovmarskalks titel 1770. G. 1753 m. Hedvig Paulina Plomgren, f. 1734, † 1780.

Fig. 470. Vinkanna av förgyllt silver, tillverkad omkr. 1610—30 i Königsberg. Foto 1954.

Weinkanne aus vergoldetem Silber, Königsberg
 verfertigt um 1610—30 in Königs-
 berg. Silvergilt wine ewer, Königsberg
 work ca 1610—30.

qvist, mästare i Östhammar 1826—1845. Ringens D 10, H 10. För-
 varas i ett kopparkärl. — Fragment (15 st.) av en brudkrona, som
 enl. INV. 1733 bestod av »Böhmiske Stenar infattade i Silfwer». INV.

1798 upptar 7 st. smycken hörande därtill. — År 1754 (RÄK.) köptes en »Brud Peruque», finns ej kvar.

LJUSREDSKAP Ljuskronor av malm: 1. Med 8 ljusarmar i en krans. Prydnadsarmar med skålförmiga reflexblommor. Inskrift på klotet: GÅVA AV FÖRSAMLINGS MEDLEMMAR TILL MINNE AV FRÖKEN KATE AF UGGLAS, VIGD I FORSMARKS KYRKA DEN 25 SEPT. 1915. H 63. — 2. Ett par; på vardera kronan 10 ljusarmar med 2 ljushållare. Två kransar av prydnadsarmar med skålförmiga reflexblommor. Inskrift på klotet på den ena kronan: HERREN ÄR GOD HANS NÅD VARAR EVINNERLIGEN OCH HANS TROFASTHET FRÅN SLÄKTE TILL SLÄKTE, DV. PS. 100 V. 5. DEN 5TE JUNI 1916. H 116. Inskrift på klotet till den andra kronan: GÅVA TILL FORSMARKS KYRKA VID MIN MAKES FRIHERRE LUDVIG AF UGGLAS 60-ÅRS DAG D. 5 JUNI 1916. Gåva av friherrinnan Mary af Ugglas (s. 569).

Ljusplåt av mässing med profilerade ståndare längs de vertikala sidorna samt pressad musselgloria i det halvrunda överstycket. Droppskål och knopp under denna belagda med bårder av spetsiga blad. Upptages i INV. 1803 som »stake med skärm». H 31.

Ljusstakar: 1. Ett par av mässing, vridet skaft med pärlstavsprydd nod och hög rund fot med palmetter; kors, ankare och brinnande hjärta i drivet och punsat arbete. Foten och nedre droppskålen ha genombrutna ornament. 1600-talets slut? H 46. — 2. Av malm, 6 st., verka vara gjorda av en droppskål, som vänts upp och ned samt en ljushållare till en ljuskrona från 1600-talet. H 11, resp. 7. — 3. Ett par, av mässing. Foten genombruten, i övrigt driven och punsad ornering. Inskr.: FRIHERRINNAN MARY AF UGGLAS TILL FORSMARKS KYRKA VID HENNES SONSON LUDVIGS DOP DEN 2 JULI 1922 (s. 569). H 47.

Kandelaber av furu, för 7 ljus. Vitmarmorerad. Kontursågade armar med piporna av järnbleck. Ställbar (med skruv). Upptages tidigast i INV. 1803. H ca 270.

Lykta (fig. 471), cylindrisk, med ställning av blåmålat järn. Ljuskärm med små klockor i kanten liknande ett pagodtak. Målningen i gult, rött och blått är modern, men gjord med ledning av gamla färgspår. Plats för 4 ljus i den lilla hängapparaten. Kinesiserande typ från 1700-talets senare hälft. H 64, D 39. Förvaras i tornet.

TEXTILIER Antependium av rödviolett sammet med kanter och tvärandelning av guldgaloner. I mitten IHS samt ANNO 1783 i guldgaloner. Fodret fortsätter 11 cm ovanför sammeten. L 193, H med den över-skjutande delen av fodret 60.

Kalkdukar: 1. Av blekbrunt (urspr. rött) siden med invävda guldblommor (fig. 472), kantad med guldfrans. Rött foder. Upptages tidigast i inv. 1733. 48×48. — 2. Av mörkt violett siden med guldfrans och i mitten Jehovah-sol i guldbroderi. Längs kanten en bladranka i grönt silke. Troligen 1800-talets början. 55×53.

Mässhakar: 1. Av svart sammet, kantad med breda silvergaloner. På ryggstycket kors av breda silvergaloner med törnekrona och strålar kring korsmitten och nedanför stammen en palm och en olivkvist, allt i reliefbroderi i silver. Köptes 1760 (inv.). L 128 resp. 115. — 2. Av röd sammet, kantad med breda guldgaloner. På ryggsidan kors av breda guldgaloner och året 1784 i reliefbroderi i guld. På framsidan Jehovah-sol samt initialerna S(amuel) af U(gglas) & C(arolina) W(itthoth), allt i reliefbroderi i guld. L 124 resp. 107. — 3. Av svart sammet, kantad med silvergaloner. Utsmyckning i silver såsom på den röda mässhaken. På framstycket initialerna S(amuel) af U(gglas) & C(arolina) W(itthoth). Själva

mässhaken dock äldre, men ändrades och förbättrades 1785 (inv.) på bekostnad av de angivna donatorerna (s. 569). L 124 resp. 113.

Bokdynor: 1. Av röd sammet med guldband och guldbroderade blomsterornament i hörnen samt i mitten initialerna S(amuel) af U(gglas) & C(arolina) W(itthoth) i guldbroderi. Enl. inv. skänktes

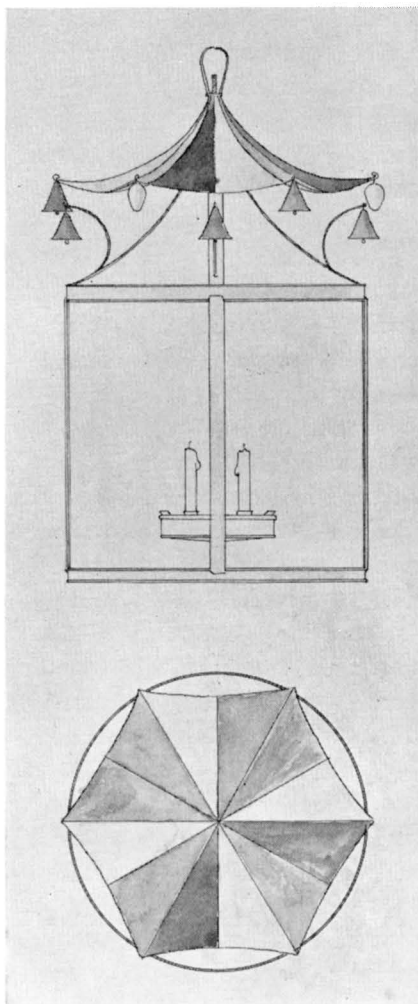

Fig. 471. Lykta av glas o. järn från 1700-talets senare hälft, 1: 10. Uppm. E. Walin 1921.

Laterne aus der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Lantern, second half of 18th cent.

dynan av dessa 1784. L 38, B 26. — 2. Av röd sammet med guldbårder och årtalet 1803 i guldbroderi. L 37, B 26. — 3. Av svart sammet med bård av silvergaloner på ena sidan och årtalet 1803 i silverbroderi på den andra. Make till den andra bokdynan från 1803. L 36, B 25. — 4. Av röd sammet kantad med guldfrens och i hörnen prydd med buketter av rågax och blad i guldbroderi. Baksidan av rött skinn. 1800-talets början? L 39, B 27.

Kollekthåvar: 1. Av röd sammet, som varit indelad med broderade band. Mycket trasig. Svarvat brunt träskافت. Upptages tidigast 1733 (INV.). — 2. Av svart sammet med indelning av breda silvergaloner samt silverfrens upptill och silvertöfs nedtill. Hylsa av försilverad mässing med ingraverat årtal 1775 samt krok för en klocka. Svarvat, svartmålat träskافت. — 3. Av röd sammet med indelning av breda guldgaloner, guldfrens upptill och guldtöfs nedtill. Hylsa av förgylld mässing med krok för klocka. Brunmålat, svarvat träskافت. Skänkt 1784 (INV.) av Samuel af Ugglas och Carolina Wittfoth (s. 569) tillsammans med den röda mässhaken nr 2 och bokdynan nr 1.

Brudpäll (fig. 473—474) av grönt kyprat ylle med broderi i schattersöm i huvudsakligen silke samt något ylle i flera färger. Dekor av skickligt tecknade, lätt stiliserade blommor av olika slag; tulpanen, rosen och nejlikan äro mest använda. På mitten utgå blommorna tillsammans med akantus ifrån en lagerkrans, i hörnen äro de samlade till buketter och över resten av ytan ligga strödda mindre blommor. Nedanför lagerkransen är sytt med vit silkesnodd i läggsöm ett spegelmonogram innehållande initialerna A B samt i schattersöm med vitt silke ANNO 1696. I kanten benfärgad silkesfrens. Foder av skårt bomullstyg, under detta ett tidigare foder av rosa taft. I varje hörn en ögla av grönt sidenband för upphängning. — Spegelmonogrammet åsyftar förmodligen Althea Bothler (1646—1704), av holländsk börd och gift 1666 med Georg de Besche d. ä. till Forsmark (s. 518). Den holländska prägel, som blomsterornamentiken på brudpällen har, får därmed sin förklaring. Pällen kan vara sydd i hemmet efter en skickligt tecknad förlaga. Därmed kan kontrasten av det grova ylleyget och det eleganta silkesbroderiet förklaras, liksom även att bottentyget är skarvat i övre högra hörnet och att en del blommor ha ett mera amatörmässigt utförande. Spegelmonogrammet och dateringens osäkra teckning får skyllas på att förlaga här saknats. Mönstret kan möjligen vara tecknat av stillebensmålaren Johan Johnsen,¹ sysselsatt hos Georg de Besche d. ä. omkr. 1679—1708. En del

¹ JOHAN JOHNSEN (1653—1708), målare av blomsterstycken och landskap.

Fig. 472. Detalj av kalkduk, sidenbrokad i ljusbrunt (urspr. rött) och guld. 1700-talets början. Foto 1953. S. 555.

Detail von einem Kelchtuch aus Seidenbrokat, beige und goldfarbig. Anfang des 18. Jahrhunderts.

Detail of chalice cloth, light brown (originally red) and gold silk brocade, early 18th cent.

tulpanblad ha en karakteristisk vridning gemensam med Johnsens stilleben, men för övrigt har broderiet en mycket textil karaktär, olik Johnsens fylliga, djupbetonade dekorationsmåleri. — Pällens årtal 1696 kan möjligen sättas i samband med Althea Bothlers 50-årsdag, som inträffade detta år. Till kyrkan kom pällen sannolikt ej

Han var bördig från Kiel i Holstein och kallades till Sverige på 1670-talet troligen av den konstintresserade Georg de Besche d. ä. (s. 518), som ägde på Forsmark ett stort bibliotek och en konstkammare av högt värde. Johnsen har tydligen fått sin konstnärliga utbildning i Holland och hans huvuduppgift på Forsmark blev att utföra färgrika blomsterstycken. Men hans talanger prövades även i olika andra uppdrag (jfr s. 530). — Vid arvsfiktet efter Georg de Besche d. ä:s död 1711 övergingo en del av Johnsens målningar till dottern Margareta Beata, g. med friherre Jakob Grundel (s. 518). Denna samling eller större delen därav torde i ett senare arvskifte ha överförts till Fullerö, med vars ägare, Jakob Olderman-Cronstedt, Grundels äldsta dotter Margareta Beata gifte sig 1707. Närmare se B. RAPP, *Djur och stilleben i karolinskt måleri*, Sthlm 1951, s. 152 f. samt där angiven litteratur. — Sammanhanget mellan Johnsens blomsterstycken och brudpällens broderier har vänligen påpekats av fil. lic. ÅKE NISBETH. Beskrivningen av brudpällen är utarbetad av fil. lic. ANNE-MARIE FRANZÉN.

Fig. 473. Brudpäll av grönt kläde med silkesbroderier, 1696. Foto 1954. S. 556.
 Brauthimmel aus grünem Stoff mit Seidenstickereien, 1696. Bridal canopy, green broadcloth with silk embroidery, 1696.

förrän 1732,¹ då RÄK. omtala inköp av en brudpäll. Därvid anskaffades även »rödt lerft till foder och 9 ahlnar silkesfrantzar, som är att finna af välb. fru Althea Adelswerds räkning» (om henne s. 518). Broderiet har då blivit något beskuret genom fransens påsättande. Säkerligen har broderiet från början varit avsett för annat ändamål, t. ex. till bordtäcke. Emellertid har det tydligen använts mycket obetydligt, ty färgerna på silket och yllegarnet kvarstå fortfarande helt oförstörda och lysande. Mått: H 108—112, B 143 (överkant) 139 (nederkant).

GRAVMINNEN Under korgolvet är en murad gravkammare för medlemmar av ätten af Ugglas. Ingång genom en lucka i golvet. Under själva altaret ligger en gravkammare för kyrkans byggherre Samuel af Ugglas

¹ Då hade den siste bruksherren av släkten de Besche, Georg d. y., dött för 2 år sedan och försäljningen av Forsmarks bruk hade börjat övervägas av arvingarna (jfr s. 520, not 1).

Fig. 474. Detalj av brudpällen fig. 473. Foto 1954.

Detail vom Brauthimmel Abb. 473. Detail of bridal canopy in fig. 473.

och hans hustru Carolina Wittfoth (s. 569) »uthi hwilken endast deras lik äro nedsatta, och nyckeln till grafven uti densamma inkastad» (INV. 1829).

Begravningsvapen: 1. Av rikt snidat trä målat i guld, silver, grönt och blått (fig. 475). Inskrift: KONGL. MAY^{TT} / TRO TIENARE OCH RYTTMÄSTARE WID KONGL: ADELSPANAN WÄLBORNE HERREN / HERR JOHAN ADELSWÄRD / FÖDD DEN 8 NOVEMBER 1690 OCH I HERRANOM / AFSOMNAD DEN 26 JULIJ 1729. Slåar på baksidan med urtagningar för bärstång. Texten förnyad liksom färg och förgyllning. H 230. — Adelswärds grav var belägen framför altarringen i den gamla kyrkan; om hans gravsten se s. 522.

2. Av snidat trä med målning i grönt, guld, blått och silver. Utformat såsom föregående. Inskrift: DEN ÄDLE OCH WÄLBORNE / HERREN BRUKS PATRONEN HER GEORG DE BESCHE / FÖDDER TILL WERLDEN ÅHR 1669. DEN 14 JUNIJ / UPPÅ FORSMARKS BRUK. AFSOMNAD I HERRANOM DER SAMMASTÄDES DEN 12 JANUARIJ ÅHR / 1730. Slåar på baksidan med hål för bärstång. H 223. Färg och förgyllning förnyade. Enl. TILAS låg Georg de Besche d. y. (s. 518) begravnen i Forsmarks gamla kyrka »inunder sakristian».

Minnestavlor av polerad, rödaktig granit (fig. 476), den ena över LUDVIG AF UGGLAS / FÖDD D. 5. 6 1856, DÖD D. 5. 11. 1922 / FORSMARKS FÖRSAMLINGS / SISTE PATRONUS / ETIAM IN TUTIS / VIGIL; den andra över hans maka Mary af Ugglas (f. Zethelius), född den 14 jan. 1858, † den 14 mars 1926. Minnestavlorna äro utförda efter ritning av Akke Kumlien¹ och äro av samma form. Upptill ätten af Ugglas' vapen i låg relief omgivet av en löst påsatt lagerkrans av silver med nedhängande band. Dessa silverkransar nedlades vid vederbörandes begravning från arbetare och arrendatorer vid Forsmarks bruk. Minnestavlornas H 150.

TAVLOR

Porträtt (fig. 477) av teol. dr Petrus Ugla, ätten af Ugglas' stamfader (s. 569). Oljemålning på duk. Midjebild, något till höger. Svart rock, svart sidenkappa, vit prästkrage. Gråpudrad peruk. Högra handen, kring vars love man ser nedersta delen av en vit skjortärm, håller en svart bok med vitt snitt. Ansiktet rödligt, fylligt. Bakgrunden mörkbrun. I profilerad, rikt ornerad och förgylld träram. På en inskriftstavla nedtill läses: PETRUS UGLA / F. 1709. D. 1785. / HANS SON SAMUEL AF UGGLAS / BYGGDE FORSMARKS KYRKA. H (med ram) 106, B 89. Ingen signatur.

¹ AXEL (AKKE) KUMLIEN f. 1884, † 1949; målare, bokkonstnär och museiman.

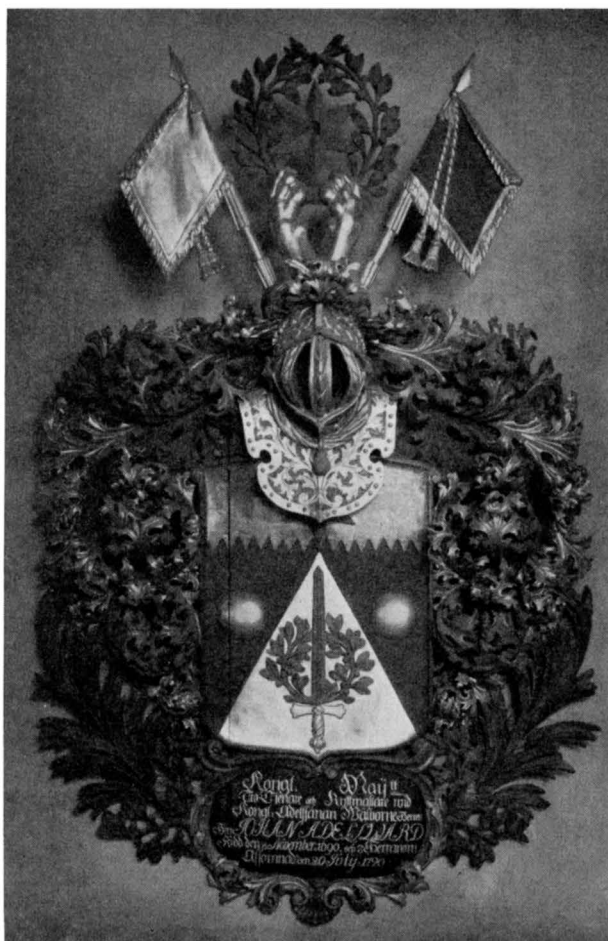

Fig. 475. Begravningsvapen över Johan Adelswärd, † 1729.
Foto 1953.

Begräbniswappen für Johan Adelswärd, † 1729. Funeral hatchment, 1729.

Porträtt av Gustav III (fig. 478), mezzotintogravyr av J. Young¹ »Engraver to His Royal Highness the Prince of Wales» 1789 efter en målning av C. F. von Breda 1787.² Enl. inskrift tillägnad konungen

¹ JOHN YOUNG f. 1755, † 1825; engelsk kopparstickare, verksam i London. Elev av J. R. Smith, utnämndes 1789 till kopparstickare hos prinsen av Wales.

² CARL FREDRIC VON BREDA f. 1759, † 1818; porträttmålare, elev till L. Pasch. Vistades 1787 och 1796 i London, där han bl. a. blev påverkad av Reynolds konst. Utnämndes 1796 till prof. i teckning av Konstakademien och blev porträttmålare på modet.

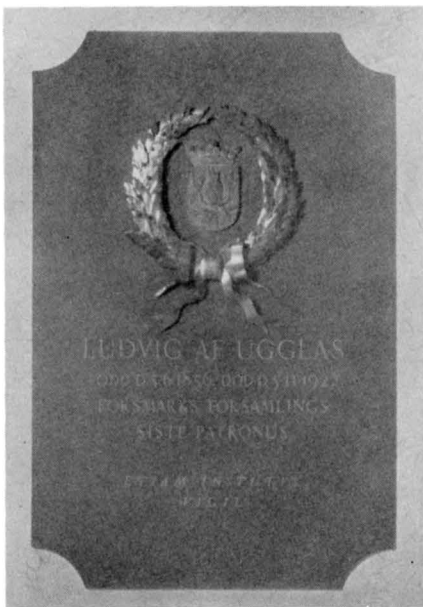

Fig. 476. Minnestavla över friherre Ludvig af Ugglas, † 1922. Rödaktig polerad granit med krans av silver, ritad av Akke Kumlien. S. 560.

Epitaphium für Freiherrn Ludvig af Ugglas, † 1922. Rötlicher Granit mit Silberkranz.

Memorial tablet, reddish granite with silver wreath. 1922.

av C. F. von Breda. I förgylld ram med profilerade lister och pärlstav. Nedtill en skulpterad lagerfeston under en tavla med inskrift: GUSTAF III / STADGADE OCH WIDGADE FÖRSMARKS FÖRSAMLING, / FÖR ÄGAREN / LANDSHÖFDINGEN ÖFVER STOCKHOLMS LÄN, OCH / COMMENDEUREN AF K: NORDST: ORDEN / SAMUEL AF UGGLAS, OCH DESS EFTERKOMMANDE. Uptill ett skulpterat överstycke av lagerkvistar, lagerfestoner och en kunglig krona kring en rund sköld med inskrift: GUSTAF ADOLPH / GRUNDLADE FÖRSMARKS / PASTORAT. H med över- och understycke 100.

Gustav III: s tal vid riksdagens början den 25 juni 1771 och till riksens ständer den 21 augusti 1772. I enkelt profilerade förgyllda ramar med utsågade överstycken, vilka med förgyllning och målning imitera sniderier. H 72.

Karl XIII:s tal till riksens ständer den 2 maj 1810. Profilerad ram i svart och guld med utsågat överstycke med imiterad skulptur och målning i svart, grönt och guld. H 72.

Fig. 477. Porträtt av teol. dr Petrus Ugly, † 1785,
oljemålning. Foto 1953. S. 560.

Porträt von Dr. Petrus Ugly Portrait of Petrus Ugly
(† 1785), Ölgemälde. († 1785), oil on canvas.

Minnestavlor, s. k. Hedengranstavlor¹ till minnet av Karl XI:s begravning 1697, segern vid Narva 1700, tvåhundraårsminnet 1717 av reformationen (på tyska) samt 1730 av den augsburgiska bekännelsen. I enkla, svarta, profilerade ramar.

Spegelbord (fig. 479) av trä med snidade och förgyllda ben samt förgylld sarg med empireornament. Fotplatta målad för att imitera gulspräcklig resp. svart marmor. Skivan av trä är målad för att imitera svart marmor med vit ådring. Upptages tidigast 1821 (INV.) och användes då som dopbord. H 80, B 42, L 80.

MÖBLER

¹ AMBROSIUS HEDENGRAN, kanslist i Kungl. Maj:ts kansli. Tecknare och kopparstickare. F. 1660 i Hedemora, † 1741 i Sthlm. Tecknade för svenska landsortskyrkor ett stort antal kalligrafiskt rikt utstyrda minnestavlor, vilka graverades av honom själv, Erik Geringius och Claude Haton. Dessa tavlor utfördes bl. a. till åminnelse av 100-årsminnet 1693 av Uppsala möte, Karl XI:s begravning 1697, segern vid Narva 1700, återställandet av religionsfriheten i Schlesien 1707, tvåhundraårsminnet 1717 av reformationen samt 1721 och 1730 av den rena evang. lärans predikande.

Fig. 478. Porträtt av Gustav III, mezzotintgravyr av J. Young 1789 efter en målning av C. F. von Breda 1787. Foto 1953. S. 561.

Porträt Gustavs III., Mezzotintgravüre von J. Young 1789 nach einem Gemälde von C. F. von Breda 1787.

Portrait of King Gustav III, mezzotint by J. Young 1789 after a painting by C. F. von Breda 1787.

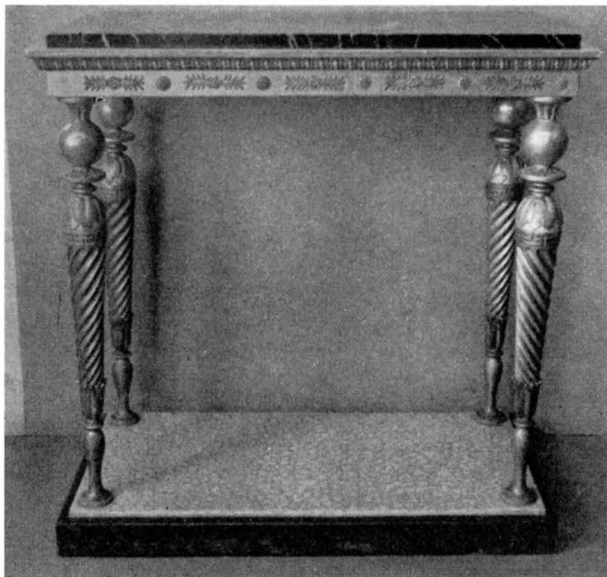

Fig. 479. Bord från 1800-talets början. Foto 1953. S. 563.
Tisch vom Anfang des 19. Jahrhunderts. Table, early 19th cent.

Stolar, ett par av ljust pärlgrå björk. Rak genombruten rygg, nedtill ornerad med kannelurer. Sitsen stoppad och klädd med randigt troligen urspr. rött siden. Upptagas i inv. 1798.

Förvaringskista för kyrksilvret av järnplåt inom en stomme av gröna bandjärn. H 46, B 44, L 76.

Karl XII: s bibel 1703 i originalband av skinn med guldpressningar och ornerade bronsbeslag.

DIVERSE

I altarbordet förvarades ända till 1940-talet en på pergament vackert textad berättelse om kyrkans grundläggning genom Gustav IV Adolf år 1794 samt en dikt till Forsmarks lov av skalden Tomas Thorild. Dessa aktstycken förvaras nu i kyrkans arkiv. Berättelsen om kyrkans grundläggning är publicerad i facsimile av Malmberg a. a.

Oblatjärn för 15 oblater med Guds lamm på ena sidan och Kristus på korset på den andra. 1700-talet? L 90.

Kollektbäcken av koppar (fig. 480), halvklotformigt med ett något kupigt lock med genombrutna ornament. Upptages i inv. 1696. D 28, H 15.

Fig. 480. Kollektbäcken av koppar. 1600-talet. Foto 1953.
S. 565.

Kollektbecken aus Kupfer, 17. Jahr- Collection bowl, 17th cent.
hundert.

Mässingsbricka, oval, som hört till kyrkvaktarens dräkt (RÄK. 1779). Graverad inskrift, ifylld med rött: FORSMARCKS / BRUKS KYRKAS / KAPP-RÅCK. / 1779. Upptill krona. 11,5 × 8.

Dryckeskanna av klart, något blåsigt glas med grepe. Cylindrisk. Livet graverat med band- och växtornament samt med en kartusch med beslagartad ram med adlig krona överst samt palm- och olivkvistar på sidorna. I kartuschen stå initialerna P H U N, därunder anno 1750. H 16. — I INV. 1855 upptages ett silverbeslaget lock till glaskanna; locket användes efter kyrkstölden 1856 (jfr s. 552) vid reparationen av det övriga sönderbrutna silvret (vis. 1860). — Vinglas, 4 st. H 14,5.

KLOCKOR

Klockorna hänga i tornet. Storklockan har på V sidan följande inskrift: KONUNG GUSTAF IV ADOLF LADE / GRUNDSTENEN TIL FORSMARCKS KYRKA ÅR 1794. / GUD OCH FOLKET / VAR HANS WALSPRÅK. / KLOCKAN BLEV GJUTEN ÅR 1798 / AF CARL FR. GRÖNVALL¹ I STOCKHOLM. / I KONUNG GUSTAF V^S TID ÅR 1924 / OMGJUTEN PÅ FORSMARCKS FÖRSAMLINGS BEKOSTNAD / AV K. G. BERGHOLTZ & Co I STOCKHOLM. Inskrift på Ö sidan: ÅR 1798 / SKÄNKT AF / FRIHERRE SAMUEL AF UGGLAS, / LANDSHÖFDINGE ÖFVER STOCKHOLMS LÄN, / COMMENDEUR AF

¹ CARL FREDRIK GRÖNVALL, klockgjutare i Sthlm, mästare 1791, älderman 1812, † 1815.

KONGL. NORDSTIERNE-ORDEN, / OCH DESS FRIHERRINNA / CAROLINA WITTFOTH, / DÅ VARANDE ÄGARE / AF FORSMARKS BRUK. / DERAS BARN VORO / SONEN PÄR GUSTAF / OCH DOTTREN HELENA CHARLOTTA. Runt slagringen: HERREN GUD DEN MÄKTIGE TALAR OCH KALLAR VERLDEN. PSALM 50: 1. — D 120, H 109 (med krona), 85 (utan krona).

Lillklockan har på N sidan följande inskrift: HERR GREFVE / SAMUEL AF UGGLAS / ÖFVER STÅTHÅLLARE PRESIDENT / R. OCH C. AF K. M. O. / LÄT / VID OMGJUTNINGEN TILLÖKA / DENNA KLOCKA / ÅR 1803. På S sidan: GJUTEN / AF / CARL FR. GRÖNVALL / I STOCKHOLM. — D 97,5, H 86 (med krona), 63 (utan krona).

Enligt RADLOFF ha två äldre klockor funnits. Den ena av dessa skänktes 1635 och omgöts 1703 på Georg de Besche d. ä:s (s. 518) omkostnad; den andra skänktes år 1661 av samme brukspatron och omgöts 1766 på bekostnad av John Jennings (s. 552, not 1). Dessa båda klockor samt föregångaren till lillklockan (se ovan) hava hört till den äldre kyrkans klockstapel (s. 522).

SAMMANFATTNING

I. En träkyrka av liggtimmer bestående av ett rektangulärt långhus med tresidig koravslutning i Ö, sakristia i N och torn i V uppfördes 1613 (fig. 444—446).

II. Vid en ombyggnad 1694 tillfogades korsarmar i N och S samt en ny sakristia Ö om N korsarmen (fig. 443—445). Byggmästare var Hans Conrad Buchegger från Stockholm, byggherre Georg de Besche d. ä. Samtidigt anskaffades en altarpupsats och en predikstol i Tessins och Prechts anda (fig. 447, 448). — Träkyrkan revs omkr. 1800. Om altarpupsatsens och predikstolens öde saknas uppgifter; en del av de lösa inventarierna överfördes till den nya kyrkan (per. III). Bland dessa märkas en vacker brudpäll från 1696 (fig. 473—474) och en silverkanna, utförd i Königsberg (fig. 470).

III. Den nuvarande kyrkan av putsat tegel uppfördes 1794—1800 av greve Samuel af Ugglas efter ritningar av arkitekten O. Tempelman (fig. 454). Prydnader och inredning utfördes efter ritningar av hovintendenten Louis Masreliez. För målningens utförande svarade hovmålaren Carl Gustaf Eckstein. — Kyrkan är ett av de förnämsta och enhetligaste exemplen på den sengustavianska kyrkoarkitekturen i Sverige.

ZUSAMMENFASSUNG

I. Eine Kirche in Blockholzkonstruktion wird 1613 errichtet. Der Bau bestand aus einem rechteckigen Langhaus mit dreiseitigem Chorabschluss im O, Sakristei im N und Turm im W (Abb. 444—446.)

II. Bei einem Umbau 1694 werden Kreuzarme im N und S sowie eine neue Sakristei östlich des Nord-Kreuzarmes angebaut (Abb. 443—445). Baumeister

war Hans Conrad Buchegger aus Stockholm, Bauherr Georg de Besche d. Ä. Gleichzeitig wird ein Altaraufsatz (Abb. 447) und eine Kanzel (Abb. 448) angeschafft. Beide zeigen Verwandtschaft mit dem Stil von N. Tessin und B. Precht. — Die Holzkirche wird um 1800 abgerissen. Über das Schicksal des Altaraufsatzes und der Kanzel fehlen Nachrichten; ein Teil des beweglichen Inventars wird in die neue Kirche überführt (Per. III). Darunter ist ein schöner Brauthimmel von 1696 (Abb. 473—474) und eine Silberkanne (Königsberger Arbeit, Abb. 470).

III. Die heutige Kirche aus geputztem Ziegel wurde 1794—1800 vom Grafen S. af Ugglas nach Entwürfen des Architekten O. Tempelman errichtet (Abb. 454). Die Ausschmückung und Einrichtung wurde nach Entwürfen des Hofintendanten Louis Masreliez ausgeführt. Für die Ausführung der Bemalung sorgte der Hofmaler Carl Gustaf Eckstein. — Die Kirche stellt eines der bedeutendsten und einheitlichsten Beispiele der klassizistischen Kirchenarchitektur in Schweden dar.

SUMMARY

I. A wooden church of horizontal timbers, in the form of a rectangular nave with three-sided chancel terminal to the E., the vestry to N. and tower to W. being erected in 1613 (figs. 444—446).

II. During rebuilding in 1694 the transept as well as a new vestry E. of the N. section of the transept were added. Hans Conrad Buchegger of Stockholm was the building contractor and Georg de Besche the Elder the builder. An altar decoration (fig. 447) and a pulpit (fig. 448) in the Tessin-Precht style were procured. The timber church was demolished around 1800. There is no information concerning the fate of the altar decorations and the pulpit, but some of the movables were installed in the new church (see Per. III). Amongst these one notes a beautiful bridal canopy (1696, figs. 473—474) and a silver ewer made at Königsberg (fig. 470).

III. The present church of plastered brick was constructed in 1794—1800 by Count Samuel af Ugglas from designs by architect O. Tempelman (fig. 454). Decorations and fittings were made from designs by Louis Masreliez, the famous decorator of the royal castles. Carl Gustav Eckstein was responsible for the painting-work. This church is one of the most distinguished and harmonious examples of Sweden's classicistic church architecture.

Ätten af Ugglas

**Släkttavlan upptager de medlemmar som omnämnas i
Forsmarks kyrkobeskrivning**

PETRUS UGLA, f. 1709, † 1785

kkh i Hedemora 1745, prost 1751, teol. dr 1772

G. m. **Helena Norrström, f. 1727, † 1802**

SAMUEL AF UGGLAS, f. 1750, † 1812

Adlad 1772, greve 1799; landsh. i Sthlms län 1788; överståth. i Sthlm 1800.

En utmärkt ämbetsman, som stod högt i gunst hos Gustaf III och Gustaf IV Adolf. G. m. **Carolina Wittfoth, f. 1765, † 1810**, dotter till brukspatr. på Gysinge bruk i Gästrikland Gustaf Wittfoth

Per Gustaf, f. 1784, † 1853

överste i armén, statsråd

G. m. **Sofia Teresia v. Stedingk, f. 1793, † 1836**

Carl Fredrik Ludvig, f. 1814, † 1880

Kabinettskamarherre, överste; verksam såsom författare.

G. m. **Charlotta Antoinetta v. Düben, f. 1821, † 1881**

**Charlotta Eleonora
Gustava Lovisa (Lotten),**
f. 1852, † 1928

Ludvig Gustaf Joakim,
f. 1856, † 1922
Överstekammarjunkare.
G. m. **Jenny Maria (Mary)
Sofia Zethelius, f. 1858,**
† 1926

Louise Ulrika Sofia,
f. 1859, † 1943
G. m. universitetskans-
lern greve **Fredrik
Wachtmeister,**
f. 1855, † 1919

Pehr Gustaf, f. 1891
Åger Forsmark
G. m. **Ulla Maria
Charlotta Trygger,**
f. 1892

Catharina (Kate),
f. 1893
G. m. **Gunnar Emil
Fogelmarek,**
f. 1880

Ernst Gustaf Ludvig, f. 1922
förvaltare på Forsmark
G. m. **Christiane Helena
Elisabeth Larson, f. 1919**

Fig. 481. Börstils kyrka från SÖ. Foto 1954.
Die Kirche von Börstil von SO. Börstil church from S.E.

BÖRSTILS KYRKA

UPPLAND, STOCKHOLMS LÄN, FRÖSÅKERS HÄRAD,
UPPSALA ÄRKESTIFT, OLANDS OCH FRÖSÅKERS
KONTRAKT

Beskrivningen utförd av ERIK BOHRN, avslutad i januari 1954

TRYCKTA KÄLLOR: SD, III nr 1946 och 2218. — AFRITNINGAR, pl. 63. — HERDAM., I s. 228 ff. — H. HILDEBRAND, Bidrag till svenska medeltidens konst-historia i: ATS II, 1869, s. 378—379. — RADLOFF, s. 116—123. — RHEZELIUS, s. 70—72 och 167. — OTTO SYLWAN, Kyrkomålningar i Uppland från medeltidens slut, ATS 14, 1899, s. 73 och 82. — THAM, s. 263. — UPPS. UTST. KAT., nr 57, 58, 336, 367, 522, 648, 746 och 881. — TEXT. KAT., nr 279. — BERTIL WESTER, Gotisk resning i svenska orglar, Sthlm 1936, s. 309 + färgplansch.

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB.-SAML.: ATA.: INV. 1829. — HILDEBRAND, Ö. Uppl., s. 140. — IHRFORS, pars secunda II, s. 2061 (teckn. kyrkan fr. S), 2062 (schematisk plan), 2063—2107, 2137 (kyrkans utseende i äldre tid.) — Handl. rör. kyrkans restaurering och orgelns ombyggnad. — BSt: Ritningar: orgel sign. 1783 I. W.

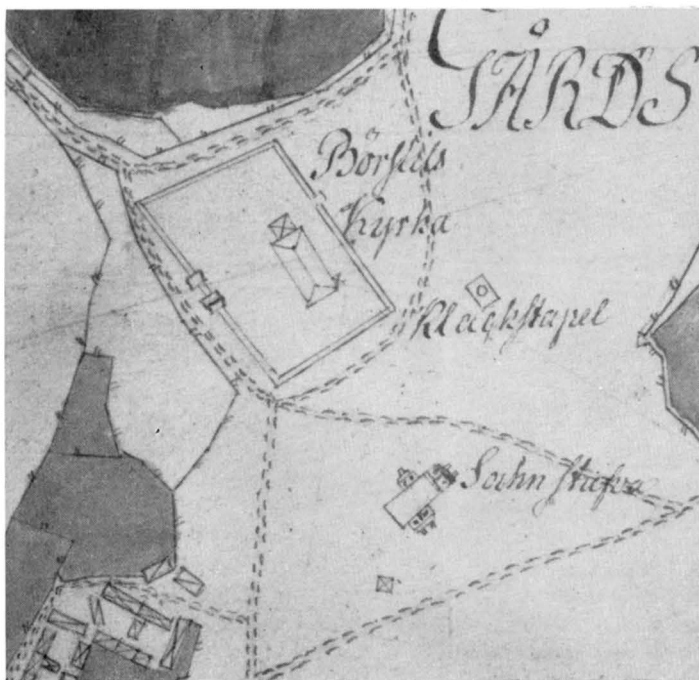

Fig. 482. Kyrkogårdsplan å karta fr. 1770—71, renov. 1827. UB.
Friedhofsplan 1770—71. Map of churchyard, 1770—71.

(JACOB WULFF); project till förändring av P. J. PETTERSSON 1848 (S-fasad och plan); projekt till förändring, utarb. av ÖIÄ 1850 (plan, S- och V-fasad, predikstol och altarpvägg); till vindfång i S m. m. av SVEN BRANDEL, stadf. 1925; till glasmålning för korfönster av Y. LUNDSTRÖM, stadf. 1926; till utvidgn. av kyrkogården, stadf. av länsstyr. 1929. — Diverse handl., bl. a. ark. SVEN BRANDELS program 1920 för restaurering och utvidgning av kyrkogården m. m. — KB: JOHAN HADORPH, Afritningar af kyrkor och kyrkovapen i Upland (ms. F. I. 3 a) s. 64, kyrkans ext. och adliga vapen. — PER. MON. I (F. h. 1), inskrift; II (F. h. 2) s. 129, vapen, inskrifter; s. 134, avb. av kyrkan, inskrifter på gravstenar. — RHEZELIUS (F. c. 6), s. 212, avb. av 7 vapen, 2 bomärken, altarkläde med figurer, monstrans m. m.; s. 249, avb. av kyrkan. — LST: A 3: 52—53, karta över Börstils by av SVEN MÅNSSON 1640; A/13 9: 1, »Geometrisk delineation öfwer Börstils by» av JOHAN NESSNER 1735; A/13 9: 2, »Charta öfwer Börstils by», författad 1770—71 av ANDERS ANGELBERG gn. GUST: SÄTTERBERG. — RA: Riksreg. 1720, 29/1 fol. 84 och 12/8 fol. 103 samt 1724 8/7 fol. 744; ED handl. 1850, ing. diariern 399. — UB: Topogr. plansaml., Uppl. A: 47100 (kyrkan å karta fr. 1735, renov. 1828), 47102 orgelritn.

KYRKANS ARKIVALIER: (i ULA) RÄK. 1710—1777 (L I; 1) samt 1831—62 (L I; 4); ST. PROT. 1731—1817 (K I: 1 o. 2); INV. 1731, 1773, 1798—99, 1800 (I: 1); beskrivn. av kyrkans tillstånd före 1719, utförd efter 1737 (K I: 1).

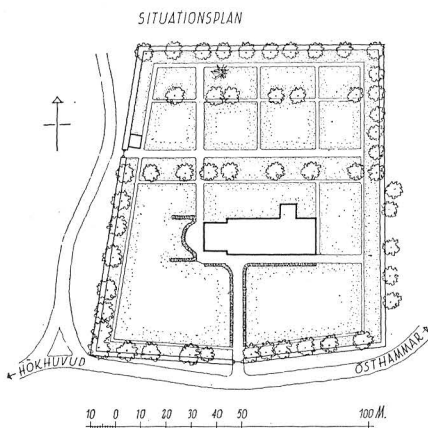

Fig. 483. Kyrkogårdsplan, 1: 3 000.
Uppm. J. Söderberg 1953.
Friedhofsplan. Plan of site.

Börstils socken nämnes första gången 1314 i listan över den s. k. sex-åringården (SD III nr 1946, s. 147). År 1316 visiterade ärkebiskop Olov kyrkan (SD III nr 2218, s. 429). Ursprungligen omfattade socknen även nuvarande Öregrund, Östhammar och Gräsön; den sistnämnda avskildes 1846 och lades som annex till Öregrund (kgl. brev 19/7), som tidigare avskilt. Kyrkans skyddshelgon synes ha varit S. Barbara. (S. 588).

Inom socknen ligger gården Sne-slingeberg, vilken Per Brahe d. y. inköpte från kronan 1646 men 1657 bortbytte till Gustaf Geete, g. m. Cecilia Crusebjörn. — Inom socknen låg också tidigare Gräsö gård, vilken 1549 inköptes av Gustav Vasa och senare kom att ingå i hertig Karl Filips del av

familjegodsen. Gården inköptes 1622 av Nils Bielke och ägdes senare av dennes son Sten Bielke, tills den 1685 reducerades till kronan. Gården kallades någon tid Dudergården. (Om gårdarna se ALMQUIST, I: 2, s. 634 och 820).

Följande i texten nämnda byar och gårdar m. m. ligga i Börstils sn: *Aspö, Barakarö, Edshamra, Skedika, Sladderön, Sneslinge(berg)*.

KYRKOÅRD OCH KLOCKSTAPEL

KYRKOÅRD Kyrkogården (fig. 483) utvidgades åt N 1928. Gränsen mellan den gamla och den nya delen anges av en från Ö till V gående trädrad samt av en i V murens utsida insatt sten med inskr.: *UTVIDGNING 1928*. Muren kring kyrkogårdens äldre del lades 1833 av dalkarlar (PROT.). I muren, som är lagd av kluven gråsten i kallmur, finnas ingångar i S och V med stolpar av huggen granit och smidda järngrindar. S ingångens stolpar höggos 1836 och på grindarnas lås står: *E · B · S · 1845*. Initialerna syfta på smeden Erik Borgström i Skedika, vilken tillverkat grindarna. — I äldre tid var muren uppförd av gråsten i murbruk och försedd med tjärat spåntak på underlag av bräder och »bjälkvirke» (PROT. 1833). En föreställning om anläggningens art ger RHEZELIUS' avbildning (fig. 484), vilken ger vid handen, att i muren funnits åtminstone 3 stigluckor, en i V och en stor och en liten i S; dessutom har det möjligen också funnits en i Ö. På lantmäterikartor från 1640 och 1770—71 markeras portar blott i S och N. 1722

Fig. 484. Kyrkan år 1636. Teckning av RHEZELIUS.
Die Kirche. Zeichnung 1636. Pen drawing of church, 1636.

reparerades »stigluckporten» (RÄK.) och 1752 »påmintes ytterligare, att de, som ännu inte låtet bäcka sina takstycken på Bogårds Muren», skulle göra detta till våren (PROT.); under prosten Erik Klints¹ tid (1730—1770) blev »bogårdsmuren wäl reparerad och spånad» (Berättelse om Börstil i slutet på PROT. 1731—1802). År 1755 smiddes »hakar och hyskior til bägge bommarna at hindra resande fara förbi kyrkan om helgedagarna» (RÄK.).

År 1932 uppfördes invid V muren ett bårhus efter ritningar av BÅRHUS byggmästaren C. A. Brunnström, Östhammar (Ämb.berätt. 1930—42).

På RHEZELIUS' och PERINGSKIÖLDS teckningar (fig. 484 o. 485) har KLOCKSTAPEL kyrkan intet torn, och det måste sålunda ha funnits en klockstapel. På en lantmäterikarta 1640 markeras en sådan inom kyrkogårdsmuren strax NÖ om kyrkan. På kartor 1735 och 1770—71 markeras en klockstapel utanför kyrkogården NÖ om densamma (fig. 482). Dess utseende okänt. Jämte mycket annat brändes även klockstapeln av ryssarna 1719 (beskrivning av kyrkans tillstånd före 1719, K I: 1). Sannolikt flyttades den vid återuppförandet till den på 1700-talskartorna angivna platsen. Ny stapel uppfördes 1726 av byggmästaren Petter Holm (RÄK.); enligt PROT. 1732 skulle den än en gång »överdragas med bräder». Även denna klockstapels utseende är obekant. Stapeln stod kvar till början av 1850-talet (PROT. 20/5 1850), då det nuvarande tornet byggdes (s. 582).

¹ ERIK KLINT, f. 29/7 1687, † 21/5 1770. Prästvigd 1717, kh i Börstil 1730, kontraktsprost 1731. G. 1723 m. Anna Norin.

KYRKOPYGGNADEN

PLAN Kyrkan (fig. 487—489) består av ett rektangulärt salformigt långhus troligen från omkr. 1300 med sakristia från 1851 i N och torn från 1850—1852 i V; i V hörnet mellan långhuset och sakristian uppfördes 1926 ett utbygge för nedgång till värmeledningens pannrum. Ännu under 1700-talet fanns vid S långmurens V del ett utbyggt vapenhus från medeltiden (fig. 485).

**MATERIAL
OCH YTBE-
HANDLING**

Kyrkan fick sin nuvarande yttre gestalt genom en större ombyggnad åren 1850—1852 under ledning av byggmästaren J. P. Pettersson (PROT. 4/11 1849) och efter ritningar, som utarbetats inom ÖIÄ (PROT. 10/3 1850). Därvid nybyggdes sakristian och det nuvarande tornet, varvid »den för blifvande torn nu befintliga underbyggnad skulle i grund rifvas och å nyo uppmuras» (PROT. 4/11 1849); denna sistnämnda anläggning torde ha varit identisk med den s. k. »Östhammarskyrkan» (s. 583). Före 1850-talets ombyggnad hade kyrkan, såsom framgår av äldre avbildningar (fig. 485) höga, spetsiga gavelrösten i Ö och V samt sadeltak.

Långhuset är i huvudsak uppfört av gråsten med tegel i muröppningarnas omfattningar samt i valven och deras pilastrar. Murarna äro utvändigt sedan 1850-talet spritputsade och avfärgade i beige med släta, vita band kring hörn och fönster. Putsning av yttermurar omnämnes första gången 1756, då det ansågs nödigt, att Ö kyrkogaveln skulle kalkslås och rappas (PROT.). 1758 och 1759 »rappades och anströks» kyrkan utvändigt (RÄK.). Ett mörkgrått bälte nedtill markerar sockel. Murarna avslutas uppåt med en vit profilerad putslist.

FÖNSTER

Långhusets fönster äro sedan 1850-talet stora, breda och rundbågiga med plåttäckta solbänkar, bågar av trä med tvärgående järnstag och blyinfattade rutor av klart glas samt innanfönster i träbågar från 1926 (Ämb.berätt.).

GLASMÅLNING

För att avblända det starka ljuset ovanför altarprydnaden insattes sistnämnda år i Ö gavelfönstret en glasmålning, utförd efter kartonger av konstnären Yngve Lundström och framställande den helige andes duva i en omramning av strålar och molnformationer (Ämb. berätt.).

Rörande kyrkans fönster i äldre tid inhämtas av AFRITNINGAR OCH PERINGSKIÖLDS teckning (fig. 485), att långhusmuren hade 3 rätt stora, högt placerade, rundbågiga fönster och östgaveln 1, något högre. Om fönster också funnos i N kan nu icke med säkerhet avgöras, men är icke troligt. Inom östligaste och västligaste travéerna funnos i

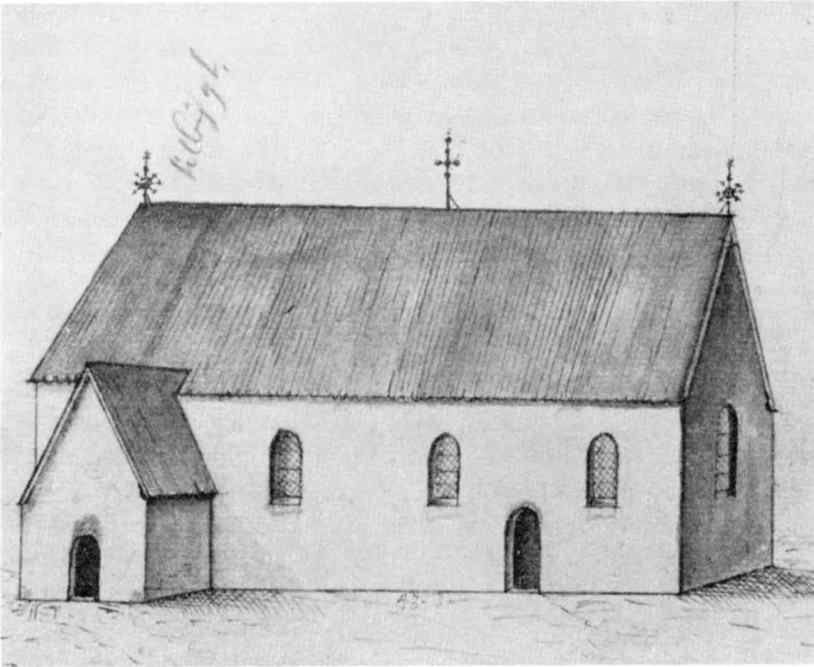

Fig. 485. Kyrkan i slutet av 1600-talet enl. PERINGSKIÖLD.

Die Kirche. Zeichnung am Ende des 17. Jhs. Drawing of church, end of 17th cent.

varje fall inga fönster på N sidan. Under prosten Erik Klints tid (1730—1770) »äro kyrkofenstren uphuggna och långt större gjorde och ett tilökadt på norra wäggen» (Berättelse etc., PROT. 1781—1802). 1758—59 gjordes nya fönsterkarmar och -bågar (RÅK.), varför tidpunkten för den nyss omtalade förändringen av fönstren torde kunna fixeras till slutet av 1750-talet. N korfönstret togs upp 1851 (PROT. 15/6).

Ingången i långhusets sydmur är rektangulär med ett rundbågigt fönster ovanför, allt inom en i vitt avfärgad omfattning med enkel nyantik rusticering i puts. Dörrarna äro sedan 1926 utvändigt klädda med kopparplåt och försedda med en ring av smitt järn med ormhuvuden vid fästet (D 13 cm). Utanför S ingången ligga 2 tramphällar av brun kalksten, möjligen urspr. gravstenar, men nu utan varje spår av inskrifter. I detta sammanhang kan erinras om ett kyrkorådsbeslut den 4/6 1826: »Angående Grafstenar och förfallne grafvar på Kyrkogården stadnade kyrkorådet uti det beslut, att dessa så kallade graf-

INGÅNGAR

stenar på kyrkogården skulle, ifall ingen kunde lagligen till dem bevisa sin rättighet såsom ägare, borttagas och för kyrkans räkning användas.» Innanför S ingången finnes ett murat vindfång från 1926 med trädörrar av ramverk och fyllningar. Liknande dörrar finnas mellan tornrummet och långhuset. — Av fig. 485 framgår, att kyrkan vid slutet av 1600-talet hade 2 rundbågiga ingångar, den ena i vapenhuset, vilken var kyrkans urspr. huvudingång, den andra i korets S mur. År 1779 förbättrades »kyrkedören fram uti kyrekan», som var så otät och förfallen, att »sniön om vintern ej genom henne kan hållas ute» (PROT.). Denna dörr är tydligen identisk med koringgången å fig. 485. Av teckningen att döma skulle den ha legat ungefär mitt emellan sydsidans två östligaste fönster. Detta kan dock knappast vara riktigt, ty med denna placering hade den blivit stängd av valvpilastern innanför. Dock har den utan tvivel öppnat sig alldeles intill pilastern på sådant sätt, att denna och ingången knappast kunna tänkas vara planerade samtidigt. Ingången måste då förutsättas vara äldre och troligen ursprunglig i murverket. Härav kan den viktiga slutsatsen dragas, att valvsystemet är yngre än murarna. Ingången torde ha murats igen vid kyrkans ombyggnad på 1850-talet.

GOLV Golvet är i långhusets gångar och bänkkvarter av trä och i koret, där det ligger 1 steg högre än i kyrkorummet i övrigt, sedan 1926 av diagonalt lagda bruna och grå kalkstensplattor. — År 1722 lades golv av tegel i gångarna mellan bänkkvarteren och i koret (RÄK.) samt 1729 i vapenhuset (RÄK.).

VALV Långhuset täckes av 4 valv, som uppbäras av hörn- och väggpilastrar med rätvinkliga språng. Genom att de två väggpilastrarna mellan första och andra valvet från Ö äro bredare och skjuta fram längre än de övriga och att gördelbågen mellan dem är kraftigare, bildas en triumfbåge, som markerar gränsen mellan kor och församlingsrum. Sköldbågarna i N och S inom västligaste valvet äro 90 cm breda, på övriga ställen 55—60 cm. De tre Ö valven hava ribbor, som bilda stjärnor med smala spetsar; ribborna ha rätvinklig profil och äro 25 cm breda; det västligaste valvet är ett enkelt kryssvalv med diagonalribbor av rätvinklig profil och 32 cm:s bredd. Valvribborna avspetsas nedåt och övergå i pilastersprången. Valvkapporna av halvstens tjocklek äro vackert byggda med skiftgångarna väl synliga genom putsen. — De tre Ö valven torde på grund av formerna kunna dateras till 1450—1470; det V valvet tillkom 1850—51 (PROT. 4/8 1850), i stället för ett äldre, som tydligen då var mycket bristfälligt (PROT. 14/5 1843). Samtidigt med V-valvet revs en trappa

Fig. 486. Exteriör från SV. Foto 1954.

Äusseres von SW. Church from S.W.

till långhusvinden, vilken på vanligt sätt förlagts till en större pelare i något av långhusets V hörn.

I den andra väggpilastern från V på S sidan finnes en vågrät kanal, B 25, H 35 och belägen med nedre kanten 135 cm över golvet. Väggarna

Fig. 487. Längdsektion mot N, 1: 300. Uppm. 1921, kompl. 1953.

Längsschnitt gegen N. Longitudinal section towards N.

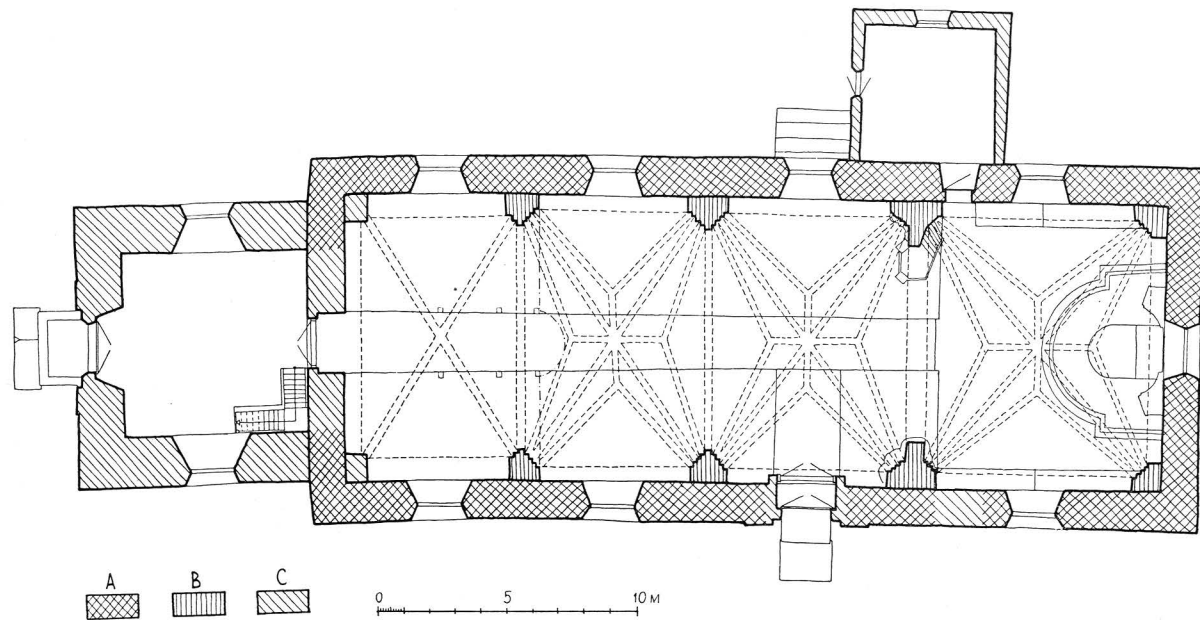

Fig. 488. Plan, 1: 300. Uppm. 1921, kompl. 1953.
Grundriss. Plan.

i kanalen äro av medeltida tegel och taket av gråsten. Kanalen går något snett genom pilastern, så att man genom densamma kan se mot högaltaret. Dess urspr. ändamål ovisst.

Långhusets väggar och valv äro vitputsade och i koret försedda med kalkmålningar, vilka framtogos 1926 (s. 585).

På de delar av långhusmurarna, som ligga ovan valven, finnas inga spår av puts, vilket snarast skulle visa, att valven tillkommit på samma gång som yttermurarna. Rent tekniskt sett äger emellertid valvsystemet intet samband med yttermurarna. Det är därför icke uteslutet, att dessa äro äldre än valven och att kyrkan från början haft annan inre avtäckning.

Genom ryssbranden 1719 skadades även kyrkans inre murar, varför man 1722 lät »rappa gaveln wid altaret samt nederrifva then af elden lös sittande stenen på murarna inne i kyrkan» (RÄK.); 1756 rappades »bak uti kyrkan» (RÄK.).

YTTERTAK Långhusets yttertak, som fick sin nuvarande form vid kyrkans ombyggnad på 1850-talet, är täckt med rakskuren, svarttjärad träspån. — Även i äldre tid var taket spånslaget; 1726 utbetaltes »resten av accordet til Byggmästaren Petter Holm, sedan kyrkian blef färdigspänt» (RÄK.).

SAKRISTIA Sakristian från 1851 (PROT. 15/6) är uppförd av tegel och har sockel, väggbehandling och yttertak som långhusets. På V sidan upptogs 1926 en rundbågig ingång med brunmålad trädörr och i N finns en stickbågig fönsteröppning med plåttäckt solbänk. Ett kraftigt järngaller insattes mellan de yttre och de inre fönstren, vilka äro av samma beskaffenhet som långhusets; på insidan finnas järnbeslagna, vitmålade träluckor. Ingången från koret är rundbågig med stickbågig smyg inåt sakristian; dörren är av trä, beslagen med järnplåtar och järnband samt svartmålade. Ingången är av medeltida ursprung. Av samma skäl som den förutvarande korportalen (jfr s. 576) kan den förutsättas vara ursprunglig i murverket. Dess placering utgör ytterligare ett indicium för att valvsystemet är yngre än yttermurarna. Golvet är i dörrgången av kalksten, i övrigt av tegel i mönster. Vägarna äro vitputsade och till 136 cm ovan golvet oljemålade i grått. Plant innertak av trä, som vitputsats.

ÄLDRE SAKRISTIA Den nuvarande sakristians föregångare låg något östligare (fig. 482) och hade tegelvalv (PROT. 15/6 1851). Den hade sannolikt uppförts på samma gång som långhuset. Under golvet fanns en vinkällare (RÄK. 1774). Med anledning av ett inbrott beslogs dörren år 1817 med järnplåtar vid Forsmarks bruk (PROT.).

Fig. 489. Tvärsektioner mot V och Ö, 1: 300. Uppm. 1921, kompl. 1953.
Querschnitte gegen W und O. Transverse sections towards W. and E.

Fig. 490. Interiör mot Ö. Foto 1953.
Inneres gegen O. Interior towards E.

TORN

Tornet är uppfört 1850—52 av tegel. Bottenvåningens murverk avslutas uppåt av en putslist med plåtskydd på ovansidan. Därövan äro tornmurarna något indragna; uppåt avslutas de med en kraftig putsad taklist med konsoler. I bottenvåningen finnas i N och S fönster av samma slag som i långhuset. I första ovanvåningen finnes i var och en av de tre fria sidorna ett rundfönster och i klockvåningen åt alla håll parställda, rundbågiga ljudgluggar med svarta luckor. Portalen i tornets V mur är i allo gestaltad som den i S långhusmuren; över porten en brunmålade trätavla med inskrift i vita bokstäver: KOMMEN LÅTOM OSS / TILLBEDJA VÅR GUD OCH / NEDFALLA FÖR HERRAN. Yttertrappan framför ingången består av 5 gravhållar av kalksten, vilkas inskrifter äro för nötta att nu kunna tydjas (jfr s. 575).

Tornets inre delas av bjälklag med brädgolv i 4 med trätrappor förbundna våningar (fig. 487), av vilka de två nedre rymmas inom det parti av tornet, som i exteriören framstår som dess bottenvåning. Från det nedersta bjälklaget leder en rektangulär öppning till orgelläktaren och från det därpå följande en rundbågig sådan till långhus-

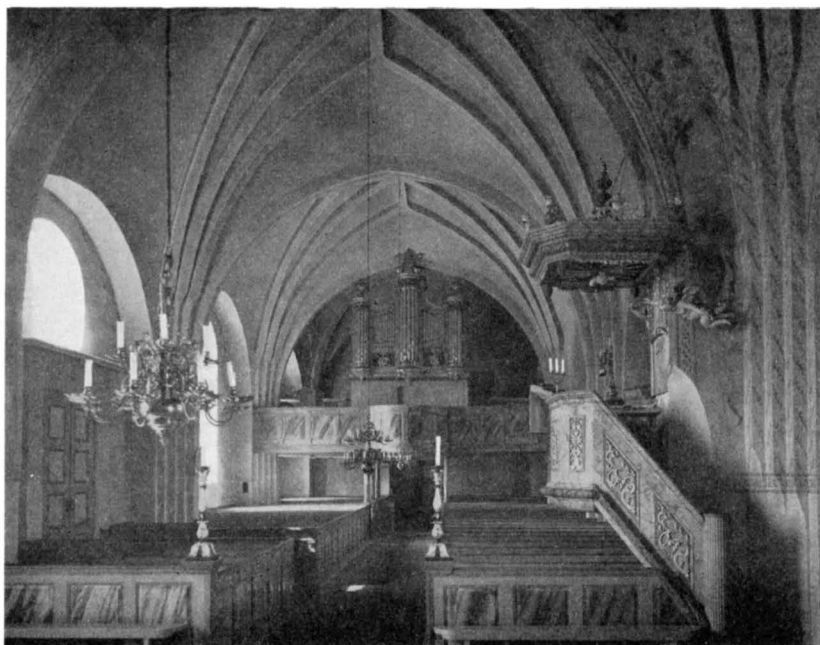

Fig. 491. Interiör mot V. Foto 1953.
Inneres gegen W. Interior towards W.

vinden. Golvet i nedersta våningen, vilken fungerar som vapenhus, är belagt med kalkstensplattor utefter väggarna och i övrigt med tegel. Murarna äro invändigt vitputsade.

Tornhuv
 Tornhuv
 Tornhuv har i allt väsentligt bibehållits oförändrad sedan 1850-talet. På ett spånklätt, svarttjårat pyramidtak står en delvis plåtklädd, i vitt och gult målad fyrsidig lanternin med en karnissvängd, koppartäckt huv, som krönes av ett kopparklätt kors. På alla fyra sidorna finnas små takkupor med urtavlor, vilka före 1953 voro svarta med förgyllda siffror och en förgylld visare men nyssnämnda år utbyttes mot vita med svarta siffror och visare. Det nuvarande urets föregångare förfärdigades av riksdagsmannen och kyrkvärden E. Marmén (PROT. 17/6 och 15/7 1860).

I RADLOFF s. 153, säges kyrkan vara $67\frac{1}{2}$ aln lång. Den västligaste delen till en längd av $12\frac{1}{2}$ aln kallades »Östhammars kyrka, emedan den delen fordom nyttjades af Stadsboerne». I en odaterad skrivelse från 1600-talets slut läses: »Haver Östhammars stad i fornde tider förmått sig tillstånd att hugga hål på Börstils kyrkogavel och gjort

ÖST-
HAMMARS-
KYRKAN

sig där en vidbyggnad, som ännu kallas Östhammarskyrkan, därest de än i dag hava deras stolar och bänkrum» (Upps. domkap. arkiv, E V: 173, 1). Denna tillbyggnad är ganska säkert identisk med den smalare, halvt tornartade västra del av kyrkan, som synes på RHEZELIUS' teckning (fig. 484). På PERINGSKIÖLDS teckning (fig. 485) angives denna del genom en samtida blyertsanteckning såsom »tilbygd». RADLOFFS beskrivning visar också, att Östhammarskyrkan kvarstod ännu vid början av 1800-talet. Av allt att döma försvann den först, då det nuvarande tornet byggdes 1850—52 (jfr s. 582). När Östhammarskyrkan uppfördes, kan numera icke avgöras. Den fanns i varje fall på 1630-talet, då RHEZELIUS gjorde sin teckning (fig. 484). Då man planerade 1850-talets stora ombyggnad, uppfattades Östhammarskyrkan som underbyggnad till ett torn (jfr s. 574). Det finns all anledning tro, att denna uppfattning var riktig.

År 1725 lagades fönstret i »bakkyrkan» (RÄK.), 1753 inlades en trossbotten över »Östhammarskyrkan» (PROT.), varav synes framgå, att rummet icke var välvt, och 1782 framhölls nödvändigheten av att bygga nya bänkar i sagda del av kyrkan, sedan ett betydande antal sådana måst slopas på läktaren för det nya orgelverkets skull (PROT.).

RESTAURE-
RING

Kyrkans senaste större restaurering utfördes 1926 efter planer och under ledning av ark. Sven Brandel.¹ Härvid framtogos och konserverades äldre kalkmålningar på korvalvet och triumfbågen av konservator J. Österlund, vitkalkades kyrkans innerväggar och övriga valv, ombyggdes bänkarna och framtogos urspr. färger på predikstol, bänkar och läktare. En glasmålning insattes i Ö fönstret (s. 574). Samtidigt infördes varmluftsvarmeledning; tidigare hade funnits kaminer, anskaffade efter 1897 (VIS.PROT. 1916).

UPP-
VÄRMNING

KYRKANS
ÄLDRE
BYGGNADS-
HISTORIA

Av kyrkobyggnadens beskrivning har framgått, att yttermurarna snarast äro att anse som äldre än valvsystemet, även om frånvaron av puts på murarna ovan valven synes tyda på samtidig tillkomst. Börstils socken nämnes första gången 1314 (jfr s. 572). Då bör en kyrka ha funnits. I ett donationsbrev från 1358² omnämnes en invigning, vilken troligen ägt rum kort före donationens tillkomst men

¹ SVEN BRANDEL, f. 30/7 1886, † 24/10 1931, arkitekt, e. antikvarie vid riksantikvarieämbetets avdelning för byggnadsärenden. Har på ett skickligt och hänsynsfullt sätt restaurerat ett flertal kyrkor — i Uppland bl. a. Östra Ryd, Täby, Järfälla och Färentuna — och har i SvK gjort beskrivningarna av Klara kyrka i Stockholm och av kyrkorna i Danderyds och Värmdö skeppslag (se SIGURD CURMAN, Sven Brandel in memoriam, Fornvännen 1932, s. 49—51).

² Avskrift bl. a. i PER. MON. II.

som dock *kan* ha skett avsevärt tidigare.¹ Troligast är dock, att invigningen ägde rum 1358 eller kort dessförinnan. Med någon reservation bör kunna antagas, att den kyrka, som då invigdes, omfattade de nuvarande yttermurarna så när som på tornets och sakristians. En sakristia — dock icke den nuvarande — torde även ha funnits. Kyrkan torde urspr. haft ett innertak av trä eller en öppen takstol. Denna kyrka måste emellertid ha haft en föregångare, som fanns 1314. Om dennas utseende veta vi intet.

Under nästa större byggnadsperiod tillkommo de nuvarande valven (det västligaste dock undantaget). Av valvens form att döma bör detta ha skett omkr. 1400-talets mitt eller kort därefter. En möjlighet till datering av denna byggnadsperiod erbjuda korvalvets målningar, vilka tillkommit i anslutning till valvslagningen. De tyda sannolikt på 1450—60-talet.

KALKMÅLNINGAR

Korets valv, pilastrar och sköldbågar samt triumfbågens östsida och undersida prydas av kalkmålningar, utförda på den medeltida putsen (jfr s. 580). Målningarna befriades från överkalkning 1926 (se ovan). De visade sig därvid ha tagit rätt stor skada av överkalkning och brand och äro därför i betydande omfattning fragmentariska; färgerna äro dämpade och konturerna ofta suddiga (fig. 494—495). I nuvarande skick ge målningarna endast en svag föreställning om den ursprungliga färgållningen. Före 1719 funnos målningar i hela kyrkan. Efter ryssbranden d. å. rappades kyrkan delvis invändigt 1722 och 1756.

BESKRIVNING AV MÅLNINGARNA

Siffrorna i beskrivningen här nedan angiva framställningarnas plats enl. planen fig. 492

Valvpilastrarnas språng dekorerats av blad med stjälk i *caput mortuum* och åt en sida utväxande, ovåla bladskivor i grått (de flestades förekommande grå färgtonerna torde utgöra rester av gröna färger, liksom svart färg utgör den svart-

VALV-
PILASTRAR

¹ Genom brevet gör Olof Andersson i Aspö veterligt, att han till sin sockenkyrka Börstil skänkt ett örtugland (*unum solidum terrae*) i Sneslinge för sin egen själs frälsning, samt sin hustrus och sin dotter Cecilias, vilken sistnämnda tillsammans med andra blivit kallad till Börstils kyrka vid dess invigning för att vara gudmoder i andlig bemärkelse (— — — Cecilia quae in Ecclesiam praefatam Byrstill, dum consecratur, una cum alijs spiritualiter Commater vocata fuit. — — —). Ehuru invigningen *kan* ha ägt rum långt före donationen, torde det dock få anses vara mest sannolikt, att ett direkt samband funnits mellan denna och invigningen, vilken då rimligen bör kunna dateras till 1358 eller kort dessförinnan.

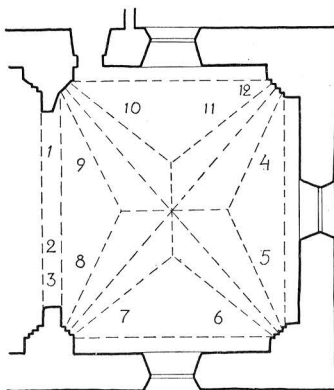

Fig. 492. Valvschema. E. Bohrn
1954.

Gewölbeschema. Scheme showing
distribution of
painted vault-
ings.

SKÖLDBÅGAR nade resten av en urspr. klarröd färg, cinnober eller mönja); sköldbågarnas undersidor bära tunna spiralrankor i grått och caput mortuum med rundat parflikiga blad — till ena hälften grå, till den andra i caput mortuum — samt schablonerade blommor och fåglar (fig. 493) i caput mortuum och mörkgrått.

TRIUMF-
BÅGEN Vid **1** på triumfbågen skymtar en mansfigur med mörkbrun dräkt, vit underklädnad och svart mantel, hållande en bok (?) i högra handen; vid **2** en man i vit dräkt och rödbrun mantel med vitt foder och med en svart bok i högra handen; marken antydes med små blommor i svart; vid **3** figur i svart mantel och stav i högra handen; mark som i föregående; kring båghjässan spiralrankor som på sköldbågarnas undersida, blott något fylligare. — Triumfbågens östsida kantas av en schablonerad gallerbård i caput mortuum, från vilken utväxa gråsvarta, tredelade blad med spetsiga flikar och stjälk i caput mortuum. Nedtill på S sidan fragment av en figur i svart dräkt och med högra handen framför bröstet; på N sidan en figur i svart mässhake och vit underdräkt och med en bok (?) i händerna. Nedanför skymtar en liten springande figur med röd, knälång dräkt, svarta hosor och svart hjälm (?).

VALV Valvribborna dekoreras med spiralrankor av samma slag som på sköldbågarnas undersida. Valvkapporna begränsas mot sköldbågarna av en schablonerad gallerbård i caput mortuum; från denna utväxa i N och S rundat parflikiga blad i grått och caput mortuum, utlöpande i stora schablonerade blommor i grått eller fåglar i svart och i Ö samma slags tredelade blad som på triumfbågens östsida. Från valvribborna utväxa ganska glest tredelade spetsflikiga blad i svart eller grått. Längs valvkappornas hjässlinje löper en av ovaler sammansatt kedja med liljeartade blad, utväxande från ovalernas kontaktpunkter; inom ovalerna endast svagt skymtande schablonerade blommor; färgerna äro caput mortuum, grått och ställvis gult.

På de fria ytorna inom varje stor valvkappa finnas fragment av 2 figurer, vilka hållit ett språkband som en guirland mellan händerna. 4. Knäböjande ängel med

Fig. 493. Ornamentsmotiv från korvalvets målningar.

Ornamentmotive der Malereien des Chor- Ornamental motives in chancel vaulting.
gewölbes.

språkband och evangelisten Markus lejon; svart mantel och vit dräkt. 5. Knäböjande ängel med språkband och evangelisten Matteus ängel; vingarna ha svart utsida. 6. Endast ett obetydligt fragment av figuren och marken. 7. Övre delen — huvudet dock utplånat — av en figur i vit mantel, modellerad med grå linjer. 8. Knäböjande ängel med språkband och evangelisten Johannes örn; vit dräkt och svart underdräkt samt på utsidan svarta och på insidan grå vingar. 9. Knäböjande ängel med språkband och evangelisten Lukas oxe; ljus grå dräkt och mörkare grå mantel samt på insidan svarta och på utsidan grå vingar. 10. Sittande figur med på översidan röd och på undersidan svart kardinalshatt samt grå (?) klädnad. 11. Sittande figur med biskopsmitra, svart mantel och vit underklädnad. 12. Vapensköld i grått med Oxenstiernska vapnet. I fälten 6, 7, 10 och 11 hava tydligen avbildats de fyra stora kyrkofäderna Ambrosius (6), Gregorius (7), Hieronymus (10) och Augustinus (11). — Grunden i den S kappan är beströdd med schablonerade blommor och fåglar i svart, i den N med schablonerade blommor i grått. Intill hjässornamentet i sistnämnda kappa är målat ett Q i svart.

I en berättelse om Börstil (i K I: 1) omtalas bland annat följande: FÖRSVUNNA
»För bemålte brand (1719) war dels gammal, dels ny målning öfver ELLE ÖVER-
hela kyrkan, en del i Archi-Biskopens Jacobi Ulphonis tid, hwars KALKADE
sköldemärke stod öfwer gafwelfenstret måladt. På norra väggen woro MÅLNINGAR
åtskilliga gamla kyrkolärares men på den södra Bibliska historier. Man will hålla före, at hon är ansenligen upkommen eller förbättrad med . . . Sal. Nils Abiornasons ifrån Salista bekostnad, hwars Sköld-
märke Oxenstiernewapnet, förutom andra gamla adeliga, under hwalvet norr i Choret syntes måladt med deña öfwerskrift Arma Dñi

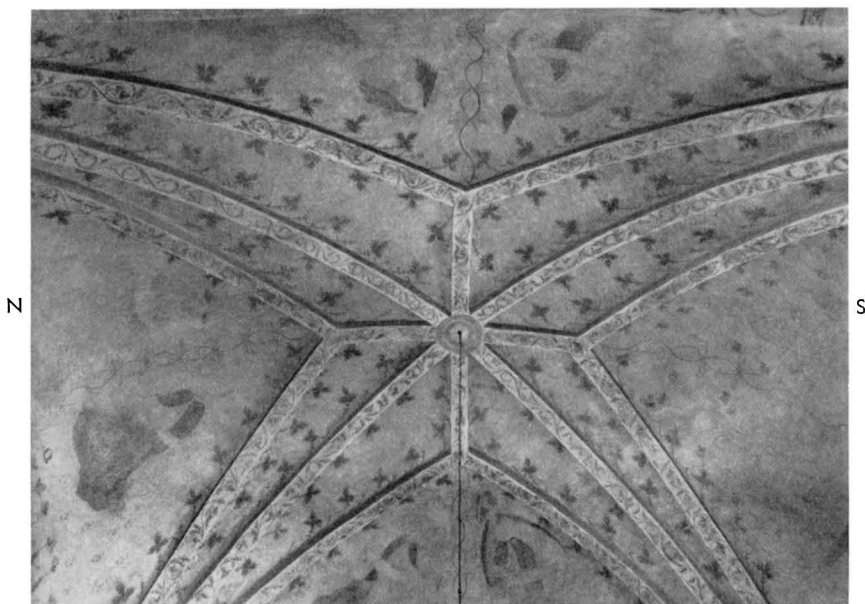

Fig. 494. Korvalvet mot Ö. Foto 1953.
Chorgewölbe gegen O. Chancel vaulting towards E.

Nicolai Abyornasson de Salista milites.¹ — — — I Wapnhuset under hwalfwet öster ut war målad S: t Barbara, af hwilket helgon kyrkan wid Pofwiska inwigelsen skal hafwa fådt namnet Barbara eller Barbro. Wid hennes högra sida står en präst på knä och ifrån hans mun läses dessa orden

Gud för bönor thina
taghi mik til nader sina.

¹ PER. MON. II återger inskriften sålunda: »Arma dñi Nicolai Abiörnson de Salistā militis»; RHEZELIUS skriver i en uppteckning den 26 sept. 1636 bredvid ett ritat Oxenstiernavapen: »Under hualfuet ofuan Sacristian Botn brun Stiernan (= oxpannan) swart / Arma Dni Nicolai Abiörnsson de I Satisa milit as.» Bland avskrifterna är PERINGSKIÖLDS den mest korrekta. — Inskriften har från början knappast hänfört sig till Oxenstierna-vapnet utan i stället troligen till ett Sparre-vapen, som varit försvunnet, då avskriften gjordes. Den därstädes nämnde Nils Abjörnsson till Salsta i Lena sn, Uppl. (drots och riksråd, † 1359 och begravnen i Uppsala domkyrka) förde nämligen Sparre-vapen (se H. GILLINGSTAM, Åtterna Oxenstierna och Vasa, Sthlm 1952, s. 5, not 23, s. 7). Han var farfars morfar till ärkebiskop Jöns Bengtsson Oxenstierna. Han skänkte 1340 sin andel i strömmen vid Edshamra till prästbordet i Börstils socken (SD, nr 3524). — Oxenstierna-vapnet torde syfta på Jöns Bengtsson Oxenstierna (f. 1417?, † 1467), ärkebiskop i Uppsala 1448—1467, begravnen i Uppsala domkyrka.

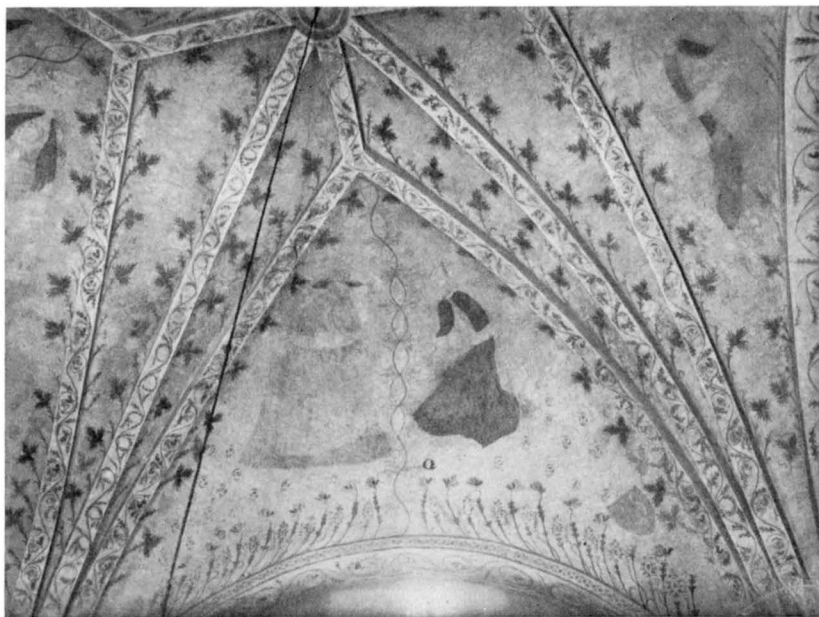

Fig. 495. Korvalvet mot N. Foto 1953.

Chorgewölbe gegen N. Chancel vaulting towards N.

Under hans fötter Petrus Erici psbr (= presbyter).¹ På vänstra sidan om St Barbara nedfaller Målaren, och läsas ifrån hans mun dessa orden: bid for mik Saċta bar[bara]; under hans fötter läses: peder jonson molare.» Härtill kan läggas enligt PERINGSKIÖLD: »I samma sakerstia är målat athskillige fikanterij (= gyckel, skämt) om hin håles uptog med trollkeringar, som molka och göra smör etc.» Ordet »sakerstia», i PERINGSKIÖLDs anteckning torde ha nedskrivits av misstag. Allt — bl. a. målningarnas motiv — antyder, att han avsett vapenhuset. PERINGSKIÖLD skriver målarens namn »Peder Jönson»; denna skrivning torde vara den riktiga, då den återfinnes i PERINGSKIÖLDs helt säkert på platsen gjorda originalanteckning.

Av dessa målningar ha vapenhusets givetvis försvunnit samtidigt med denna byggnadsdel; av långhusets målningar finnes san-

¹ PETRUS ERICI var kyrkoherde i Börstil och kanik vid Uppsala domkyrka, där en gravsten över honom fanns på PERINGSKIÖLDs tid (Monumenta Ullerakerensia, s. 231 och SÖLVE GARDELL, Gravmonument från Sveriges medeltid I nr 264). Dödsårets senare del tyvärr utplånad; han torde dock ha dött på 1400-talet.

nolikt ytterligare rester bevarade utöver de nu framtagna, dock äro de säkerligen svårt skadade av brand och överkalkning.

MÅLNINGAR-
NAS KONST-
HISTORISKA
STÄLLNING

På grund av förekomsten av de karakteristiska kedjeformiga ornamenten med liljeartade blad, utspringande från kedjelänkarnas kontaktpunkter, kunna målningarna hänföras till den av CORNELL-WALLIN II, s. 38—45 sammanställda Tierps-gruppen. Även i övrigt återfinnes det ornamentala formförrådet inom denna grupp, dock med undantag av de tredelade, spetsflikiga bladen längs valvribborna. Inom CORNELL-WALLINS utvecklingsschema för kedjeornamenten inom Tierps-gruppen bör ifrågavarande ornament i Börstil inpassas på ett rätt tidigt stadium, eftersom de utspringande liljeartade bladen ännu äro rätt små. De tredelade spetsflikiga bladen längs valvribborna återfinnas i Vendels kyrkas målningar från 1451—52. Då detta motiv är ovanligt, bör nämnda förhållande tillmätas icke oväsentlig betydelse. I varje fall får en datering av korets målningar till 1450- eller 60-talet anses vara motiverad. Förekomsten av Oxenstiernavapnet, vilket som nämnt torde syfta på ärkebiskopen Jöns Bengtsson, styrker denna datering.

Genom den ovan nämnda inskriften i vapenhuset, i vilken ju förekomma såväl namnet på en målare som på en präst, förefaller det, som om ytterligare slutsatser skulle kunna dragas. Detta har emellertid icke varit möjligt. För det första är det ju ingalunda säkert, att de försvunna målningarna i vapenhuset varit av samma slag som kormålningarna eller samtida med dessa; för det andra har det icke varit möjligt, att närmare klarlägga, när de nämnda personerna levde. Målaren Peder Jönsson har ännu icke återfunnits i annat sammanhang. — Prästen Petrus Erics var troligen identisk med en kanik i Uppsala, Petrus från Börstil. HADORPH och PERINGSKIÖLD återge i *Collectanea Epitaphiorum in templo Cathedr. Upsal.* inskriften på hans gravsten på följande sätt: HIC SEPULTUS EST HONORABILIS VIR DÑS PETRUS DE BYRSTELL CANONICUS ECCLĒ . . . QUI OBIIT ANNO DNI M · D · C . . . IN XTO AMEN. De tillägga, att årtalets senare del var utplånad, men anse, att Petrus dött år 1500 eller kort därefter. Enligt inskriften skulle han emellertid ha dött omkring år 1600 eller på 1600-talet. Men då fanns det inga kaniker. Man tvingas antaga, att årtalet är felaktigt återgivet eller från början felhugget. Man får med SÖLVE GARDELL¹ antaga, att där stått »M · C · D» eller möjligen »M · D.» och att det följande c:et är en förvanskning av något annat tecken. Då det icke varit möjligt att genom andra källor få kännedom om när Petrus

¹ GARDELL, a. a. I, s. 300.

Erici levde, ger ej heller detta namn i vapenhusinskriften någon möjlighet att säkert datera målningarna därstädes. I detta sammanhang förtjänar nämnas, att HERDAM. omtalar en Esbernus Petri, som var kyrkoherde i Börstil 1440 och dog 1471. På gravstenen kallas han »curatus in Börstil». Givetvis behöver detta icke utesluta, att Petrus Erics levat ungefär samtidigt, ty denne var i varje fall icke kyrkoherde i Börstil och kanske inte ens präst därstädes. Att han nämnes i vapenhusinskriften kan bero på att han ägt en gård i socknen och bekostat målningarna.¹

INREDNING OCH LÖSA INVENTARIER

Altarbordet från 1926 är klätt med träpanel, marmorerad i grått. — Altaret prydes av en stor relieftavla, framställande Korsfästelsen, inom en rik arkitektonisk omramning, flankerad av profilerer i friskulptur, allt av snidat, målat eller förgyllt trä (fig. 496). I relieftavlans mitt står korset med en helt förgylld Kristus-bild, vit anslagstavla upptill, döds-kalle och två korslagda benknotor nedtill; t. v. Maria och t. h. Johannes, bågge i rikt draperade dräkter och helt förgyllda. Marken är grön; på den blå bakgrunden finnes en förgylld stadssilhuett — Jerusalem — och en gyllene sol, som just går i moln. Relieftavlans närmast omgiven av rikt profilerad, förgylld ram med den övre konturen sammansatt av 2 S-svängda voluter; vid de övre hörnen 2 vitmålade änglahuvud med förgyllda vingar och förgyllt hår. Den yttre arkitektoniska omramningen utgöres av ett stort postament med framåtsvängda sidopartier, marmorerade i grågrönt och brunt. Från dessa uppstiga 2 väldiga voluter i grågrönt och blått och med snidade och förgyllda akantusornament. Voluterna uppbära 2 pilastrar, som inrama Ö-fönstrets sidor; de äro marmorerade som postamentet och försedda med förgyllda akantusornament samt uppbära 2 vitmålade, bevingade putti med hår och ländkläden förgyllda. Ovanför fönstret en förgylld Jehovasol med förgyllda strålar, omgiven av grå moln, bland vilka synas vita änglahuvud med förgyllda vingar och hår. Utefter pilastrarnas yttersidor förgyllda växtornament och band på blå botten. — Från postamentet utväxa på båda sidor skulpterade konsoler, vilka uppbära var sin staty (profilör) med de nakna delarna och de rikt draperade dräkterna vita samt hår och attribut

ALTARE
ALTAR-
PRYDNAD

¹ Jfr HANS HILDEBRAND, Bidrag till svenska medeltidens konsthistoria i: ATS II, 1869, s. 378—379.

förgyllda. Statyn t. v. med ett kors i höger hand och en bok med Guds lamm i vänster symboliserar »Tron»; statyn t. h. med ett ankare som attribut symboliserar »Hoppet». — Under den stora konsolen på vänstra sidan står mästarens signatur: »Olof Gerdman fecit / A^o 1737». På sockenstämma 1735 upplästes »project til contract med Bildthuggaren Olof Gerdman,¹ angående Altaretaflans förfärdigande, hwarmed Socknmännerna funno sig förnögde» (PROT.).

ALTARRING Altarring (fig. 496) med svarvade balusterdockor, marmorerade i brunviolett, sarg och sockel i grått, klädda med gulbrun sammet 1953. Denna altarring är möjligen identisk med ett nytt »altareskrank», som efter ryssbranden utfördes år 1722 av snickare Anders Hansson Cabbel och Petter Beck (RÄK.).

I samband med andra målningsarbeten ströks 1769 även »koret» med »god och varaktig oljefärg» (RÄK.). Vad som skall förstås härmed kan väl nu inte bestämt avgöras; ordet »kor» kan möjligen vara använt i betydelse av »korskrank», varpå man understundom finner exempel i äldre handlingar; troligen avser det dock här helt enkelt altarringen. Vid samma tillfälle fingo också »pyramiderna i Choret» någon förgyllning (RÄK., PROT.). Dessa äro nu försvunna och om deras exakta plats saknas uppgift.

MEDELTIDA ALTARSKÅP Före ryssbranden 1719 pryddes altaret att döma av den förut citerade beskrivningen (i K I: 1) av ett altarskåp; härom läses: »Framför Altaret uti kyrkan war en gamäl wäl förgyld Altartafla med ansenliga Bilder och wår Frälsares korsfästelse.» Uppgiften avser säkerligen ett medeltida altarskåp.

KRUCIFIX RHEZELIUS omtalar ett krucifix, på vilket funnos målade Sveriges rikets vapen, lejonet och 3 kronor. — Han antecknar vidare: »Pastor sade at Frigge hälete är i denne kyrkian kommet, män ingen wet huru.» Vad RHEZELIUS menar med »Frigge beläte», alltså en bild av Frigg eller Frigga, Odens maka (kanske snarast Frej), är icke möjligt

¹ OLOF GERDMAN, bildhuggare, f. 1691 i Hälsingland, † 1/7 1765 i Stockholm. Elev till Burchardt Precht (J. ROOSVAL, Bildhuggaren B. P., s. 88); hade 1755 i sin tjänst gesällen Jonas Holmin och lärgossarna Jacob Annell och Eric Nyman (SSA, mantalslängd 1755, Norra förstaden västra övre s. 32), men 1760 blott en lärgosse vid namn Hemming (mantalslängd 1760). G. var flitigt anlitad för kyrkliga dekorativa uppgifter och har framför allt under åren 1737—1760 utfört altartavlor och predikstolar för olika mellansvenska kyrkor. Av hans arbeten för uppländska kyrkor kunna nämnas: predikstolar i Östhammars kyrka 1740 och Vätö kyrka 1746 (s. 222), ram till altartavla i Riala kyrka 1749 (SvK, Uppland I, s. 625 och 631), predikstol i Skäfthammars kyrka 1754 och altarprydnad i Vätö kyrka 1755 (s. 215). — Se även artikel i SVENSKT KONSTNÄRSLEXIKON, II, Malmö 1953, s. 283).

Fig. 496. Altaruppsats av Olof Gerdman 1737. Foto 1953. S. 591.

Altaraufsatz von Olof Gerdman 1737. Altar decorations by Olof Gerdman 1737.

Fig. 497. Predikstol från 1725. Foto 1953.

Kanzel von 1725. Pulpit, 1725.

att avgöra. Troligen avses någon gammal helgonbild, vars karaktär man missuppfattat. I detta sammanhang kan erinras om den stympade medeltida Kristusbild i Gamla Uppsala, som i Dahlbergs *Suecia antiqua* tydes som en bild av guden Tor.

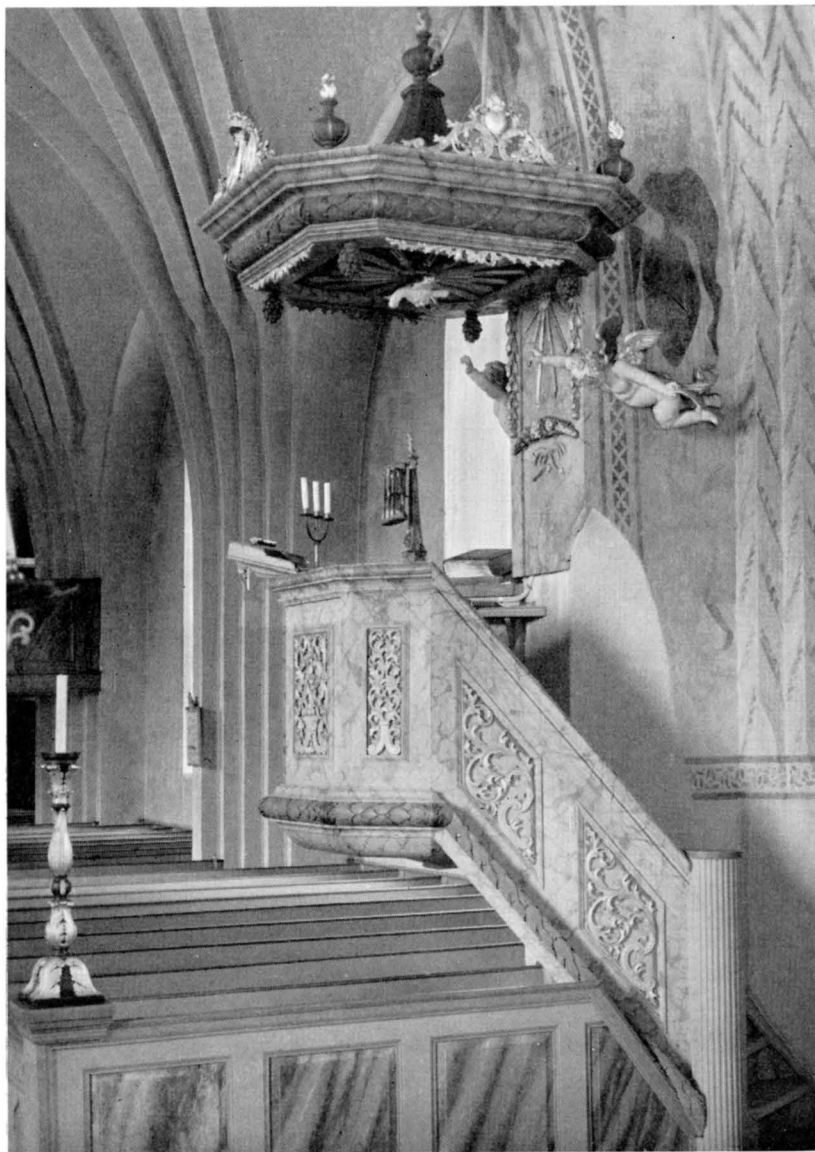

Fig. 498. Predikstolen fig. 497. Foto 1953.

Kanzel Abb. 497. Pulpit in fig. 497.

Predikstol (fig. 497—498). Korgen avslutas nedåt av en blågrå **PREDIKSTOL** lagerkrans med förgyllda band; liksom trappan har den ramverk i grått med mörkare blågrå marmorering och i fyllningarna snidade och för-

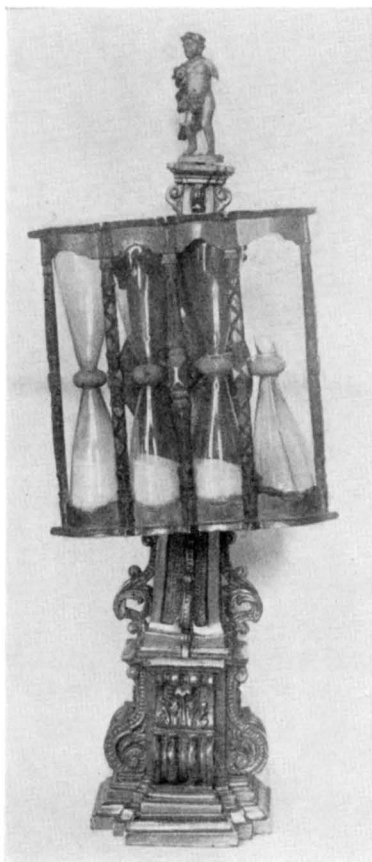

Fig. 499. Timglas, inköpt 1768. Foto
ATA.

Stundenglas, erwor- Hourglass,
ben 1768. purchased 1768.

av målaren Lindström. Förr hade den en dörr, på vilken lästes apostlagärningarna 2 kap. 47 v. (INV. 1829). 1926 framtogos ursprungliga färger av John Österlund.

TIMGLAS

Timglas (fig. 499), för 4 glas i foder av snidat och förgyllt trä på en ståndare i form av en helt förgylld obelisk, som uppbär en förgylld putto. Fastsatt vid predikstolen. H 78. — Inköptes 1768

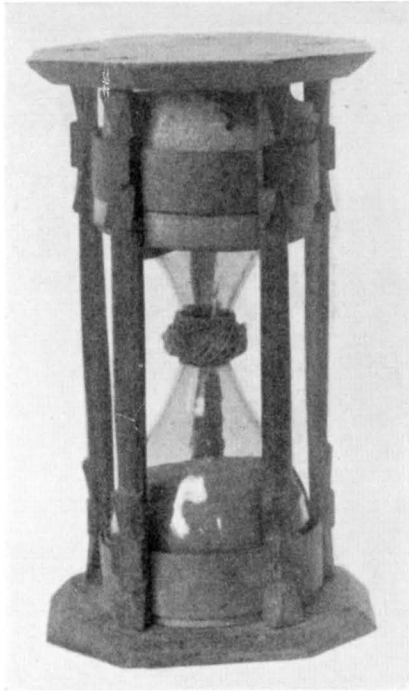
¹ Vapnen syfta på överstelöjtnanten KARL GUSTAV GEETE, f. 1688, † 1764, begravnen i Börstils kyrka, samt hans maka KATARINA HERMELIN, f. 1700, † 1782, dotter till Olof Hermelin. Geete ägde Sneslingeberg i Börstils sn.

gyllda band- och akantusornament. Ljudtaket — marmorerat som korgen — har i listverket en blå lagerkrans med förgyllda band och hörnblad; nedanför hänga blå druvklasar och utskurna förgyllda bladornament; ovanpå stå blå urnor med förgyllda eldslågor samt utskurna bladornament, på sydsidan innefattande 2 vapensköldar under adlig krona (Geete och Hermelin).¹ Undersidan smyckas av en strålände sol i guld på blå botten och därunder en duva i vitt. Taket krönes av en blå urna med förgyllda handtag och en förgylld eldslåga. Under ljudtaket på ömse sidor om triumfbågen sväva 2 vita putti med vingar, hår och ländkläden i förgyllning (L 96 cm). På ryggstycket, en i grått marmorerad träskiva mellan korg och tak, äro fästade — dock troligen ej på ursprungligt sätt — en del snidade och förgyllda växtornament samt en halv strålomgiven Jehova-sol i förgyllning och med svarta hebreiska bokstäver. — Predikstolen skänktes 1725 av Karl Gustav Geete och dennes maka (RADLOFF); den målades 1769 (RÄK.)

(RÄK.) — Timglas (fig. 500) för 1 glas i foder av snidat och omålat trä. H 23.

Den nuvarande slutna bänkinredningen (fig. 501) har ramverket målat i grått, alla lister i blått och fyllningarna i olika nyanser av blått.¹ — När dessa bänkar byggdes är icke bekant. De likna emellertid mycket bänkarna i Roslags-Bro kyrka, utförda 1720—21 (s. 173) och i Bladåker, utförda 1729 (SvK Uppland III, fig. 435). Det kan därför med skäl antagas, att de tillkommit i samband med reparationerna efter rysshärjningarna 1719. Ännu 1769 stodo de emellertid omålade (PROT.); då strökos de av målaren Lindström, antagligen i de nuvarande färgerna, vilka togos fram och konserverades 1926 av John Österlund; samtidigt gjordes bänkrummen bredare. 1782 framhölls på en sockenstämma, »att i den lediga delen bak uti kyrckan eller af gammalt så kallade Östhammars kyrkan (s. 583) borde nya bänckar i denna sommar inredas».

I kyrkan har funnits en möbel, som RHEZELIUS kallar »sångebenken» (kanske = korbänk) och PERINGSKIÖLD »bokstolen der K. Skattm. St. Bielke² från Gräsön setat». RHEZELIUS har antecknat (a. a. s. 71): »På sångebenken står dässe V[apner] uthskorne (syftar på 3 stycken invid anteckningen avritade vapen, fig. 502: 6—8) och de 2 förre (= ovan nämnda) Örnfotens och signum Ecc[lesiae]». De två sistnämnda syfta på ärkebiskopen Jakob Ulfsson (1469—1514) och Uppsala domkyrka. De tre avritade vapnen äro ordnade med ett över och två bredvid varandra under. Det övre vapnet och det vänstra

BÄNKAR

Fig. 500. Timglas. Foto ATA.
Stundenglas. Hourglass.

¹ Vid kyrkans restaurering 1926 överlämnades en bänkdörr till SHM (inv. nr 18096).

² STEN BIELKE (jfr s. 617, not 3), ägde Gräsö säteri i dåvarande annexförsaml. Gräsö.

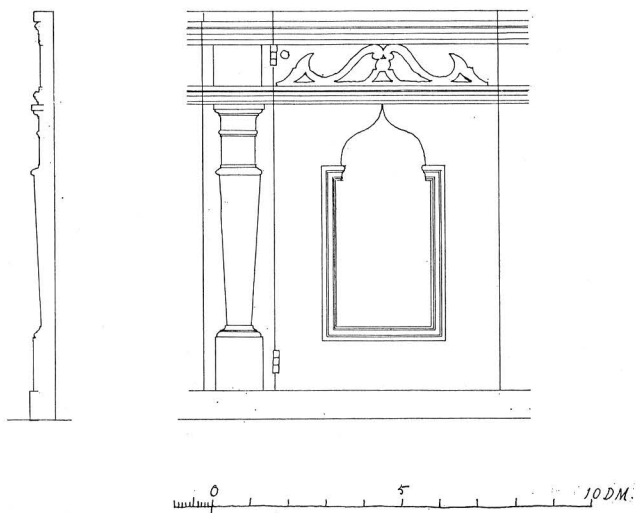

Fig. 501. Detalj av bänkinredningen från 1720-talet, 1: 20.
Uppm. S. Ullén 1921. S. 597.

Gestühl aus den 1720er Jahren. Pew end, 1720's.

undre äro lika varandra med 4 spetsar från sidan. Det nedre högra vapnet visar en sjuuddig stjärna.¹ — En prästbänk gjordes 1722 (RÄK.).

LÄKTARE

Orgelläktaren (fig. 491), som uppbäres av 6 toskanska kolonner, har barriären formad som främre bänkskärmarna och är marmorerad i gråblått. — Ej heller i fråga om läktaren vet man bestämt, när den byggdes. Den målades emellertid 1769, av allt att döma för första

¹ Alla tre vapnen ha också funnits i Hargs kyrka (se nedan); de två nedre förutom i Börstil även i Rasbokils kyrka (RHEZELIUS s. 16). Invid det ena av vapnen med spetsar från sidan i Harg läses: »arma dni Raualdi curati in Borsstyl» (= herr Ragvalds kyrkoherde i Börstil vapen). Det övre vapnet i Börstil har också utan tvivel denna betydelse. De två nedre vapnen i Börstil liksom samma vapen i Harg och Rasbokil böra syfta på herr Ragvalds föräldrar, möjligen Laurens Tomasson, som under 1400-talets senare hälft bodde på Ärby gård i Rasbokils socken, och hans hustru. Hennes namn är icke känt. Man vet emellertid, att hennes moder — Margit Jonsdotter — förde en sjuuddig stjärna i sitt vapen. Att dottern upptagit moderns vapen kan ha berott på att fadern varit av ofrälse börd. Margit Jonsdotter synes ha varit gift 2 gånger. Man vet nämligen, att hon varit gift med Erik Eriksson (kluven sköld med halv lilja), vilken bodde i Sandika i Hargs socken men nära Börstils kyrka (jfr H. GILLINGSTAM. Ätterna Oxenstierna och Vasa, Sthlm 1952, s. 763 och 764).

Fig. 502. Vapen, avtecknade av RHEZELIUS 1636: 1. Ärkebiskop Jöns Bengtsson Oxenstiernas († 1467) vapen i korvalvet. — 2 o. 3. Ärkebiskop Jakob Ulfssons († 1514) och ärkestiftets vapen samt 4 o. 5 bomärken på ett nu försvunnet antependium. — 6. Kyrkoherden Ragvalds och 7—8 hans föräldrars vapen på en nu försvunnen korbänk. S. 598 o. 612.

Mittelalterliche Wappen, auf verschwundenen Gegenständen, abgezeichnet 1636.

Medieval coat-of-arms on lost fixtures. Pen drawing 1636.

gången (PROT., RÄK.). Denna äldre målning framtogs och konserverades 1926.

Kyrkans orgelverk byggdes 1783 av Olof Schwan¹ (PROT. 1781) i Stockholm och hade från början »13 stämmor och 8 fots principal» (INV. 1829); verket kvarstod oförändrat till 1934, då det renoverades och utökades till 14 stämmor av John Vesterlund, Lövsta bruk, samt försågs med elektrisk fläkt (ÄMB.BERÄTT. 1930—1942). — Orgelfasaden är utförd i huvudsak efter en ritning från 1783 av conducteuren vid överintendentensämbetet Jac. Wulff² (fig. 503). Den är målad i ljust grågrönt med förgyllda ornament — vaser, grupper av musikinstrument, tygguirlander, bladbårder m. m.; under de plana partierna mellan de tre rundade piptourellerna 2 rektangulära fält med förgyllda musikinstrument och vita notblad i relief mot blå botten. — På en sockenstämma 1788 föreställde prosten »församlingens ledamöter, om orgewärcket nu skulle målas och förgyllas samt med den prydnaden utsiras, som den af hans Kongl. Majitz allernådigt fastställda ritning deraf utwisar».

NUMMER-
TAVLOR

Nummertavlor (fig. 504), 2 st. lyrformiga, av förgyllt och blåmålat trä med bladornament på ramen och 2 putti å krönet. I en musselformad, försilvrad kartusch nedtill står på den ena ANNO 1738 och på den andra ANNO 1768. Den yngre är en grov efterbildning av den äldre. H 135, B 97; resp. 135 och 80. — En nummertavla förfärdigades 1722 av Anders Hansson Cabbel (RÄK.); tavlan från 1738 är troligen utförd av Olof Gerdman; angående den yngre nummertavlan läses i ett protokoll 1767: »Blef . . . öfwerenskomit, att en Siffer-tafla skulle anskaffas, aldeles lika med den, som för flera år sedan blef anskaffad och nu står för en wacker prydnad i kyrkan.»

DOPREDSKAP

Dopskål med tillhörande fat (fig. 505), bägge av mässing och försedda med drivna och punsade växtornament. Skålens D 22; fatets 41. — Inköptes 1723, då även »1 fot til döpelsefatet» anskaffades (RÄK.), nämligen det befintliga dopbordet utav trä, målat med grågrön oljefärg. Sexkantig ståndare, som uppbares av tre kontursågade fötter och

¹ OLOF SCHWAN, f. 1744 i Säter, † 1812, var den siste och kanske förnämsta representanten för den från familjen Cahman utgående, klassiska svenska 1700-tals-skolan inom orgelbyggeriet. Gick i lära hos J. Gren och P. Strähle och fick privilegium omkring 1770. Ledamot av Musikaliska akademien 1794. — Hans största verk var den 56-stämmiga orgeln i Stockholms Storkyrka (SvK Stockholm I, s. 448); ett av de bäst bevarade är orgelverket i Hökhuvuds kyrka från 1783 (se nedan).

² JACOB WULFF, f. 1753, † 1800, conducteur vid ÖIÄ och sedan 1793 lärare vid kgl. målare- och bildhuggarakademien.

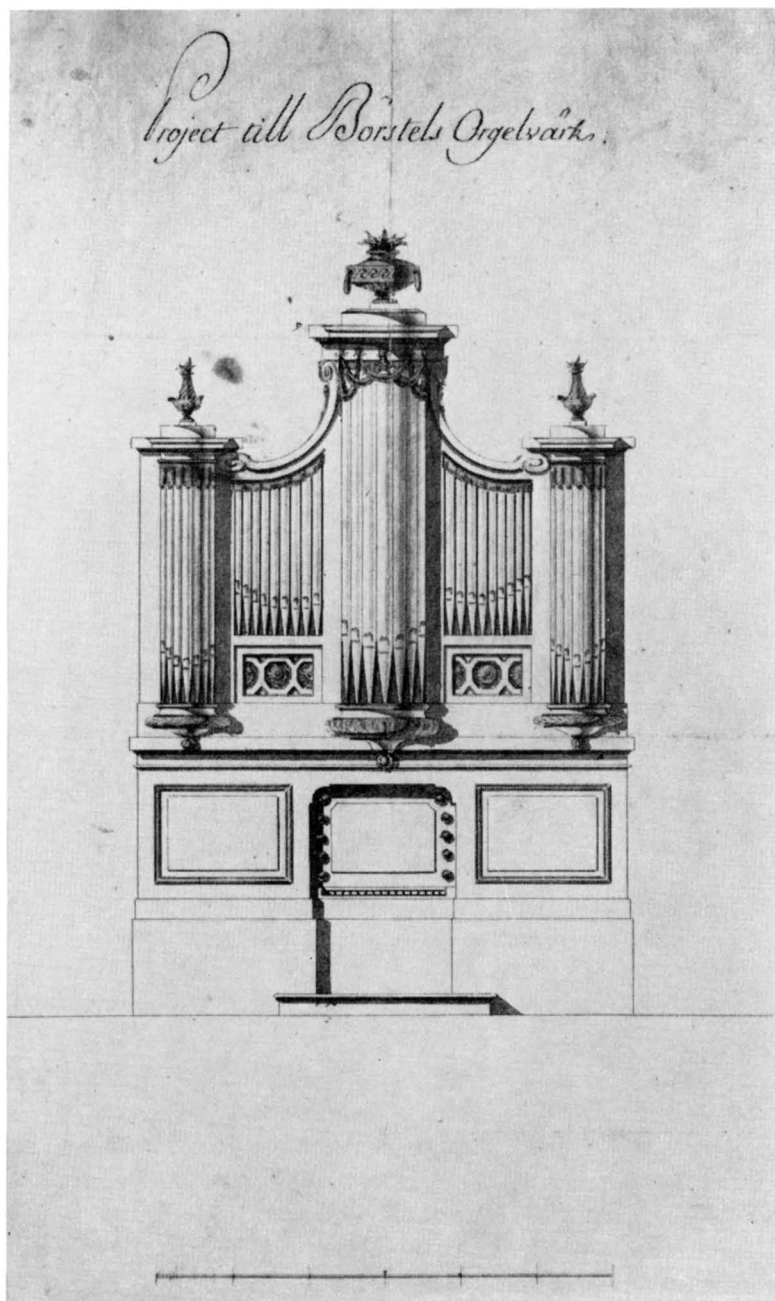

Fig. 503. Ritning till orgelfasad av Jac. Wulff 1783. UB.
Zeichnung für eine Orgelfassade von Jacob Wulff 1783. Drawing for organ front by Jac. Wulff 1783.

Fig. 504. Nummertavla från 1768. Foto 1953. S. 600.
Psalmentafel von 1768. Hymn board, 1768.

som upptill har tre liknande bågar, avsedda att uppbära dopskålen. H 85 cm.

Dopskål av nysilver. Rund med två hankar. Stplr: A. G. Dufva NS 50. Inskrift: TILLHÖR BÖRSTILS KYRKA 1877.

NATTVARDS-
SILVER

Kalk av helt förgyllt silver med pärlstavar på fot och nod samt på foten 2 små reliefer, den ena framställande Merkurius, den andra Herkules. Enl. stplr tillverkad 1797 av Johan Petter Berg, mästare i Östhammar 1795—1802. H 28. — Paten av förgyllt silver med ett hjulkors graverat på brättet. Inga stplr. D 16,4.

Vinkanna av silver; den päronformiga behållaren är inuti förgylld och har en blomma på locket. Stplr: 3 kronor, Östhammars stadsstpl,

Fig. 505. Dopskål med tillhörande fat av driven mässing, inköpt 1723. Foto 1953. S. 600.

Taufschale mit zugehöriger Platte aus getriebenem Messing, erworben 1723.	Baptismal bowl and plate, brass, purchased 1723.
---	---

E. Hedenberg (mästare 1766—1783), K (= 1768), åldermansranka. H 31.

Skumsked av förgyllt silver. Stplr: otydlig stadsstpl (Gävle), 3 kronor, L3 (= 1817), POB (= Pehr Olof Bäckström, mästare 1812—1834). L 15.

Fig. 506. Oblatask av silver, tillverkad 1787 av Erik Lemon, Uppsala. Foto 1953.

Oblatenbüchse aus Silber, verfertigt 1787 von Erik Lemon, Uppsala.	Silver wafer-box, made 1787 by Erik Lemon, Uppsala.
---	---

Oblatask (fig. 506) av silver med inskrift: AUGUSTINUS LENANDER MARGARETA ELIAE ARENARIA ANNO 1700 FÖRNYAD 1787.¹ Bågarformad, med högt lock, krönt av lamm med korsfana (fanan rörlig). Endast ornerad med pärlstavar, av vilka två äro genombrutna. Stplr: 3 kronor, Uppsala stadsstpl, EL (= Erik Lemon, mästare 1762—1800), E2 (= 1787). H 25.

¹ AUGUSTINUS LENANDER, f. 1636, † 1701; pvgd 1661 till legationspredikant åt riksrådet Sten Bielke (s. 617, not 1). Kommin. i Börstil 1665; kh sammastädes 1676—1700. G. m. Margareta Arenaria.

Fig. 507. Brudkronor av förgyllt silver. Foto 1953.

Brautkronen aus vergoldetem Silber. Bridal crowns.

Oblatask av nysilver, cirkelrund, med ett graverat ornament på locket. Stplr: A. G. Dufva, NS. D 12.

Sockenbudstyg av silver med skålen inuti förgylld och patenen fastsatt i en fals nedtill på foten, vilken tjänar som oblatask. Stplr: E HB (= Erik Hedenberg, mästare 1766—1783), 3 kronor, Östhammars stadsstämpel. H 7. — Svart läderklätt fodral, som även kan rymma en nu förkommen flaska. H 14.

Sockenbudstyg av delvis förgyllt silver, bestående av kalk och paten. Stplr: IFG (= Johan Ferdinand Grönqvist, mästare 1826—1845), Östhammars stadsstpl, 3 kronor, P4 (= 1845). H 14. — Fodral av svarvat trä, utvändigt klätt med svart läder, invändigt med röd sammet.

På RHEZELIUS' tid fanns i kyrkan en monstrans, ej beskriven.

Brudkronor (fig. 507) 2 st., av förgyllt silver med 6 gjutna spetsar; BRUDKRONOR den ena kronan har vita och blå stenar, den andra imiterade diamanter av blankt silver. H 10, nedre ringens D 10. — Bägge förvaras i små laggkärl med lock, daterade 1640 resp. 1761. — 1733 omgjordes »gamla stora brudkronan, som vägt 59½ lod, sedan de gamla glasstenarna blifwit uttagne», till en ny brudkrona och ett nytt sockenbudstyg (RÄK.). Vid nämnda tid fanns även »en brukelig brudkrona» (PROT. 1731). Bägge kronorna lagades 1760 av guldsmeden Elias Noreus (mästare i Östhammar 1758—1764) och 1826 beslöts »omgörning af den större Brudkronan till likhet med den mindre och nylagade» (PROT. 4/6).

LJUSREDSKAP Ljuskronor, 5 st., av malm: 1. Med 6 armar och sittande lejon upptill på den korta mittstammen och djurhuvud nedtill. Troligen 1600-talets förra hälft. H 44, D 57. — 2. Med 8 armar i en nedre krans och 4 i en övre, ljushållare med musselformiga droppskålar, prydnadsarmar med blåklockformiga blommor, mittstam med klot nedtill och yngling upptill. De fyra övre ljusarmarna äro senare tillsatta. Omkring 1700. H 87, D 92. — 3. Med 8 armar i en krans, prydnadsarmar med platta, 7-bladiga blommor, upptill en krona av prydnadsarmar med gubbhuvuden. Inskrift på klotet: IOHANNES ANNELL¹ MARIA WENDALIA A^o 1738. H 70, D 65. — 4. Med 8 armar i en nedre och 8 i en övre krans samt ett stort klot nedtill på mittstammen med inskr.: PRAEP. ET PATORE (!) DOM.MAG: ERICO KLINT (s. 573, not 1) COMMINIST. D. ERICO ANNELL.² FUSA. NORRCOP. AN. 1768 AB: ELIA ANNELL (= gjuten i Norrköping 1768 av Elias Annell,³ då herr magistern Erik Klint var prost och kyrkoherde och herr Erik Annell komminister). H 110, D 110. — 5. Med 6 armar. Sammansatt av delar från två gamla ljuskronor. H 44.

Ljusarm av mässingsplåt för 1 ljus. Stor väggbricka och droppskål, vridet skaft med stor nod. Drivna bucklor och punsad ornering. 1600-talets senare hälft. Väggbrikkans D 17; armen skjuter ut 47 cm.

Ljusstakar, 4 st., av mässingsplåt med spiralvridet skaft och stor fot med driven och punsad blomsterornering. 1700-talstyp. Modärna efterbildningar. Det ena paret skänkt 1926 enligt inskrift. H 24.

Ljusstakar, 1 par, av malm för 3 ljus. Enl. inskr. skänkta 1927 av kyrkoherde och fru J. Widman.

Armstake av skulpterat trä för 7 ljus (fig. 508). Förgylld och försilvrad. En trefot uppbär en ståndare med 3 par ljusarmar. Mussel-liknande droppskålar av mässing. 1700-talets mitt. H 90. B 115. — En liknande stake skänktes till Hargs kyrka 1757.

Ljusstakar, 2 st., av snidat trä på bänkkvarterens hörn mot

¹ JOHANNES OLAI ANNELL, f. 1681, † 1756; kommin. i Börstil 1715—56. G. m. Maria Wendalia, dotter till företrädaren Ericus Erics Wendalius, som dog 1730, 86 år gammal. Överlämnade 1715 »lägenheten» till sin mäg och efterträdare (HERDAM.).

² ERIC ANNELL, komminister i Börstil från 1756 till sin död 1775. Son till den nyss nämnde Joh. Olai Annell.

³ ELIAS ANNELL. Verksam i Norrköping 1767—1786. Har gjutit storklockan (1768) i Hägerstads kyrka, Ög. Son resp. bror till de i noterna 1 och 2 nämnda Johannes Olai Annell och Erik Annell (Svenska Ättartal 6, 1890, s. 32 och 35).

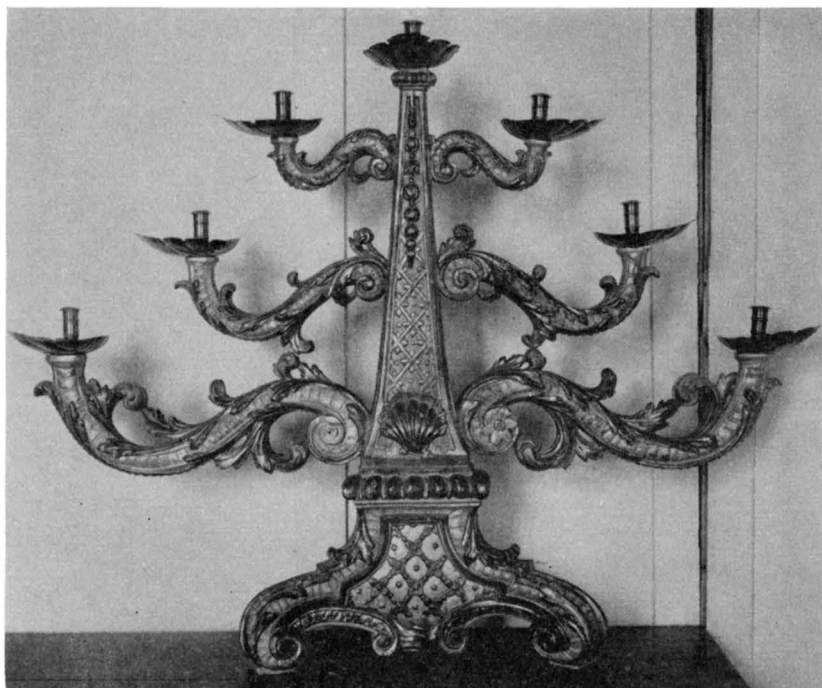

Fig. 508. Sjuarmad ljusstake av förgyllt och försilvrat trä. 1700-talets mitt. Foto Upps. utst. 1918.

Siebenarmiger Leuchter aus vergoldetem und versilbertem Holz. Mitte des 18. Jhs. Seven-branch candlestick, gilt and silvered wood. Mid-18th cent.

koret. Gåva av kyrkvärden och fru Matts Jansson, Barkarö, 1926. H 94.

RHEZELIUS omnämner 2 »offerstakar».

Kalkkläde (fig. 509) av vit atlas med broderier i guld och silvertråd samt silke i många färger: längs kanten blomranka med palmettmotiv i hörnen och mitt på var sida; i mitten en strålomgiven sol i guldtråd med Jehova-tecknet. Inskrift: ANNO 1739. Knypplad guldspets. Foder av smultronfärgat siden. 57×57. TEXTILIER

Kalkkläde (fig. 510) av röd sammet, kantat med guldspets och prytt med applicerade stramaljbroderier: i hörnen änglahuvuden, blommor och kors; i mitten en rundel med framställning av Maria och barnet. Inskrift på fodret: /EWA HORN /1834. 47×47.

Mässhakar: 1. Av blekbrun, ursprungligen röd sammet, oregelbundet skarvad (fig. 511 a). Besättning av brokad med avpassade

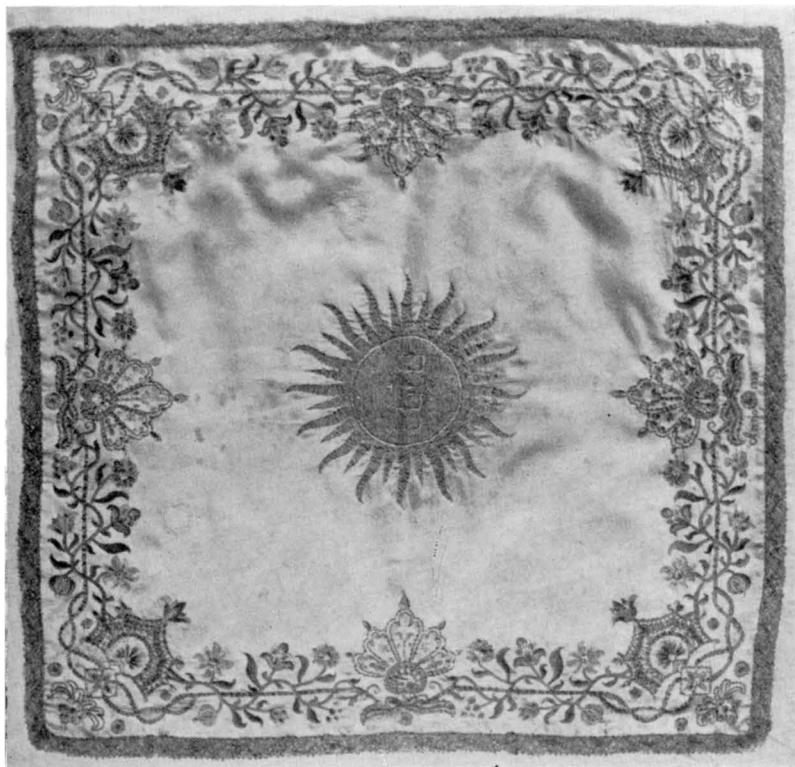

Fig. 509. Kalkkläde av vit atlas från 1739. Foto Libraria 1951. S. 607.

Kelchtuch aus weissem Atlas von 1739. Chalice-cloth, white satin, 1739.

bårder vari upprepas följande motiv: madonnan i mandorla, änglahuvuden och IHS inom strålsol. Vävnaden ursprungligen troligen röd-gul med dels genomgående inslag av tunn dragen gultråd, dels detaljer av grov guld- och silvertråd i bouclé (upprepade små öglor). Italienskt, sannolikt florentinskt arbete från omkr. 1500. Figurbårderna bilda kors på mässhakens båda sidor. En smal bård av samma slag pryder dess kanter. Runt halsringningen knypplad guldspets av 2 olika bredder; 1500-talets 2:a hälft eller 1600-talets början. Halsprund framtill kantat med ett vävt guldband av ovanligt kraftig vävnad från 1400-talet eller 1500-talets början. Hyska och hake av silver. Fodret är hopskarvat av två olika sorters tyg. Dels en vävnad (ylle och bomull) i rött och vitt med mönster i renässansornamentik 1500-talets 2:a hälft eller 1600-talets början (fig. 511 b). Dels smala

Fig. 510. Kalkkläde av röd sammet från 1834. Foto ATA. S. 607.
Kelchtuch aus rotem Samt von 1834. Chalice-cloth, red velvet, 1834.

bitar av ett likartat tyg i silke (= den nu blekbruna bottenvävnaden) med mönsterinslag av olikfärgat bomullsgarn. Mässhaken torde ha tillverkats efter 1600-talets mitt. Mittlinjens H fram 103 cm, bak 126 cm. SHM inv. nr 9481.

2. Av röd sammet, granatäpplemönster av vanlig typ, italiensk, 1400-talets slut (fig. 512). Infällt kors med i silke broderade figurer mot guldgrund (nu helt förändrad till grått) arbetad i virvelmönster. Krucifixus med Maria och Johannes samt därunder två apostlar troligen Petrus och Paulus. Vid korsarmarna änglar med kalkar och överst Anna självtredje med Maria och Jesusbarnet. Grovt tyskt arbete från omkring 1500. Framtill kors av ett tjockt vävt guldband från 1400-talet. Foder av grovt ofärgat linne. Den ursprungligen mycket vida medeltida formen har, säkerligen på 1700-talet, svängts in upp-

Fig. 511 a. Mässhake av urspr. röd sammet med besättning av brokad. Italienskt, trol. florentinskt stoff från omkr. 1500. Foto ATA. S. 607.

Messgewand aus ursprünglich rotem Samt mit Brokatbesatz, gefertigt nach der Mitte des 17. Jhs. Brokat italienisch, vermutlich florentinische Arbeit um 1500.

Chasuble, red velvet with brocade trimming. Italian, probably Florentine work, ca. 1500.

Fig. 511 b. Detalj av fodret till mässhaken fig. 511 a. Vävnad av ylle och bomull i rött och vitt, 1500-talets andra hälft eller 1600-talets början.

Foto H. Andersson. 1928.

Detail vom Futter des Messgewandes Abb. 511 a. Gewebe aus Woll und Baumwolle in rot und weiss, 2. Hälfte des 16. oder Beginn des 17. Jhs.

Detail of lining for chasuble in fig. 511 a. Woollen and linen red and white fabric, second half of 16th cent. or early 17th cent.

till och fram, varvid såväl korsbroderiet som mässhakens alla kanter försetts med släta gula sidenband. Mittlinjens H fram 85 cm, bak 112 cm. SHM inv. nr 9481.

3. Av svart sammet. Infällt på framstycket bred bård, på ryggen kors av turkisk brokad i guld, vitt och något ceriserött på blekbrun botten (fig. 513). Osymmetriskt palmettmönster, 1600-talet. Hopskarvat av små bitar, mycket oskickligt arbete. Kanter av vita sidenband; troligen från senare delen av 1700-talet. Blått linnefoder. Mittlinjens H fram 84 cm, bak 117 cm. SHM inv. nr 9481. — 4. Av röd sammet med guldgaloner. Inskrift: A° 1808. Framstyckets L 107; ryggstyckets 118. — 5. Av svart sammet med silvergaloner och broderier i silvertråd. Enligt inv. från 1856.

Under åren 1936—1952 anskaffades huvudsakligen genom frivilliga bidrag en rikhaltig uppsättning textilier i de liturgiska färgerna vitt, grönt, rött och violett bestående av antependier, kalkdukar, predikstolskläden, mässhakar och stolor, allt från Ersta Paramentverkstad.

Kollekthåv av vit atlas med silkesbroderier i form av bandornament, blad och blommor i ljusgrönt, skärt, blått och silver. Ornerad med silverband och kring kanten silverfrans. Foder av röd saffian; holk av mässing. Enligt INV. från 1742. Pungens Dj 20; skaftets L 167.

Kollekthåvar, 2 st., av röd (nu brun) sammet med silvergaloner och silvertofs. Pungens Dj 21; skaftets L 183. Enligt RÄK. 1756 anskaffade kyrkan nämnda år 2 håvar, vilka troligen äro identiska med de två senast nämnda. De syddes av en skraddarmästare Holmström; silvergaloner och fransar köptes i Stockholm; hylsor och klockor voro försilvrade. 2 st. i kyrkan förvarade lösa håvklockor av metall (H 5, D 4) ha troligen hört till dessa håvar.

Predikstolskläde av svart sammet, kantat med silvergalon och försett med broderier i silvertråd: kors, ankare, vinrankor och rågax. På fodret av svart taftsiden: SYDT AF T. NÄSBERG 1867.¹ L 123, B 28.

FÖRSVUNNA
TEXTILIER

RHEZELIUS omtalar ett »altarkläde» försett med Uppsala domkyrkas och ärkebiskop Jakob Ulfssons vapen samt 2 bomärken (fig. 502: 2—5). På altarklädet fanns vidare »J[ungfru] Mariae beläte, 2 kongar och 2 bispar somade medh kosteligt arbete. Och [där]under Christi crucifix och 2 prester eller munkar». Detta märkliga senmedeltida antependium är tyvärr spårlöst försvunnet.

GRAVSTENAR

Med undantag av de hållar, som ligga i trapporna utanför kyrkans ingångar, äro inga äldre gravstenar nu bevarade.

FÖRSVUNNA
GRAVMINNEN

Enligt PERINGSKIÖLD funnos i kyrkan gravstenar med inskrift över följande personer: 1. Olaus Michaelis prost och kyrkoherde i Börstil, † 1603, och dennes hustru Birgitta Erics, † 1632. — 2. Augustin Jacobi Lenander (s. 604, not 1). Stenen låg »mit för altaret under duken». Enligt INV. 1829 fanns en gravsten »inuti altaret» med initialerna AL sammanskrivna, tydligen identisk med den av PERINGSKIÖLD omnämnda. — 3. Jakob Erics, domprost, professor i Uppsala och kyrkoherde i Börstil; † 1619. — 4. Ericus Martini Wendalius, kyrkoherde i Börstil 1641—1650. — 5. Ericus Erics Wendalius, den föregående son, komminister i Börstil, † 1730 (jfr not 1, s. 606), och dennes hustru Magdalena Joh. Arenaria.

¹ T. NÄSBERG var en sömmerska, som på beställning sydde predikstolsklädet. Var hon bodde är icke bekant.

Fig. 512. Mässhake av röd sammet fr. Italien, 1400-talets slut. Korset tyskt arbete, omkr. 1500. Foto ATA. S. 609.

Messgewand aus rotem Samt, Italien,
Ende des 15. Jhs. Kreuz deutsche Arbeit,
um 1500.

Chasuble, red velvet. Italian work, end
of 15th cent. The cross German work
ca. 1500.

Över sakristidörren var uppsatt en inskriftstavla över Jacobus Balthasari, prost och kyrkoherde i Börstil, † 1675 (far till Augustin Lenander), och dennes hustru Margareta Augustina Lenea. — Som

trappsteg vid sakristians dörr låg enl. inv. 1829 en sten med inskriften: I · H · S · B · L · S · B · L · D · SLADDARÖN 1645. Enligt samma källa fanns också en sten med inskrift över magister Erik Klint och dennes hustru Anna Norin (s. 573, not 1).

Ännu på PERINGSKIÖLDS tid fanns i kyrkan ett märkligt gravminne, nämligen en verkl. stridssköld av sen 1400-talstyp, (fig. 514), »en gl (= gammal) förgylt krokskyld öfverdragen med läder och förgylt, mijdt på ett lite wapn med hielm, hwilket dock är mest uthgångit». RHEZELIUS meddelar om mittvapnet: »I skolden syns intet huadh där är, men i hielmen äre 3 brune påfogelfiärer».

BIBEL Karl XII:s bibel 1703 i originalband av skinn med guldpresningar och bronsbeslag.

TAVLOR Porträtt av prosten Erik Klint (s. 573, not 1), oljemålning på duk inom förgylld, skulpterad ram. Inskrift i övre vänstra hörnet: ERIC KLINT / NAT. 1687 / DENAT 1770. H med ram 86; B 70.

Gustav III:s tal till ständerna 25/6 1771 och 21/8 1772. I enkelt profilerade, förgyllda ramar med överstycke i form av en sköld med ett »G»; ovan skölden en kunglig krona framför en nyckel och ett svärd. H med överstycke 68, B 46.

MÖBLER Kista av trä, helt beslagen med breda järnband, kupigt lock och 3 lås. L 149, H 72, B 58. — Skåp av trä med listomgivna fyllningar på dörrarna. Brunmålad träådring. 1800-talets början (?). H 221, B 114, Dj 56.

Skrudskåp av trä, med träådring i brunt. I dörrarnas och sidornas fyllningar vaser med stiliserade blombuketter och 6 unga kvinnor i modedräkter från 1600-talets mitt. Skänkt 1943 av förre rotemannen Knut Sandstedt. Skall ursprungligen ha tillhört en sörmländsk kyrka. H 227, B 137, Dj 72.

Karmstolar, 2 st. av svartmålat trä, rikt skulpterade med snäckornament och akantusblad på rygg, ben och armstöd. Holländsk barocktyp från 1700-talets början. Den ena klädd med läder, den andra med röd plysch (modern). H 132 resp. 138. — Karmstol av snidat och svartmålat trä, lik föregående, men med rektangulärt ryggstöd. Klädsel: röd plysch. H 120.

KLOCKOR Storklockan har förutom bladornament, på ena sidan de fyra evangelisterna i relief och på den andra Kristus på korset och en bild av en kyrka med torn, vapenhus och ett åt öster tresidigt avslutat långhus; bilden återger icke Börstils kyrka. Inskrifter: Runt halsen: ÄHRA WARE GUD I HÖJDENE OCH FRID PÅ IORDENE LUC: 2. v. 14. Västra

Fig. 513. Turkisk brokad i guld, vitt och ceriserött på blekbrun botten. 1600-talet.
Detalj av mässhake nr 3 från 1700-talet. Foto SHM 1954. S. 611.

Türkischer Brokat aus Gold, Weiss und
Kirschrot auf hellbraunem Grund, 17. Jh.
Detail von einem Messgewand des 18. Jh.

Turkish lightbrown brocade with gold, silver
and cherry-colour, 17th century. Detail of
18th cent. chasuble.

sidan: ANNO 1735 / TÅ WARANDE PROBST OCH KYRKIOHERDE / MAG ERICUS KLINT / COMMINIST: HR IOHAN ANNELL /. Östra sidan: JAHVE (med hebreiska bokstäver) i strålkran, därunder: NÄR SIUTTONHUNDRAD SKREFS OCH NITTON ÅR DERTIL / TÅ RYSSEN HÄR PÅ ORT MÅND SKÖFLA PLUNDRÄ BRÄNNA / FICK ÄFWEN OCH SÅ IAG HANS GRYMMA FINGER KÄNNA / IA KYRKIA STAPEL MED HAN ICKE SKONA WIL / SIU ÅR DER EFTER SEN NÄR SIUTTON HUNDRAD SKREFS / OCH TIUGU SEX DER TIL IAG SOM VAR BRÄND OCH BRUTEN / SAMT UTUR ASKAN SÖKT BLEF ÅTER WÄL OMGUTEN / ATT KALLA FOLLKET HOP I STAPEL NY IAG DREFS / NÄR IAG FYLT ÅTTA ÅR MIG TÅ EI BÄTTER GICK / IAG REMNAD BRÄKTER WARDT OCH GJORDE INGEN NYTTA / TY MÅST IAG SAMMA TID TIL STOCKHOLM ÅTER FLYTTA / DER IAG TIL BÖRSTILS FRÖGD NU DENNA SKAPNAD FICK / GUD LÄT MIG NU FÅ STÅ I MÅNGA HUNDRAD ÅR / TIL HERRANS LOF OCH PRIS GUD LÄT MIN KLÄPP OCH TUNGA / FÖR BÖRSTILS MENIGHET SÅ LIUDA KLINGA SIUNGA / NÄR MAN MED HOPEN ALL TIL HERRANS HUSE GÅR. / LABOREM PRAESTITIT AB. ER. NÄSMAN HOLM. ANNO MDCC: XV. L. (= för arbetet svarade Erik Näsman¹ i Stockholm 1735.² Runt slagringen: FÖRSAMLER MIG MINA HELIGA SOM FÖRBUNDET MER ACKTA ÄN OFFER PSALM. 50. v. 5. — D 136, H 126 (med krona).

Lillklockan har följande inskrifter: Norra sidan: DÅ GREFVE SAMUEL AF UGGLAS VAR LANDSHÖFDING I STOCKHOLMS LÄN, / DOKTOR UNO VON TROIL ÄRKEBISKOP I UPPSALA STIFT, MAGISTER / NILS PETTER BECKMARK KYRKOHERDE, PETER LANDIN COMMINISTER, / ERIK OLSSON I ASSJÖ OCH PEHR PEHRSSON I NUTTÖ KYRKOVÄRDAR / I BÖRSTILS FÖRSAMLING, OMGUTEN I STOCKHOLM AF GERH. HORNER 1801.³ / DÅ NILS EDÉN VAR LANDSHÖVDING I STOCKHOLMS LÄN / NATHAN SÖDERBLOM ÄRKEBISKOP I UPPSALA STIFT, / JOHAN G. WIDMAN KYRKOHERDE, JOHAN ÖHMAN I ED / OCH MATTS JANSSON I BACKÖ KYRKOVÄRDAR I BÖRSTILS FÖRSAMLING, / ÅNYO OMGJUTEN I STOCKHOLM AV K. G. BERGHOLTZ & C:O, 1931. Södra sidan: Jahve (med hebreiska bokstäver) i strålkran, därunder: O, MENNISKA! ÄN DU MANAS / ATT HÖRA HERRENS BUD, / KOM, LÅT DITT HIERTA DANAS / ATT TROGET DYRKA GUD. / ÄN LIFSSENS BRUNN DU FINNER, / TAG NÅDENS TILLBUD AN. / SNART

¹ ERIK NÄSMAN, klockgjutare i Stockholm, verksam 1717—1739, mästare och ålderman 1729, † 1742. Har gjutit många klockor, den största är storklockan i Skara domkyrka (L. M. HOLMBÄCK, Klockor och klockringning, Malung 1951, s. 94).

² Det latinska årtalet är ovanligt formulerat med XV. L i betydelsen 50—15=35.

³ GERHARD HORNER, klockgjutarmästare i Sthlm 1787, senare under flera år ålderman i ämbetet, † 1824.

LIFVETS DAG FÖRSVINNER / DU SEN EJ HIELPAS KAN. / D 113,5, H 104 (med krona). — Denna klocka göts ursprungligen år 1744 av klockgjutaren Meyer i Stockholm¹ (RÄK.).

Före ryssbranden 1719 hade kyrkan 2 klockor. Enligt PER. MON. II skall den mindre ha haft följande inskrift med »munkestil»: »Anno Dñi MCDXX IIII hanc campanam fecit fieri Do: Olaus»² (= Herrans år 1424 lät herr Olov gjuta denna klocka); den större skall ha varit försedd med ätterna Bielkes och Rosladins samt Geetes och Crusebjörns vapen jämte följande inskrifter: på främre sidan »Her Sten Bielke Friherre till / Korpo S. Rikes Råd h sin / käre husfru fru Berita Rosladin hafva tilhulpit at låta giuta / Denne kläckan til Borstils kyrkia / Anno 1670» och på den andra sidan »Gustaf Gethe til Snes- / lingö(berg) med sin hustru / fru Cecilia Krusbiornn haffva til hulpit at giuta den / klocka til Börstils körkia.»³

Fig. 514. Sköld av sen 1400-talstyp, använd såsom begravningsvapen. Blyertsteckning hos PERINGSKIÖLD. S. 614.

Begräbniswappen, Typ des 15. Jhs, nach Funeral hatchment, 15th cent. type. After
Bleistiftzeichnung am Ende des 17. Jhs. a late 17th cent. drawing.

¹ GERHARD MEYER d. y., f. 1704, † 1784. Ledde som kunglig styckgjutare sedan 1728 släktens stora styckegjuteri i Sthlm, där även ett stort antal kyrkklockor utfördes. Skänkte sitt hus vid Rödbodtorget till Kgl. målar- och ritarakademien.

² Dominus OLAUS är sannolikt identisk med kyrkoherden Olaus Nicolai i Börstil, vilken 1418 gav jord till själaaltaret i Uppsala domkyrka (HERDAM.).

³ Riksskattmästaren friherre STEN BIELKE, ägare till bl. a. Gräsö säteri i Gräsö socken, f. 1624, † 1684, g. 1. m. BRITA ROSLADIN, f. 1626, † 1675, samt kommissarien i reduktionskollegium. — GUSTAV GEETE till Sneslingeberg i Börstils socken, † 1687, g. m. CECILIA CRUSEBJÖRN, f. 1633, † 1713.

SAMMANFATTNING

I. Börstils socken nämnes första gången i bevarade källor 1314. Vid denna tidpunkt bör en kyrkobyggnad ha funnits. Om dess beskaffenhet är intet bekant.

II. Omkr. mitten av 1300-talet invigdes en kyrka, som sannolikt bestod av den nuvarande byggnadens yttermurar (utom tornets). Det var en rektangulär gråstenskyrka, troligen med innertak av trä. Utom huvudingång i SV fanns även en koräng i SÖ. — Sakristia i NÖ (fig. 515 A).

III. Omkr. mitten av 1400-talet inbyggdes i denna kyrka ett stjärnvalvsystem av tegel, varjämte ett vapenhus uppfördes i SV (fig. 515 B). På 1450—60-talen försågos valv och väggar i kyrkorummet och (ev. ngt senare) i vapenhuset med kalkmålningar (fig. 493—495), vilka i varje fall inom den sistnämnda lokalen enligt samtida inskrift voro utförda av en målare vid namn Peder Jönsson. — Medeltida inventarier ha ej bevarats. Dock nämnas i äldre handlingar ett altarskåp, en korstol, ett krucifix och ett rikt broderat altarkläde m. m. från medeltiden.

IV. På Rhezelius' teckning (fig. 484) synes en tornartad tillbyggnad vid kyrkans V gavel, kallad Östhammarskyrkan (s. 583). Dess byggnadstid obekant. Sannolikt bör den uppfattas som underdelen till ett icke fullbordat torn (fig. 515 C).

V. 1719 brändes kyrkan av ryssarna, varvid bl. a. inventarier och fast inredning blevo lågornas rov. Kyrkan iståndsattes och i samband därmed överströkos kalkmålningarna. Den fasta inredningen förnyades under följande decennier. Sålunda tillkommo bänkar, läktare, predikstol 1725 (fig. 497—498), altarprydnad 1737, utförd av Olof Gerdman (fig. 496), liksom trol. också en nummertavla från 1738; vidare kan nämnas en sjuarmad ljusstake från 1700-talets mitt (fig. 508). Orgel med fasad efter ritning av Jacob Wulff (fig. 503) byggdes 1783 av Olof Schwan. Det medeltida vapenhuset revs före 1782.

VI. Under början av 1850-talet till- och ombyggdes kyrkan, så att den såväl till det yttre som det inre fick sin nuv. form (fig. 515 D). Senast i detta sammanhang torde »Östhammarskyrkan» ha rivits. Nya tillsatser voro V tornet och den nuvarande sakristian, förlagd något längre åt V än föregångaren. Såsom obehövlig revs nu en äldre klockstapel. Långhusets västligaste valv ombyggdes fullständigt.

VII. 1926 restaurerades kyrkan efter planer av ark. Sven Brandel. Härvid framtogos äldre målningar i korvalvet, bänkarna gjordes bekvämare och äldre målning återställdes på altarprydnad, predikstol, bänkar och läktare. I korets Ö fönster insattes en glasmålning av Y. Lundström. — Orgeln utökades 1934 av John Vesterlund.

ZUSAMMENFASSUNG

I. Das Kirchspiel Börstil wird in erhaltenen Quellen zum ersten Mal 1314 genannt. Zu diesem Zeitpunkt dürfte ein Kirchenbau vorhanden gewesen sein. Über dessen Beschaffenheit ist indessen nichts bekannt.

II. Um die Mitte des 14. Jahrhunderts wurde eine Kirche eingeweiht, die wahrscheinlich aus den Aussenmauern des jetzigen Gebäudes (mit Ausnahme des Turmes) bestand. Dies war eine rechteckige Feldsteinkirche, vermutlich mit Holzdecke. Ausser dem Hauptportal im SW gab es noch ein Chorportal im SO. — Sakristei im NO (Abb. 515 A).

III. Um die Mitte des 15. Jahrhunderts wurde diese Kirche mit einem Sternengewölbe aus Ziegel versehen und zugleich eine Vorhalle im SW errichtet (Abb. 515 B). In den 50er oder 60er Jahren des 15. Jahrhunderts wurden die Gewölbe und Wände im Kirchenraum und evtl. etwas später die in der Vorhalle mit Kalkmalereien versehen (Abb. 493—495). Die Malereien in der Vorhalle sind nach gleichzeitiger Inschrift von einem Maler namens Peder Jönsson ausgeführt worden. — Mittelalterliche Inventarien sind nicht erhalten. Doch werden in älteren Akten ein Altarschrein, ein Chorgestühl, ein Kruzifix und ein reich gesticktes Altartuch u. a. aus dem Mittelalter genannt.

IV. Auf einer Zeichnung aus d. 17. Jht (Abb. 484) ist ein turmartiger Anbau am Westgiebel der Kirche zu sehen, genannt die Östhammarkirche. Seine Bauzeit ist unbekannt. Wahrscheinlich dürfte er als Unterbau eines unvollendeten Turmes aufzufassen sein (Abb. 515 C.).

V. 1719 wurde die Kirche von den Russen angezündet, wobei u. a. Inventarien und feste Einrichtung ein Raub der Flammen wurden. Die Kirche wurde wiederhergestellt und dabei wurden die Kalkmalereien übertüncht. Die feste Einrichtung wurde in den folgenden Jahrzehnten erneuert. So erstanden das Gestühl, die Empore, die Kanzel 1725 (Abb. 497—498), der Altarschmuck 1737, ausgeführt von Olof Gerdman (Abb. 496), wie auch vermutlich eine Psalmentafel von 1738; weiterhin kann ein siebenarmiger Leuchter aus der Mitte des 18. Jahrhunderts genannt werden (Abb. 508). Die Orgel mit Fassade nach Entwurf von Jacob Wulff (Abb. 503) wurde 1783 von Olof Schwan gebaut. Die mittelalterliche Vorhalle wurde vor 1782 abgerissen.

VI. Zu Beginn der 50er Jahre des 19. Jahrhunderts wurde die Kirche umgebaut und mit Anbauten versehen, wodurch sie sowohl im Äußern wie im Innern ihre jetzige Form erhalten hat (Abb. 515 D). Spätestens bei dieser Gelegenheit dürfte die »Östhammarkirche« abgerissen worden sein. Neue Anbauten waren der Westturm und die gegenwärtige, etwas weiter als ihr Vorgänger nach W verlegte Sakristei. Als überflüssig wurde ein älterer Glockenstapel jetzt abgerissen. Das westlichste Gewölbejoch des Langhauses wurde vollständig umgebaut.

VII. 1926 wurde die Kirche nach Plänen von Architekt Sven Brandel restauriert. Hierbei wurden die Kalkmalereien auf dem Chorgewölbe aufgedeckt, die Bänke wurden bequemer umgestaltet und die urspr. Bemalung am Altarschmuck, an

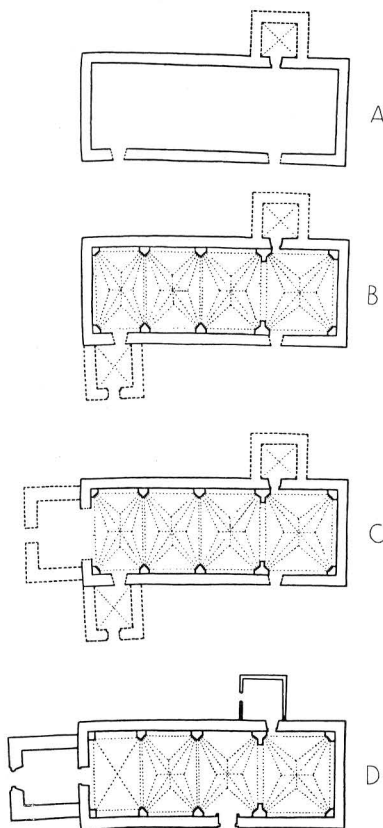

Fig. 515. Kyrkans tillväxt. E. Bohrn 1954.

Grundrissentwicklung der Kirche. Growth of the church.

der Kanzel, den Bänken und der Empore wiederhergestellt. Im Ostfenster des Chores wurde eine Glasmalerei von Y. Lundström eingesetzt. — Die Orgel wurde 1934 von John Vesterlund ausgebaut.

SUMMARY

I. The earliest records first mention Börstil parish in 1314. There ought to have been a church building at that time, but nothing is known concerning its character.

II. About the middle of the 14th cent. there appeared a church which probably embodied the present outer walls (except those of the tower). It was a rectangular structure of grey stone and probably had a timber ceiling. In addition to the main entrance to the S.W. there was also a chancel entrance to the S.E. The vestry is placed to the N. E. (fig. 515 A).

III. About the middle of the 15th cent., brick star-vaulting was installed and a porch was constructed to the S.W. (fig. 515 B). During the 1450—1460's the vaulting, walls and—perhaps somewhat later—the porch were decorated with murals (figs. 493—495), executed—at any rate those in the last-mentioned place, according to a painted inscription—by a painter named Peder Jönsson. Medieval effects have not survived, but old records mention a triptych, a stall, a rood and an elaborately embroidered altar cloth.

IV. A drawing from ca 1635 (fig. 484) shows a tower-like addition to the W. wall of the church, which in early records is described as Östhammar church. Date of construction is not known. It was probably intended as the base of a tower never fully completed (fig. 515 C).

V. In 1719 the church was burned by the Russians, and all effects and fixtures were destroyed. During reconstruction work the murals were painted over, and fixtures were renewed during subsequent decades. The pews, gallery and pulpit were installed in 1725 (figs. 497—498), the altar decorations by Olof Gerdman, (fig. 496) in 1737. Probably the hymn-board (1738) was also Gerdman's work. There is also a mid-18th cent. seven-branched candle-stick (fig. 508). The organ, with a front from designs by Jacob Wulff (fig. 503) was built in 1783 by Olof Schwan. The medieval porch was demolished prior to 1782.

VI. During the early 1850's the church was reconstructed, and the exterior and interior acquired their present forms (fig. 515 D). In this connection the last item to be demolished may have been the 'Östhammar church'. New additions were the W. tower and the present vestry, this being situated a little farther W. than the previous one. An old bell-tower was demolished since it was considered no longer necessary. The most westerly section of the nave vaulting was completely rebuilt.

VII. In 1926 the church was restored under the direction of architect Sven Brandel. Old paintings on chancel vaulting were revealed. The pews were made more comfortable and there was restoration of paintwork on altar decorations, pulpit, pews and gallery. Stained glass by Y. Lundström was installed in the E. window of chancel. The organ was enlarged by John Vesterlund in 1934.

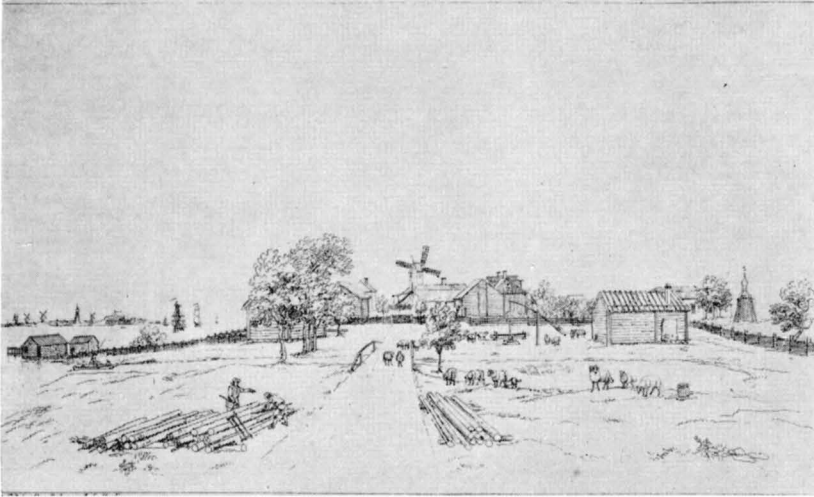

Fig. 516. Gräsö gård med omgivningar. Etsning av M. Heland efter teckning av Elias Martin 1794. Jfr fig. 523.

Der Hof von Gräsö mit Umgebung. Stich von M. Heland nach Zeichnung von Elias Martin 1794. Vgl. Abb. 523.

Gräsö Homestead and surroundings. Etching by M. Heland after a drawing by Elias Martin 1794.

GRÄSÖ KYRKA

UPPLAND, STOCKHOLMS LÄN, FRÖSÅKERS HÄRAD,
UPPSALA ÄRKESTIFT, OLANDS OCH FRÖSÅKERS
KONTRAKT, ANNEX TILL ÖREGRUND

Beskrivningen utarbetad av ARMIN TUULSE, avslutad i januari 1954

TRYCKTA KÄLLOR: MARTIN NILS ALNERS Gräsöbeskrivning 1780, utgiven och kommenterad av Åke Dintler och Oloph Odenius, UFT 47: 2, 1949, s. 262 ff. — G. ERIKSSON, Ur Gräsö kyrkas historia, i: Julhälsn. t. förs. i ärkest. 1933, s. 130 ff. — RADLOFF, s. 123—127. — RHEZELIUS, s. 167, 169. — L. ROBERG, Dissertatio physica Graes-oeam representans. Diss. ac. resp. A. Werner, Upsala 1727 (beskriver huvudsakl. Gräsös djur och växter). — L. SALVIUS, Beskrifning öfver Sverige I, Sthlm 1741, s. 186. — THAM, s. 265. — Frösåkers hembygdsförenings årsskrift 1930—1931 (INV. 1829). — ÖSTHAMMARS TIDN. 6/10 och 10/10 1933 (uppsatser i samband med kyrkans återinvigning).

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB.-SAML.: ATA: IHRFORS II:2, s. 2108 f. (med plan, exteriör av kyrkan från S och klockstapel); INV. 1829; brev och handl. ang. konservering av lösa inv., program för kyrkorestaureering av ark. SIGGE ULLÉN 1930. — RA: Kgl. brev 23/5 1691 och 18/5 1694 (Riksregistratur), brev 10/11 1630 av ärkebiskop PETRUS KENICIUS (Acta ecclesiastica). — BSt: Ritningar, restaurerings-
14—406839

förslag av S. ULLÉN, fastställt 11/8 1933. — LSt: kartor 1688 (A 12), 1767 (A 54) och 1805. — SOA: uppgifter om ortnamn.

KYRKANS ARKIVALIER (ULA): RÄK, fr. o. m. 1689 med vissa undantag, sr. PROT. 1746—1828, vis. PROT. 1762, 1787, 1829, 1850, 1857, 1865, 1874, 1881, 1891, 1893; INV. 1696, 1702, 1731, 1746, 1772, 1773, 1815, 1845, 1874, Kgl. brev 19/6 1688 och 27/11 1689 i avskrift. Beträffande synehandlingar, ämbetsberättelser m. m. se även Öregrund.

Gräsö var i början kapellförsamling under Börstil och hade egen kaplan åtminstone från 1641. År 1846 skildes Gräsö annexförsamling från Börstil och lades till Öregrund.

Kyrkan är belägen nästan mitt på ön vid överfartsstället till Öregrund, ungefär 100 m från sundet. Strax SÖ om kyrkan ligger Gräsö gård, som är öns huvudgård.¹

Följande i beskrivningen omnämnda gårdar och byar ligga i socknen: *Gräsö gård*, *Klockareboda*, *Kullboda*, *Norrboda*, *Rävsten*, *Sladdarö*, *Sandsäng*, *Söderboda*, *Västerby* och *Österby*.

ÄLDRE KYRKOBYGGNADER

Gräsö äldsta kyrkobyggnad låg vid Söderboda by på Gräsöns N del, som fordom kallades för Wiggan (ALNER). Av denna byggnad finnas numera inga lämningar, men av gammalt kallas den plats, där kapellet skall ha legat för »kapellandet».² Troligen var det ett litet fiskekapell; om dylika har man uppgifter från andra platser i skärgården (s. 415 ff). Ett krucifix från 1500-talet i Gräsö nuvarande kyrka (s. 640) härrör måhända från detta kapell, vilket i så fall torde ha funnits redan under senmedeltiden. Att så varit fallet, torde även framgå av ett kgl. brev från 1689 (ULA), där det säges, att Börstil hade »sijn Vhrminnes Capelle rättigheet der på Öhn». I jordeböckerna omnämnes en »clockareboda» första gången 1577 (SOA).

Detta kapell anges 1630 såsom förfallet, varför ärkebiskop Petrus Kenicius (1609—1639) i brev ¹⁰/₁₁ 1630 (RA) uppmanar bönderna att »båda Gräsoen och Widgan tillhoopa byggia ett capell på ett läge-
ligt rum, ther the bäst kunna komma tillsamman». Ärkebiskopens

¹ Gräsö by omfattade tolv hemman, vilka köptes från skatten 1549 av Gustav Vasa och införlivades med arv och eget. De tillföll slutligen hertig Carl Filips (1601—1622) andel av familjegodsen. Fem av dessa hemman inlades i en latifundiebildning, som kallades kungsgård, men sedermera blev säteri under namn av »Dudergården». Denna egendom köptes 1622 av Nils Bielke (s. 623, not 1); godset ärvdes av sonen Sten Bielke. Efter dennes död 1684 indrogs hela possessionen till kronan 1685. På 1690-talet var egendomen utarrenderad till Otto von Rosen († 1715). 1701 förpantades kungsgården till Gustaf Adolf Strömfelt (s. 652), från vars rättsinnehavare förpantningen igenlöstes av statskontoret 1751 (ALMQUIST, s. 634 f.).

² Enligt meddelande av komminister W. SOHTELL, Gräsö.

Fig. 517. Gräsö gård och gårdskapell. Detalj av teckning för Suecia Antiqua omkr. 1695 (Öregrund). KB.

Der Hof von Gräsö und Hofkapelle. Detail aus einer Zeichnung zu Suecia Antiqua um 1695 (Öregrund).

Gräsö Homestead and Homestead chapel. Detail of drawing for Suecia Antiqua ca. 1695.

förslag utgjorde svar på Gräsöböndernas klagomål, att gudstjänst sällan hölles, i synnerhet vid de tider under höst och vår, då Öregrundssund »huarken bryter eller bär». Ärkebiskopen lovade att, om kapellbygget skulle komma till stånd, ordna så att en predikant ständigt skulle vara på Gräsö höst och vår, då det var svårt att ta sig över sundet.

År 1641 omnämnes även Ericus Michaelis som kaplan på ön, vilket möjligen kan innebära, att kapellet då stod färdigt. Detta kapell torde vara identiskt med den polygonala eller runda kyrkobyggnad, som synes på Sveciateckningen (I: 66), utförd före 1695 (fig. 517). Byggnaden synes strax t. v. om Gräsö gård, som jämte hela ön intill 1639 ägdes av friherre Nils Bielke.¹ Troligen uppfördes det lilla kapellet, som torde ha haft karaktären av gårdskapell, på hans bekostnad.

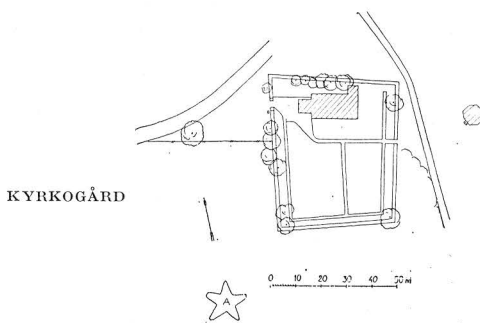
¹ NILS BIELKE, f. 1569, riksråd 1606, friherre 1608, generalguvernör i Finland 1628, † på Salsta 1639. Han köpte Gräsö 1622. — G. 1605 m. friherrinnan Ingeborg Oxenstierna, f. 1581, † 1661. Deras son var riksskattmästaren Sten Bielke, f. 1624, † 1684 (s. 617, not 3).

Kapellets plan ansluter sig till renässansens och barockens centralkyrkotyper, som börjat vinna mark i Sverige under 1630-talet, i synnerhet då det var fråga om små timmerbyggnader.¹ Typen lever sedan kvar ända till 1800-talets början, särskilt i Finland, där en liknande typ förekommer både i kyrkor och klockstaplar.² Kanske var det en klockstapelbyggare, som uppförde Gräsö gårdskapell. Det måste ha varit en tämligen lätt byggnad. År 1688 fingo bönderna på särskild begäran tillstånd att ännu så länge hålla gudstjänster i det gamla kapellet, men år 1697 betecknas det såsom så bofälligt, att det ej längre håller »ute uhr eller skuur». Innan den nuvarande kyrkan 1697 blev färdig höllos därför gudstjänster i en stuga på Gräsö gård. Gårdskapellet antingen revs efter den nya kyrkans tillkomst eller blev lågornas rov tillsammans med övriga byggnader på Gräsö gård vid ryssarnas härjningståg år 1719. Om kapellets läge se s. 629.

KYRKOGRÅRD OCH KLOCKSTAPEL

BEGRAV-
NINGSP-
PLATSER

Om Gräsöns äldre begravningsplatser har man inga direkta uppgifter. Det torde dock kunna antagas, att öns första kyrkogård

låg vid det äldsta kapellet i Söderboda, vilket ytterligare skulle förklara namnet »kapellandet». Denna begravningsplats användes troligen även under gårdskapellets tid.

Den nuvarande kyrkogården (fig. 518) anlades 1689 i samband med förberedande arbeten för den nuv. kyrkan. Inhägnaden bestod från början av ett trästaket, som 1746 kallas för bogårdsbalkarna. Bogårdsmuren av gråsten i kallmur utan betäckning byggdes åren 1790—94 genom en inspektor

Fig. 518. Kyrkogårdsplan, 1:3 000.

Uppm. 1921, kompl. 1953.

A = »Nordstjärnan».

Friedhofsplan. Plan of site.

¹ Jfr I. WILCKE-LINDQVIST, *Kapellet i Rådmansö*, Fornvännen 1942, s. 206 f. — Se även SvK Uppland II, s. 316. — Typen torde ha anknytning till utvecklingen i Holland (jfr A. WIESENHÜTTER, *Protestantischer Kirchenbau des deutschen Ostens in Geschichte und Gegenwart*, Leipzig 1936) och ev. även till gravkorsarkitekturen i Sverige (M. LILJEGREN, *Stormaktstidens gravkor*, Sthlm 1947). — En ritning från 1600-talet utan känd proveniens i RA (Kartor o. ritningar, nr 724) visar ett träkapell av samma typ som Gräsökapellet.

² C. LINDBERG, *Finlands kyrkor*, Helsingfors 1935, s. 111, 261.

Fig. 519. Kyrkan från V. Foto 1953.

Die Kirche von W. Church from W.

Bergström. År 1865 utvidgades kyrkogården åt S, varvid bogårdsmuren kompletterades. Åtskilliga gånger under 1700-talet påfylldes kyrkogården med sand för att befria den från vatten och sumpighet.

Ingången i V har murade och vitputsade stolpar av tegel (fig. 519), täckta med pyramidformade tak med spånbeklädnad. Grindar av vitmålat trä. Ingången byggdes 1768; år 1771 uppsattes vitmålade, svarvade träknappar på stolptaken. Ingång i Ö utan särskild omfattning; trägrindar.

S om V ingången är uppställd en fattigbössa (fig. 522) av järn FATTIGBÖSSA på rund påle, skyddad av ett litet sadeltak, allt av svartmålad furu.

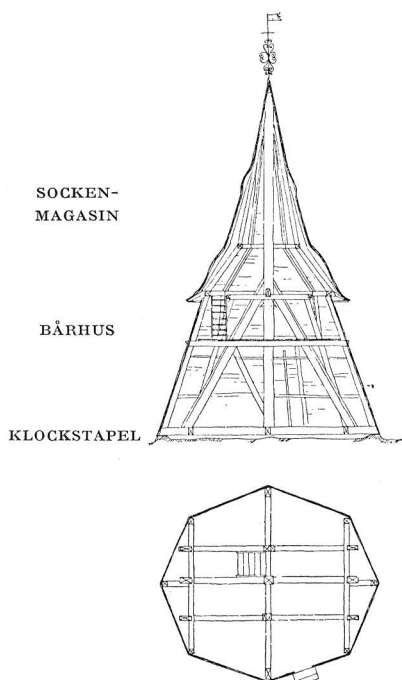

Fig. 520. Klockstapel,
plan och sektion, 1:300.
Uppm. 1921.

Glockenturm, Bell tower,
Grundriss, scale drawing,
und Schnitt. plan and sec-
tion.

öfvertäckt aldeles ofärgat» (INV.). Denna stapel nedtogs 1742 och ersattes av den nuvarande, som inbrädades 1747. I samband med anskaffandet av en ny klocka år 1788 reparerades stapeln och uppfördes »et litet pryddigt torn med 2^{ne} afsättningar, i stället för dess gamla och förfallna tak». Denna huv är avbildad av E. Martin (fig. 523) omkr. 1794¹ och påminner starkt om klockstaplarna i Norrland och Finland.² År 1797 blåstes spiran omkull; vid den påföljande reparationen förlorade den sin vackra profil. Stapeln reparerades ytterligare under 1870-talet och senare; den nuvarande brädbeklädnaden och plåtbetäckningen på huvu tillkommo 1906.

¹ Konstnären ELIAS MARTIN (1739—1818) vistades under tiden 1794—95 på Forsmarks bruk (s. 544, not 1).

² G. ÅBERG, Norrlandsstaplarnas »lökar». En studie i deras förhistoria. Tidskr. f. konstv. XXIV, s. 105 f. — M. HOFREÑ, Norrländska konstprovinser, Tidskr. f. konstv. IX, s. 3 f.

På en fastspikad vit trätavla står målat med svart: TILL DE FATTIGA. SALIGA ÄRO DE BARMHÄRTIGA. Fattigbössan anskaffades år 1747 (RÄK.), tavlan med inskriften härrör från 1863, då fattigbössan iståndsattes.

I kyrkogårdens NV hörn har funnits ett sockenmagasin, uppfört 1785 av liggtimmer. Det användes senast som likvagnsbod och flyttades 1930, varvid kyrkogårdsmuren i NV hörnet blev kompletterad. — Bårhus under sakristian med ingång å V sidan byggdes 1951.

Klockstapel (fig. 520—521) Ö om kyrkan är 8-kantig med en profilerad huv, täckt av svartmålad järnplåt. Huvu krönes av en järnspira med spiraler och en tretungad flöjel med årtalet [1]788. Väggarna äro klädda med rödfärgade bräder. Hjärtstockarna äro rödmålade; gamla inhuggningar visa liksom själva konstruktionen, att stapeln från början varit byggd som en klockbock med plats för 2 klockor, varvid virke från en äldre stapel eventuellt använts. Måhända finnas i konstruktionen virkesdelar från kyrkans första stapel, som uppfördes 1696 och beskrives hava varit utan syllar, »med en bred Huuf

Fig. 521. Klockstapeln. Foto 1953.

Glockenturm. Bell tower.

Omkr. 30 m SV om kyrkogården finns i den s. k. Klockarhagen en av jord uppbyggd femuddig stjärna (A å fig. 518). Avståndet från centrum till stjärnans uddar är ca 8 m, högsta höjd över marken omkr. 25 cm; invändigt sluttar den övre ytan omkr. 15 cm mot mitten. Stjärnan är helt övervuxen av gräs. På 1930-talet markerades stjärnans centrum och uddar med stenar för att förebygga nivellering, i övrigt torde stjärnan icke på länge varit föremål för underhåll.

»NORD-
STJÄRNAN»

Stjärnan kallas av ortsbefolkningen för »ryssaltaret». Benämningen bygger på en tradition, att ryssarna under härjningarna 1719 skulle ha anlagt stjärnan att tjäna som altare för sina gudstjänster, medan

Fig. 522. Fattigbössa från 1747.
Foto 1953. S. 625.

Almosenbüchse von 1747. Poor box.

kyrkobyggnaden använts som stall. Emellertid förekomma ingenstädes dylika altare, vare sig på grekisk-ortodoxa eller andra kyrkogårdar. Traditionen torde med all sannolikhet vara felaktig och troligen ganska sen, eftersom ingenting om »ryssaltaret» är upptecknat i Gräsö gamla beskrivningar och kyrkoböcker. Förklaringen torde i stället få sökas i den under 1600-talets slutskede omhuldade stjärnsymboliken. Vid denna tidpunkt uppfördes den nuvarande Gräsö kyrka på direkt initiativ av Karl XI (se nedan). Den femuddiga stjärnan — Nordstjärnan — var under denna tid en omtyckt poetisk bild och upptogs av Karl XI såsom ett rent personligt attribut.¹ Stjärnan ligger på Gräsö gårds mark, som vid tiden för kyrkans anläggning var kungsgård. Det är ingalunda orimligt, att monarkens personliga och officiella symbol utnyttjats vid anläggandet av rabatten i kyrkans och kungsgårdens omedelbara grannskap för att antyda konungens insats för kyrkans tillkomst. Dessutom kan tänkas, att man även syftade på stjärnans symbolik i sepulkralkonsten: under 1600-talets slutskede var det ganska vanligt, att med en femuddig stjärna symboliserades

¹ H. SEITZ, Nordstjärnan, symbol för fosterland och snille, Fataburen 1938, s. 99 f.

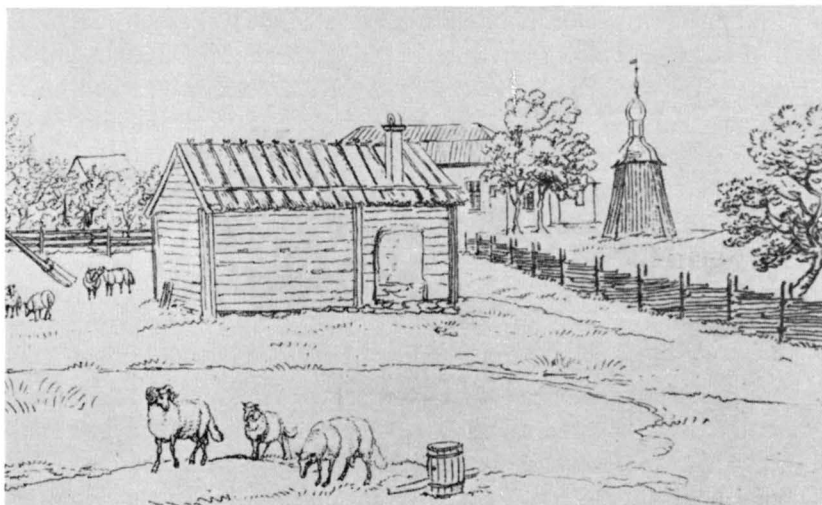

Fig. 523. Detalj av Gräsö gård (fig. 516) med kyrkan och klockstapeln i bakgrunden.

Der Hof von Gräsö um 1794 mit Kirche und Glockenturm im Hintergrund. Detail Abb. 516.

Gräsö Homestead ca. 1794 with church and bell tower in the background.

själen, som genom döden befriats från jordelivets bojar.¹ Måhända byggdes stjärnan 1697 — det år då kyrkan invigdes och Karl XI dog. Om det gamla kapellet revs vid samma tid, kan det antagas, att stjärnan samtidigt markerar det äldre kapellets plats. Nordstjärnan var populär även under 1700-talet, och det är troligt, att stjärnan då icke var bortglömd, utan fick ingå i kungsgårdens trädgård, som enl. en uppgift 1767 (LSt) nyligen blivit anlagd.²

KYRKOBYGGNADEN

Kyrkan (fig. 525—526) består av ett rektangulärt långhus utan markerat kor, sakristia i N och vapenhus i V. Byggnaden är uppförd av liggtimmer — synligt från trappan till orgelläktaren och från skrubben i SÖ hörnet — med knutar i hörnen och däremellan upp-

PLAN
MATERIAL

¹ S. WALLIN, Kyrkoinredning för herremän, Sthlm 1948, s. 101 f.; A. TUULSE, Två märkliga barockskulpturer i Ekerö kyrka, Fornvännen 1954.

² »Nordstjärnan» på Gräsö torde ha en viss släktskap även med en kompassros (jfr S. KARLING, Trädgårdskonstens historia i Sverige intill Le Nötrestilens genom-brott, Sthlm 1931, s. 519 f.).

styvade med väggsulor. Knutarna och de stående virkena äro inklädda med bräder, som äro svarttjärede. Väggytorna äro klädda med rödfärgad spån med rund avslutning nedåt. Trästommen vilar på en sockel av kullersten i murbruk. — Långhuset har profilerad taklist av trä, målad i svart och vitt. Alla tak äro valmade och äro nu täckta med svartmålad plåt, tidigare med spån. Långhusets tak är försett med en avsats (ett förenklat säteritak). På vapenhusets tak ett vitmålat träkors.

INGÅNG

Ingången i V (fig. 519) har enkel vitmålad omfattning. Dörren av stående bräder på naror är på utsidan panelad med profilerade bräder, lagda kring en diagonalställd kvadrat i mitten. Gulmålad. Ovan dörröppningens insida har vid en restaurering årtalet 1691 målats med svart färg. Dörröppningen mellan vapenhus och långhus har rundbåge, med kvadernmönster på undersidan. Grågrönmålade enkla dörrar. I rundbågen glasfönster. Utanför V ingången trappa av gråsten och cement.

FÖNSTER

Fönstren äro rektangulära med omfattningar av vitmålade bräder, bågar av vitmålat trä med järnstagade, blyinfattade rutor, 9 i varje bågfack. Innanfönster med träbågar och en ruta i varje fack. Sakristians fönster har på insidan järngaller och luckor av järn. I vapenhusfönstret en glasmålning, skänkt 1928, föreställande Kristus på korset, omgiven av Maria och Johannes. Nedtill läses: GLASMALEREI E. GROSSKOPF KARLSRUHE I. B. Färger: blått, rött, vitt, gult och grönt.

INTERIÖR

Invändigt äro långhusets fyra hörn avfasade genom snett ställda väggar, så att kyrkorummet får formen av en utdragen åttkant (fig. 527—528). Golvet av omålat trä, i sakristian fernissat. Väggarna äro i långhuset panelade med släta, stående bräder, målade i grått och grågrönt, samt indelade av stående grågrönmålade virken (halvrund sektion), som nå upp till en profilerad taklist. Fönstren ha enkla grågröna omfattningar. Under dessa löper runt hela långhuset en profilerad grågrön trälist. Taket är konstruerat som ett spegelvalv med stor hålkäl. Dess nedersta list är målad i grågrönt och brunt, ovanför denna följer den kraftiga hålkälen, därefter en rik list och så ett plant, brädfodrat, åttkantigt takparti, allt vitmålat.

Av de triangulära utrymmena i hörnen innehålla de bågge västliga trappor till orgelläktaren, den NÖ en passage till sakristian samt trappa till predikstolen och den SÖ en skrub. Dörrarna till sakristian och skrubben i SÖ hörnet äro utåt långhuset belagda med panelbräder i fiskbensmönster; dörrarna till läktartrapporna släta. Dörren till sakristian är mot passagen belagd med liggande profilerade

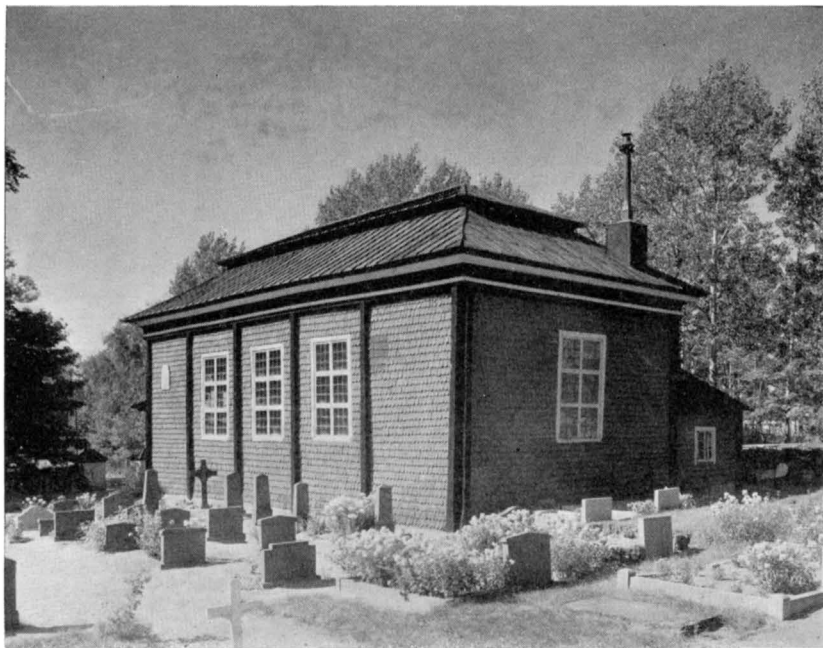

Fig. 524. Exteriör från SÖ. Foto 1953.

Äusseres von SO. Exterior from S.E.

bräder; dörren till predikstolstrappan är slät och består av två lager bräder, det ena liggande, det andra stående. Alla dessa dörrar äro målade i grågrönt.

Vapenhusets väggar äro panelade med breda, slätspåntade bräder och delade med en horisontal list. Taket brädpanelat liksom i sakristian, vars väggar nu äro klädda med masonit. Färgsättningen som i långhuset.

Vid ett besök, som Karl XI gjorde på Gräsö år 1673, anslog han 3 000 dal. kpmt till ny kyrkas uppbyggande och till boställe för prästen. Det tog emellertid ganska lång tid, innan man satte i gång med byggnadsarbetena. Sålunda klagar kyrkoherde Aug. Lenander¹ i ett brev 1691 till domkapitlet, att det timmer, som allmogen framfört till ny kapellbyggnad efter erhållen tillåtelse att bygga, nu legat oanvänt

BYGGNADS-
HISTORIA

¹ AUGUSTIN LENANDER, f. 1636, pvgd 1661 till legationspred. åt riksrådet Sten Bielke; kommin. i Börstil 1665, kommin. vid Storkyrkan 1674, kh i Börstil 1676, † 1701. — I Gräsö var under denna tid kommin. JACOB LENANDER, pvgd 1689, † 1717.

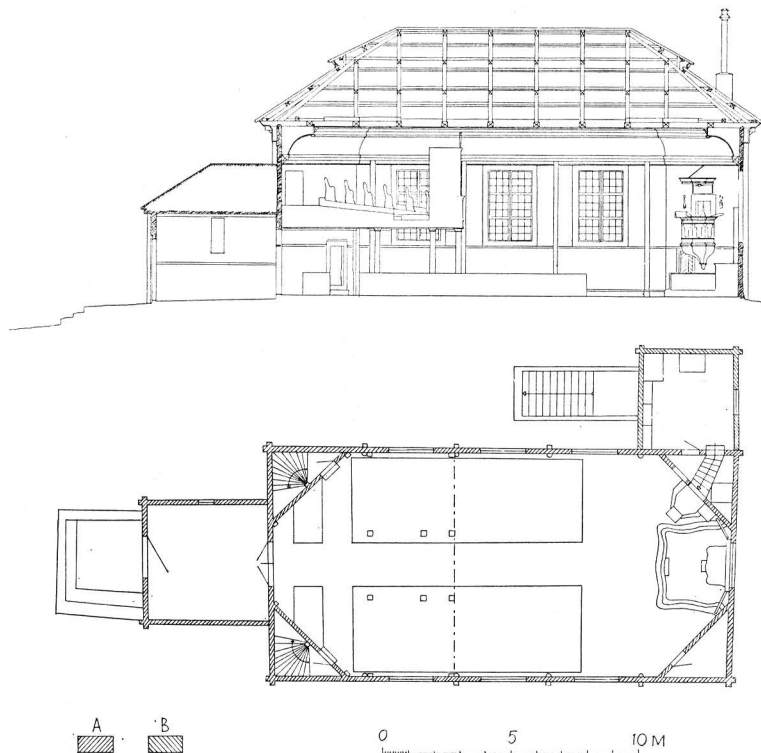

Fig. 525. Plan och längdsektion mot N, 1: 300. Uppm. 1921, kompl. 1953.
Grundriss und Längsschnitt gegen N. Plan and longitudinal section towards N.

i tre år sedan »värket avstannat» efter landshövding Tegers död. Enligt ett brev av samma kyrkoherde har man år 1693 ännu ej börjat med bygget, varför å nyo anhålles om påminnelse hos konungen om nådiga löftet om hjälp till bygget. Först år 1695 kom man så långt, att grunden till kyrkan lades och hösten 1697 invigdes kyrkan. Invigningen ägde rum i all enkelhet, vilket man även underströk i ett brev till domkapitlet, ty »den klena hjorden och fattige allmogen» kunde ej åstadkomma de offer och gåvor, som en »Solenn och prydhe- ligh Kyrkiowijgning kräfwer».

Vid invigningen var kyrkobyggnaden ej helt färdig; innerväggarnas brädpanelning saknades, ytterväggarna voro ej spånklädda, inredningen var delvis provisorisk. Själva byggnadskroppen hade dock redan från början samma utseende som nu. Dock fanns ej den nuvarande sakristian; i stället har man som sakristia använt en av

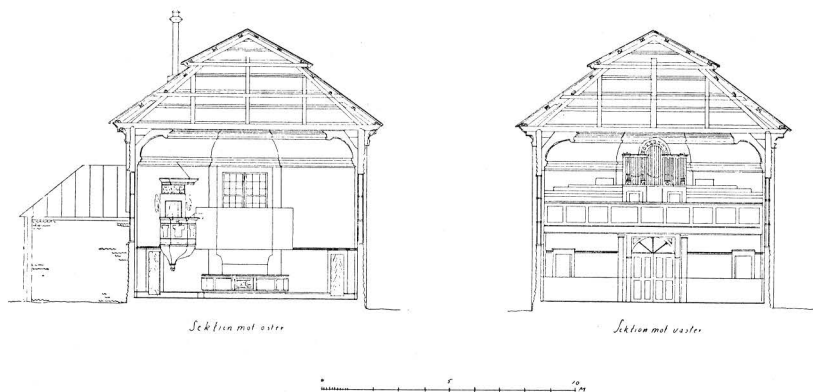

Fig. 526. Tvärsektioner mot Ö och V, 1:300. Uppm. 1921, kompl. 1953.

Querschnitte gegen O und W. Transverse sections towards E. and W.

skrubbarna i långhusets Ö del, möjligen den SÖ, som ännu 1794 hade en liten fönsteröppning å S (fig. 523).

Enl. ERIKSSON (a. a.) skulle Gräsö kyrka ha ritats av arkitekten Johan Hårleman.¹ Uppgiften har ej kunnat bekräftas; i PROT. och RÅK. finnas inga uppgifter härom. Johan Hårleman var framför allt trädgårdsarkitekt; han blev efter sin fader 1687 ordinarie kungl. trädgårdsmästare och utnämndes 1697 till intendent över alla kungl. maj:ts och kronans trädgårdar. Som arkitekt var han starkt beroende av Nikodemus Tessin d. y., och det är framför allt tessinska drag, man kan spåra i Gräsö kyrkas arkitektur. Byggnaden har föga av sakralarkitekturens traditioner; den påminner till det yttre närmast om en trädgårdspaviljong. Liknande paviljonger påträffar man även bland Tessins verk, t. ex. på Steninge i Uppland (småbyggnader vid sjön), uppfört under 1690-talet.² Även den stränga regulariteten i plan och uppbyggnad i Gräsökapellet är kännetecknande för det tessinska.³ Det torde ha varit detta krav på regularitet som gjorde, att man från början icke anlade någon särskild sakristibyggnad. Spegeltaket är elegant konstruerat, säteritaket är likaledes ett drag, som återfinnes i flera tessinska byggnader.⁴ Allt detta synes tyda på,

¹ Om JOHAN HÅRLEMAN (1662—1702), far till Carl Hårleman, se Å. STAVENOW, Johan Hårleman, en trädgårdsarkitekt under stormaktstiden, Tidskr. f. konstv. VIII, s. 53 ff. Se även Å. STAVENOW, Carl Hårleman, Uppsala 1927, s. 38 f.

² R. JOSEPHSON, Tessin II, Sthlm 1931, s. 165, fig. 139.

³ Jfr det av Tessin d. y. ritade kapellet i Boo (SvK, Uppland I, fig. 518, samt JOSEPHSON, a. a., s. 132.)

⁴ S. KARLING, Säteritaket, Konsthist. tidskr. 1933, s. 15.

Fig. 527. Interiör mot Ö. Foto 1953.

Inneres gegen O. Interior towards E.

att Gräsö kyrkas byggnadsritningar på ett eller annat sätt ha tillkommit under intryck av eller genom direkt kontakt med Nikodemus Tessin d. y.

REPARA-
TIONER OCH
KOMPLETTE-
RINGAR UN-
DER 1700-
TALET

När ryssarna år 1719 härjade på Gräsö, lär kyrkan av deras trupper ha använts som stall, varvid byggnaden åtskilligt skadades. Strax därefter företogs mindre arbeten, framför allt tarvade taket, golvet samt dörr- och fönsteröppningarna reparation. Någon större omfattning fingo dessa arbeten emellertid icke på grund av ofredstiden, såsom det säges 1732 (RÅK.). Först 1746 satte man igång med en omfattande byggnadsverksamhet, som tog flera decennier i anspråk och i stora drag gav kyrkan dess nuvarande utseende. Trappan i V samt vapenhusets golv tillkommo 1747. 1748—49 ströks kyrkans yttre med rödfärg. Takets mest förruttnade bräder och spån ersattes 1751—52 med nya. Dessutom ämnade man på taket resa »ett litet torn eller tornspets av 6 à 7 alnars höjd» — vilket dock ej blev utfört. År 1753 byggde man den nuvarande sakristian med en källare under. Nästa år spånlogs vapenhuset. 1758—59 panelades kyrkorummets innerväggar, varefter

Fig. 528. Interiör mot V. Foto 1953.
Inneres gegen W. Interior towards W.

väggarna vitlimmades tillika med valvet. Dörrarna »befodrades». 1762 började man slå spån på ytterväggarnas panelning, som säges vara bristfällig. Vid alla dessa arbeten var kyrkvärden Jacob Ersson Österström byggmästare och »styresman». Men även långt senare fortsatte man med reparationer. Sålunda panelades vapenhusets innerväggar och vitlimmades sakristian 1793. 1798 sattes en ny »huv» på hela kyrktaket.

I samband med de beskrivna arbetena under 1700-talet fick kyrkan även sin nuvarande inredning. Om dessa arbeten berättar bl. a. en minnestavla i sakristian (se s. 655).

År 1887 genomgick kyrkan en hård restaurering, varvid bl. a. nytt golv inlades, öppna bänkar insattes och all fast inredning övermålades. År 1906 ommålades interiören och takens spånbeklädnad ersattes med järnplåt. — 1930 började en stor restaurering under arkitekt Sigge Ulléns ledning och med Sven Dalén som konservator. Interiören nymålades, bänkarna ändrades, övermålningen från 1887 på altarring, predikstol och orgelläktare avlägsnades. En glasmålning, skänkt 1928, insattes i en nyupptagen fönsteröppning på vapenhusets N vägg. Sakristians väggar bekläddes med masonit. Arbetena avslutades 1933.

RESTAURE-
RINGAR

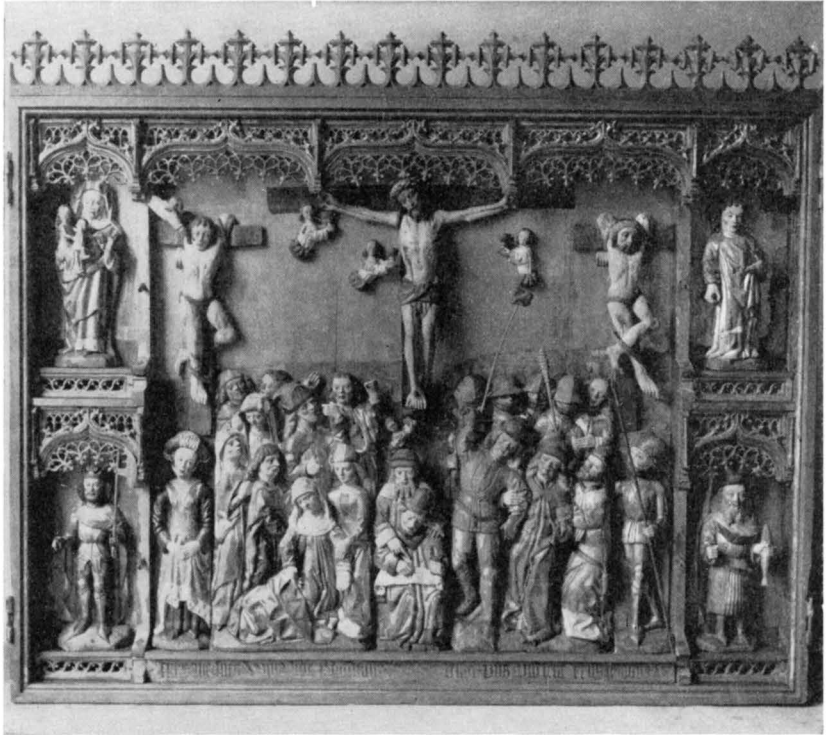

Fig. 529. Altarskåp från 1400-talets sista fjärdedel. Corpus. Foto O. Svensson 1926.
Altarschrein, schwedische Arbeit letztes Viertel Triptych, Swedish work, late 15th c.
d. 15. Jhs.

UPPVÄRM-
NING

År 1754 (RÄK.) uppsattes i sakristian en kakelugn, vilken dock på grund av rökbesvär 1766 ersattes med en spis. Vid restaureringen 1887 insattes en järnkamin i långhuset. År 1930 fick kyrkan uppvärmning medelst lågtrycksånga från en värmekammare anlagd under sakristian. 1951 infördes elektrisk uppvärmning.

INREDNING OCH LÖSA INVENTARIER

ALTAR-
ANORDNING

Altarbordet av trä, sidorna inklädda med pärlspåntade bräder, 1800-talet. — Altarringen (fig. 527) rokokosvängd, indelad i speglar, som skiljas åt av kannelerade pilastrar. I mittspegeln en strålomgiven sol, som varit förgylld, nu ljus brun. Spegelarna omgivas av lister med spår av förgyllning. Även pilasterkannelurerna ha varit förgyllda. Bas- och krönlister marmorerade i grönt, speglarna i grågrönt. In-

Fig. 530. Flyglar till altarskåpet fig. 529. Foto O. Svensson 1926.

Flügel des Altarschreines Abb. 529. Wings of triptych in fig. 529.

vändigt är altarringen målad i rödbrunt. Altarringen gjordes 1786—87 av snickaren Winter (RÄK.). En övermålning från 1887 avlägsnades 1933 av konservator Sven Dalén.

År 1696, då gudstjänster hölls i en gammal stuga på kungsgården, var altaret och predikstolen »hopslagne af bräden, . . . på altaret stå 2nde leer påttor glasserade der uti stå rosor af papper klippte» (INV.). När man sedan inflyttade i nya kyrkan, tycks altaret varit sammankomponerat med predikstolen, ett s. k. predikstolsaltare, som stämde väl med tidens stränga krav på symmetri i kyrkoarkitekturen. Först under ovan beskrivna byggnadsarbeten i mitten av 1700-talet skildes predikstolen från altaret (s. 642).

På altaret står nu ett medeltida altarskåp (fig. 529—531) av krederad, målad och förgylld ek, bestående av corpus och flyglar. I corpus en framställning av korsfästelsen flankerad av fyra helgon under baldakiner. — Vid korsets fot Pilatus och hans skrivare. Till

MEDELTIDA
ALTARSKÅP

höger hövitsmannen, som pekar upp mot Kristus, Stephaton med den i ättika doppade svampen på en isopsstängel samt krigsfolk och övriga åskådare; till vänster Kristi sörjande vänner med den avsvimmade Maria och den från sin blindhet botade Longinus, vilken pekar på sitt öga. I bakgrunden ett målat landskap med en stadsvy (Jerusalem). Å ömse sidor under särskilda baldakiner: t. v. (övre bild) S. Anna själv tredje och (undre bild) S. Olov, t. h. resp. S. Lars och S. Botvid. Under Golgatascenen en målad minuskelinskrift, delvis skadad: »O crux ave. spes unica in hoc passionis tempore auge piis reisqve dona [veniam]» (= Var hälsat kors, vårt enda hopp i denna lidandets tid, öka och giv [förlåtelse] åt både de goda och de onda).¹ — I vänstra flygeldörren sex apostlar, som alla med undantag för Jakob d. ä. (med stav i handen och mussla i hatten — i nedre raden) förlorat sina attribut. Längst till höger S. Katarina av Alexandria (övre raden) och S. Barbara. Vid altarskåpets konservering 1926 lossades de åtta figurerna i den vänstra flygeln (fig. 531) och det visade sig då, att på varje bilds baksida med färg gjorts en anteckning i form av en inskrift eller ett summariskt tecknat emblem, hänsyftande på det avbildade helgonet.² Liknande anteckningar funnos även på figurernas platser i skåpet. Enligt detta ha figurerna i övre raden föreställt följande apostlar (från vänster): Mathias (namnet dock felstavat såsom Matteus) Andreas (ett X-formigt kors) och Petrus (nyckel). I nedre raden, från vänster: Bartolomeus (kniv), Jakob d. y. (tygvalkarträ) och Jakobus (stav, som finns kvar även på figuren). Av de kvinnliga helgonen har S. Katarina markerats på baksidan med hjul och svärd, S. Barbara med ett B och en kalk.

I högra flygeldörren likaledes sex apostlar av vilka endast en — Johannes — har kvar sitt attribut (en kalk). Längst t. v. (övre raden) S. Gertrud och (nedre raden) S. Birgitta. Skåpet krönes av en bladlist, delvis kompletterad vid restaureringen. Skåpet, dess baldakiner och masverk förgyllda med detaljer i brunt och blått (kanterna) eller blått och rött (i bågarerna ovan figurerna). Av figurerna ha de flesta förgyllda mantlar med blått eller rött foder, livklädnaderna ofta förgyllda med vit bård nedtill, någon gång gröna med silverbård; den vänstra aposteln på högra flygelns nedre rad har en rock med vackert mönster; S. Anna har hermelinsbård nedtill, likaledes Maria Magdalena. Krigarnas rustningar äro förgyllda, benskenorna dock försilvrade. — Dörrarnas

¹ Ur en hymn av VENANTIUS FORTUNATUS, biskop i Poitiers (530—ca 600).

² S. DRAKENBERG, »Arbetsanteckningar» i ett medeltida altarskåp, Fornvännen 1928, s. 372 f.

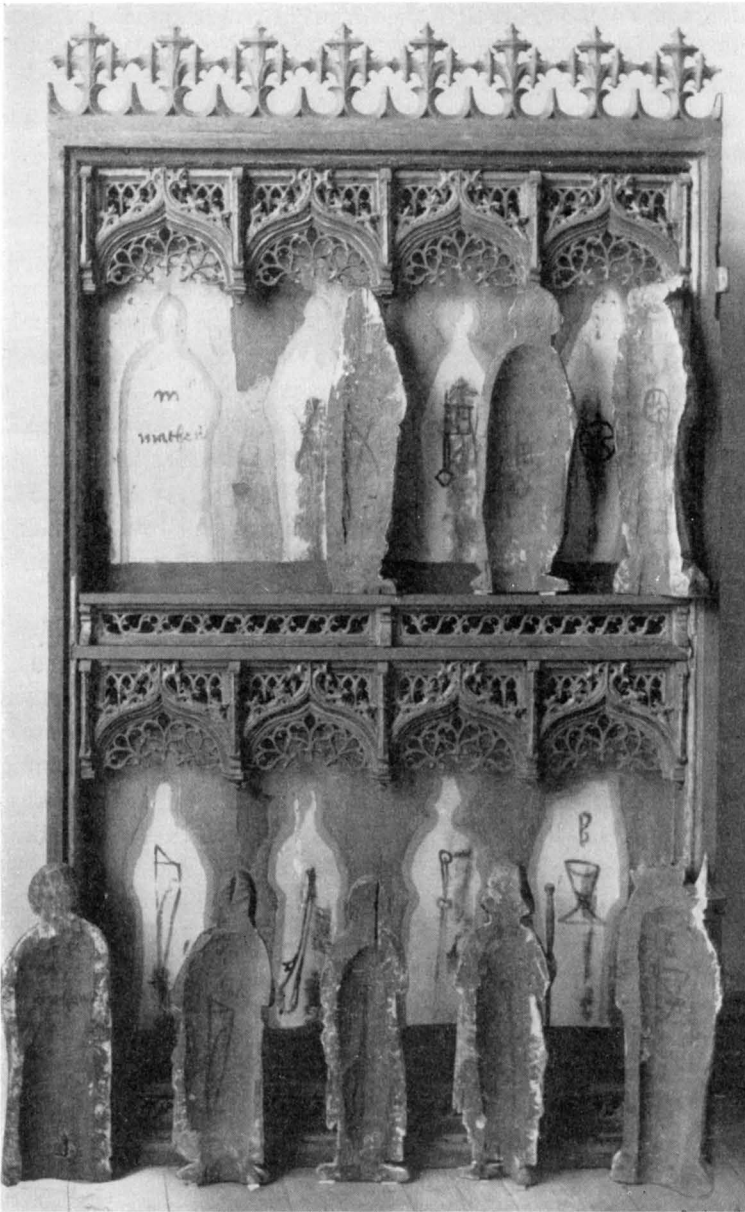

Fig. 531. Vänstra altarskåpsflygeln (fig. 530) med skulpturerna uttagna.
Foto O. Svensson 1926.

Linker Flügel des Altarschreines (Abb. 530) mit herausgenommenen Skulpturen. Left wing of triptych with carved figures taken out.

utsidor, som en gång haft figurmålningar, äro nu brunmålade. Svenskt arbete från 1400-talets sista fjärdedel. Corpus' H 169, B 100. — Skåpet har tillhört Edebo kyrka, men köptes och skänktes 1743 till Gräsö kyrka av arrendatoren på Gräsö kungsgård inspektoren Johan Hallman (INV. 1746), varvid vissa restaureringar företogos. Bl. a. övermålades texten under korsfästelse-scenen och namnen Johan Hallman och Annå Norberg målades i vänstra hörnet av textraden. Övermålningen togs bort vid skåpets konservering 1926 av konservatorn Oscar Svensson. Predellan tillkom 1930, då skåpet återuppsattes på altaret. Dessförinnan hade det varit uppställt på vapenhusets N vägg, dit det flyttats under 1800-talets början; efter konserveringen 1926 hade skåpet först sin plats t. h. om altaret.

KORS Kors av förgyllt trä med en förgylld törnekrona och ett vitt kläde, lagt över tväramen och kring huvudstammen. Basens nedersta platta formad som en bok med sju insegel. H 280. Korset skänktes 1842 av Stockholmsguldsmeden Johan Boje (Boye)¹ som altarprydnad; det uppställdes mot vapenhusets S vägg 1930, då altarskåpet återuppsattes på altaret (se ovan).

KRUCIFIX Krucifix (fig. 532) av krederat och målat trä. Kristusbilden har törnekrona och *en* fotspik. Håret är anordnat med en lång, nedhängande lock på var sin sida om ansiktet. Hår och skägg svartbruna, ländklädet guit (sentida målning), medan karnationen är grå-rosa med talrika bloddroppar, vilket troligen är den ursprungliga målningen, ehuru kompletterad. Korset har fyrpassformade ändplattor med upphöjda kantlister. Mittstammen är förlängd nedtill. Sentida målning i mörkbrunt, listerna i svart och grågult. Svenskt arbete från 1500-talets början. Figurens H ca 75, korsets H 149 (därav skaftet 40). Har möjligen kommit från Gräsö äldsta kapell i Söderboda (se s. 622). Konserverades av Sven Dalén 1933.

Krucifix (fig. 534) av alabaster. Kristusbildens armar och fötter avslagna, delvis även korsstammens anordningar. Baksidan förstärkt med ett träkors. Korset ornerat av små målade blad i rött, grönt och guld. H 29. Torde stamma från Spanien eller Portugal; tidigt 1700-tal. Skänktes år 1772 av sjömannen Öman, född i Häverö. Har enl. INV. 1829 stått på altaret.

VIGVATTEN-
SKÅL Vigvattensskål (fig. 534) av alabaster. Skålen musselformad, fäst på en kartusch med voluter. I mitten av denna Maria med barnet under en baldakin i form av en krona; däröver svävar den Helige

¹ JOHAN BOJE (BOYE), guldsmed i Sthlm 1832—1845 (UPMARK s. 209) lär enl. handlingarna i kyrkans arkiv i sin barndom som fattig pojke ha bott på Gräsö.

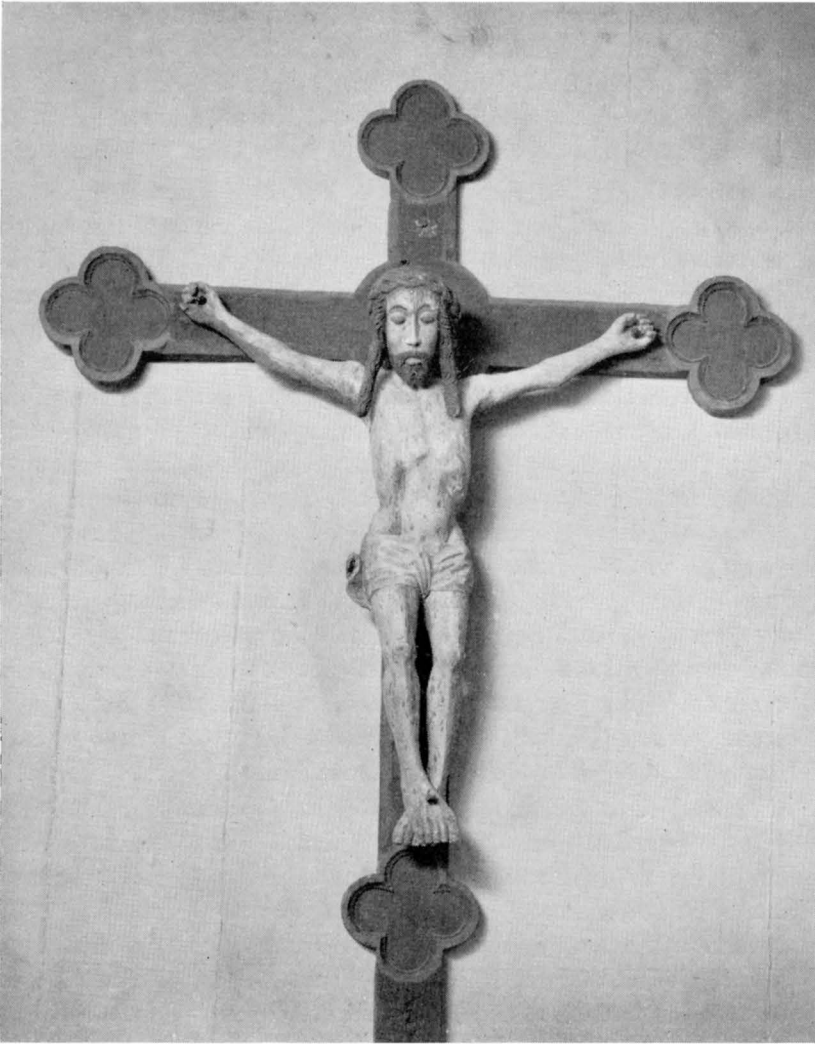

Fig. 532. Krucifix, svenskt arbete från 1500-talets början. Foto 1953.

Krucifix, schwedische Arbeit vom Anfang des 16. Jhs. Rood, Swedish work, beginning of 16th cent.

andes duva. Två par flygande putti hålla upp baldakinens draperier (en putto saknas). Målning i blått, rött, grönt och guld. Samma proveniens som alabasterkrucifixet, skänkt tillsammans med detta i ett fodral av sjömannen Öman 1772. H 23, B 14. Har enl. INV. 1829 stått på altaret.

RELIEF Jonas i valfiskens gap (fig. 534), relief i alabaster. Jonas' och odjurets läppar med röd målning. H 13,5, B 15. Skänkt av fru Lena Sundmark i Stockholm 1773. Torde vara av samma härstamning som de två ovanbeskrivna alabasterfigurerna. — Föremålen äro sedan 1943 uppsatta på långhusets N vägg.

PREDIKSTOL Predikstol (fig. 533) av målat trä, bestående av polygonal korg och ljudtak. Korgen har ett karnissvängt underparti, avslutat med en druvklase. I korgens fem sidor finnas listomgivna T-formiga fyllningar med målningar: Kristus i mitten och evangelisterna på ömse sidor. I dessa målningar dominerar den röda färgen. I övrigt är predikstolen marmorerad i grönt liksom altarringen; listerna ha spår av guld, nu bortfallet, så att de äro bruna. Under det enkla femsidiga ljudtaket hänger en skulpterad duva (med öron!), med spår av försilvring, avtecknande sig mot en strålomgiven sol, likaledes med spår av förgyllning. På väggen mellan taket och ingången till korgen är en tavla med enkelt profilerad ram i blått och svartnad förgyllning med målning på vit grund, föreställande molnformationer i blåsvart och gult kring ett ljust fält med Jehovah i hebreiska bokstäver. Dessutom läses på tavlan i svarta bokstäver: KOM TRÖSTELIGA SPAR ICKE; UPHÄF TINA RÖST SÅSOM EN BASUN: ETC. ES. 58,1 . . . DEPINXIT MAGNUS HELLBERG: : V[ERBI]: D: [IVINI] MINISTER IN HARG 1746. JAK. HERNODODIS COMMINIST: (= Målat av Magnus Hellberg,¹ Guds ords tjänare i Harg 1746. Olof Jak. Hernodius² komminister).

År 1761 fick skolmästare C. G. Westling i Östhammar betalt för målning av predikstolen och kyrkan i Gräsö, vilket kanske åsyftar marmorering av predikstolen medan tavlan på väggen och ev. även figurerna på fälten äro utförda av den ovannämnda Hellberg år 1746. Enl. RÄK. uppsattes ljudtaket 1746 och duvan upphängdes. Korgen däremot torde härstamma från 1697, då snickaren Per Olofsson gjorde predikstol och skrank (RÄK.), som närmast kan tolkas såsom ett predikstols-altare (jfr s. 637). Korgens T-formiga fyllningar återfinnas bl. a. på gamla bänkdörrar från 1703 (se nedan). I samband med byggnadsarbeten under 1700-talet skildes tydligen predikstolen från altaret; år 1743 fick man altarskåpet från Edebo och strax efter detta flyttades predikstolen till sin nuvarande plats, varvid korgen försågs med underrede och de ovan beskrivna kompletteringarna utfördes.

¹ MAGNUS HELLBERG var skolmästare i Harg och målade inredningen i Hargs kyrka 1752 (se nedan).

² OLOF JAKOB HERNODIUS, f. 1716, pvgd 1739 kommin. i Gräsö 1746, kh i V. Ryd 1760, † 1773.

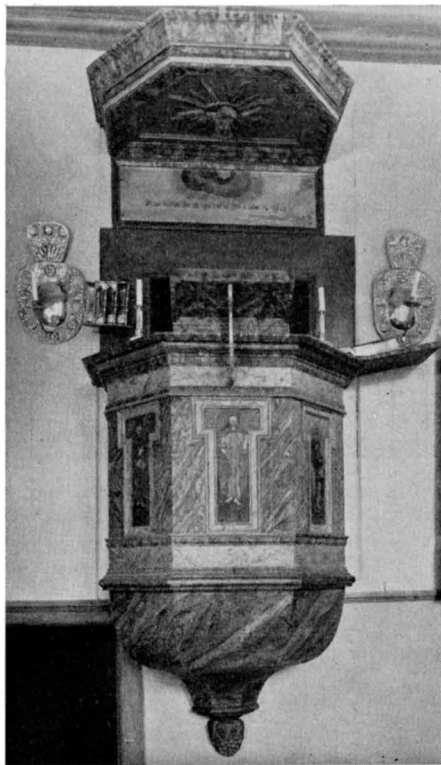

Fig. 533. Predikstol, korgen antagligen från 1697, underrede, ljudtak och målning från 1746. Foto 1953.

Kanzel, Korb anscheinend von 1697, Unterbau, Schalldeckel und Bemalung von 1746.

Pulpit, rostrum probably from 1697, soundingboard and painting from 1746.

Målningarna på predikstolen överströkos 1887 och framtogs 1933 av Sven Dalén.

Timglas med 4 glas i foder av bronserat trä på järnståndare, upp till kluven och upprullad i fyra spiraler. Köptes 1781 i Stockholm. H (med ståndaren) 59. — Ett äldre timglas, skänkt 1726 av prosten mag. Lars Balck¹ i Börstil, föll ned från sin ten en gång, då det användes av mag. Björkman från Öregrund 1780.

TIMGLAS

¹ LARS BALCK, f. 1680, pvgd 1714 till adj. i Storkyrkan, regementspastor i Livgardet 1717; kh i Börstil 1721, riksdagsman 1726, prost 1727, † 1730.

Fig. 534. Vigvattenskål, krucifix och Jonas i valfiskens gap. Alabasterarbeten, 1700-talets början, från Spanien eller Portugal. Foto 1953. S. 640 f.

Weihwasserbecken, Kruzifix und Jonas im Walfischrachen. Alabasterarbeiten, Anfang des 18. Jhs, aus Spanien oder Portugal.

Font, crucifix and Jonas in the mouth of the whale. Alabaster carvings, early 18th cent., from Spain or Portugal.

NUMMER-
TAVLOR

Nummertavlor. 1. Ett par, av trä, med enkelt profilerad rektangulär ram och snidat överstycke i symmetrisk rokoko. Ram och överstycke förgyllda. 1700-talets tredje fjärdedel. H 85. Enl. INV. 1829 skänkta av inspektör Johan Bergström (jfr s. 625). Förvaras i klockstapeln. — 2. Av trä, med enkelt profilerad ram och överstycke med svarvade knoppar. Ramen och överstyckets lister målade i guld och blått. I överstycket läses med vita bokstäver på svart botten: CANTOR GABRIEL LINDBERG DES FRU INGA MARIA GIRENIA IFRÅN KULLBODA ANNO 1777. H 110. Förvaras i klockstapeln. — 3. Av trä, med enkelt profilerad, rektangulär ram, målade i blått och rött. Modern. H 110.

BÄNKAR

Bänkinredningen (fig. 527—528) är öppen med rektangulära gavlar. Såväl dessa som skärmarna hava fyrkantiga fyllningar med gulmålade lister. Krön- och baslister svarta, ramar ljusgröna, fyllningar ljusgrå. Gavlarna förfärdigades 1933 i det närmaste lika de äldre bänkdörrar (se nedan), som blevo avlägsnade 1887, då kyrkan först fick öppna bänkar. — Bänkdörrar, 4 st. med krönlister och enkla listomgivna T-formade speglar. En dörr är målade i ljust grågrönt med vit fyllning med grå stänk och gula lister kring fyllningen. I krönlisten målat med svart: N° 3. De övriga dörrarna äro omålade, två av dessa med numren 14 och 17 påritade. Förvaras sedan 1887 i klock-

stapeln. Dessa bänkdörrar torde vara identiska med de bänkdörrar, som snickarmästaren Joachim Helmer fick betalt för 1703.¹ År 1764 beslöts att bygga ordentliga bänkar över hela kyrkan, vilket torde betyda, att man från början hade slutet bänkinredning med dörrar endast i en del av kyrkan, sannolikt i östra delen.

Läktaren i V (fig. 528) uppbäres av gråmålade pelare med listkapitäl. Barriären har listomgivna fyllningar, som alla äro försedda med målningar. Från vänster: 1. Otydlig figur med språkband ovanför, vars inskrift ej kan läsas. — 2. Språkband med endast 5 bokstäver synliga. — 3. Abrahams offer. Abraham, klädd i vit dräkt och röd mantel, höjer kniven. Upptill t. v. en vit och en svart fläck (Gud). Inskriften på språkbandet ur 1 Mosebok oläsbar. — 4. Nymålad. T. v. en båt med 9 apostlar, t. h. Kristus stående på vattnet, lyfter upp den sjunkande Petrus. Ovanför ett språkband med inskrift: KLENTROGNE, HWARFÖRE TWIFLADE DU? MATT. 14: 31. — 5. Nymålad. Kristus med vit dräkt, röd mantel och herdestav i högra handen, omgiven av liggande får. Upptill ett språkband med inskrift: DEN GODE HERDEN LÅTER SITT LIF FÖR FÅREN. JOH. 10: 11. — 6. Nymålad. Kristus i vit dräkt och röd mantel knäböjande i Getsemane. Lärjungarna sova på marken. På språkbandet ovanför Kristus står: SKE DOCK ICKE MIN WILJA, UTAN DIN! LUK. 22: 42. — 7. En i vitt klädd figur med stav i vänster hand. På språkbandet ovanför läses: SI GUDS LAM SOM BORTTAGER WERLDENS SYND. — 8. En i rött klädd figur med grön mantel. Texten på språkbandet ovanför oläsbar. — 9. En i rött klädd figur med höger hand på en grå hög. På språkbandet ovanför läses: FÖDER GUD . . . — Allt ramverk och alla lister marmorerade i ganska mörkt grått och svart. Figurerna i målningarna stå på mörkgrön mark och avteckna sig mot mörkt gråblå bakgrund. — Läktaren byggdes under åren 1748—49 av byggmästaren och kyrkvärden Jacob Ersson (RÅK.). Vem som utfört målningarna vet man ej. Målningarna överströkos 1887, men framtogos 1933 av konservator Sven Dalén. De utplånade bildframställningarna i tre fyllningar ersattes 1934 med nya av konstnären Robert Nilsson, Stockholm.

Orgeln, som har sex stämmor och är kyrkans första, byggdes 1842 av orgelbyggaren och häradsskrivaren Pehr Gullbergsson, Lillkyrka, Uppland. Den uppsattes av Gullbergssons gesäll Jonas Wengström. Orgeln har icke genomgått någon förändring, sedan den byggdes.

¹ Bänkskrämar med liknande T-formade fyllningar finnas t. ex. i Häverö, utförda 1698 av Eric Hollner (s. 55, fig. 44).

Fasaden är enkel, målad i mörkt grått med marmorering i något ljusare grågult och prydd med några rosformiga ornament i guld.

DOPREDSKAP Dopskål av tenn (fig. 535), buckelornerad. Broskornerade barockhandtag. Locket ej dithörande; även foten sekundär. Inga stplr. Möjligen identisk med en tennskål med lock, som 1736 (RÄK.) inköptes för att användas vid dop. H (med lockknapp) 14, D 19, B med handtag 30. — Dopskål av nysilver. Inskr: TILL GRÄSÖ KYRKA / SKÄNKT AF KYRKOHERDEN K. STRÖMBÄCK 1876.¹ H 13, D 23. — Postament av trä till dopskålen av tenn i form av fyrkantig pelare. På kapitalbandet samt på basens övre vulst förgyllda bladornament. På skaftets mitt ett förgyllt kerubhuvud. Postamentet i övrigt målat i ljusgrått. H 84. Möjligen identiskt med »1 gueridon till döpelseskålen», som köptes 1746. — År 1692 (RÄK.) köptes »en stenskål att hafwa wattn uthi, när barn kristnas», år 1762 en panna av koppar »at wärma döpelsewatten uti». Finnas ej kvar.

NATTVARDSSKÅL Kalk av silver (fig. 536), helt förgylld utom en bladård på foten. Skaftet och noden härstamma från en kalk som köptes 1696 (INV.), cuppan och foten enl. stplr utförda 1795 av Erik Ramstedt, mästare i Härnösand 1781—1821 (UPMARK, s. 368). H 28. — Paten av helt förgyllt silver. Stpl: I F, antagligen Jonas Frisk, mästare i Arboga 1774—1795, flyttade 1796 till Strängnäs och 1800 till Hudiksvall (UPMARK, s. 237). D 14,5. — I INV. 1696 upptagas en kalk och paten av tenn, vilka togos av ryssarna 1719. Silvret var då bortfört till Börstils pastorat (se s. 656), varigenom det räddades. 1743 bortfördes åter silvret undan de annalkande ryssarna, varvid en bleckbägare med tallrik anskaffades för att brukas som kalk och paten.

Oblatask av silver, oval med kupigt lock och 4 fötter. Kring livet en graverad lagerfeston och på locket inom en graverad bladkrans en inskrift: GIVEN AF / H^R CONTROLLEUREN / AND BLOMBERG / OCH DESS FRU / MARGARETA DEIEN / TILL GRÄSÖ KYRKA / ÅHR 1791. L 13, B 9, H 9. — Till oblatasken hör ett fodral av spån.

Vinkanna av silver med handtag och snås. Lamm med fana (IHS) på locket. På livet graverad dekor: kors med törnekrona bakom bok, allt inom en palmkrans. Inskrift: TILL GRÄSÖ KYRKA FRÅN FAMILJEN BECKMAN SLADDARÖ ÅR 1893. Stplr: Guldsmedsab., kontroll, S. Erik, P 6 (=1893). H 32.

Sked av silver med smalt skaft, på skaftknoppen ett dubbelsidigt ansikte. Stplr: Öregrunds stadstpl, F E (= Fredrik Eklöf, 1828—50, även senare, UPMARK, s. 798), kontroll, K 4 (= 1840). L 16.

¹ K. STRÖMBÄCK, f. 1819, inflyttade till Öregrund från Biskopskulla, † 1898.

Fig. 535. Dopskål av tenn från 1600-talet (lock och fot sekundära).
Foto 1953.

Taufschale aus Zinn, 17. Jh (Deckel und Fuss sekundär). Pewter baptismal bowl, 17th cent. (cover and foot secondary).

Fig. 536. Kalk av förgyllt silver; skaft och nod från 1696, cuppa och fot tillverkade 1795 av Erik Ramstedt i Härnösand. Paten av förgyllt silver, trol. tillverkad av Jonas Frisk i slutet av 1700-talet.
Foto 1953.

Kelch aus vergoldetem Silber, Schaft und Wulst von 1696, Kuppe und Fuss 1795 von Erik Ramstedt in Härnösand verfertigt. Patene aus vergoldetem Silber, vermutlich von Jonas Frisk am Ende des 18. Jhs verfertigt.

Silvergilt chalice. Centre part 1696, cup and foot made 1795 by Erik Ramstedt, Härnösand. Silvergilt paten, probably made by Jonas Frisk, end of 18th cent.

Fig. 537. Brudkrona av förgyllt silver, köpt 1769, samt fodral till densamma. Foto 1953.

Brautkrona aus vergoldetem Silber, erworben 1769; dazu gehöriges Futteral. Silvergilt bridal crown, bought 1769 and its wooden box.

Sockenbudstyg av vitlegering med oblatdosa i foten. Skålen är inuti förgylld liksom oblatdosan. Patenen helt förgylld. Fodral av trä utvändigt klätt med svart läder, invändigt med sämskskinn. Anskaffades 1786. Inga stplr. Kalkens H 14, patenens D 9, fodralets H 16. — 1732 (RÄK.) köptes en sockenbudskalk av tenn med bleckfoder. Finns ej kvar.

BRUDKRONA Brudkrona av förgyllt silver (fig. 537) med 6 spetsar, på övre ringen kerubhuvuden i relief och på den nedre ornament av silverfiligran, oförgyllda. Talrika oförgyllda hängande löv. Stenar imiteras med silverromber. Inga stplr. H 10, nedre D 9. Köptes 1769 av komministern Pehr Altén i Harg,¹ som var svåger till komministern Nils Alner på Gräsö.² Förvaras i ett laggkäril med järnband, vilka visa spår av röd och blå färg. H 20, övre D 19. — En gammal »pärlkrona» säges 1769 (RÄK.) varit länge obrukbar och såldes samma år till komminister Alner. Möjligen samma krona, som inköptes för kyrkan 1737; varje brud skulle betala 24 öre, även om hon använde annan krona (ST. PROT.).

¹ PER ALTÉN, f. 1733, son till kh i Valö M. Altén, pvgd 1758, kommin. i Harg 1761, † 1785. Se s. 506, not 1.

² NILS ALNER, f. 1728 på Alnö i Börstil, pvgd 1753, kommin. i Gräsö 1760, kh i Tuna och Stavby 1784, † 1804. G. 1755 m. CHATARINA ALTÉN, † 1775.

Fig. 538. Kanna av tenn, tillverkad, trol. före 1650, av Viet Fijthsson Drenchler i Stockholm. Foto 1954.

Zinnkanne, vermutlich vor 1650
von Viet Fijthsson Drenchler in
Stockholm verfertigt.

Pewter wine ewer by Viet Fijth-
son Drenchler in Stockholm, prob-
ably befor 1650

Kannor av tenn. 1. Dryckeskanna (fig. 538). Cylindrisk form med volutformad, uppstående lockgrip (av typ LÖFGREN I: 2, Pl. 8, bild 33). Prydd med punsade ornament (bårder och två fåglar) på livet. En kombinerad 3-stämpel av Viet Fijthsson Drenchler (LÖFGREN I: 3, s. 286, fig. 24 el. 25), kanngjutare i Stockholm 1637—1686. Sannolikt

LJUS-
REDSKAP

Fig. 539. Kanna av tenn, tillverkad 1713
av Jakob Sauer d. ä. i Stockholm.
Foto 1953.

Zinnkanne, 1713 von Jakob Sauer d. Ä. in Stockholm verfer- tigt.	Pewter can by Ja- cob Sauer sen. Stockholm 1713.
---	--

före 1650. H 17,5 (med grepen 19,5). — 2. Smalcyindrisk form (fig. 539), med snås och handtag. 3-stämpel av Jakob Sauer d. ä. jämte årsbokstav V = 1713 (jfr LÖFGREN I: 2, fig. 86). Justerad av Johan Appelman med en krona, årtal 1713, datum 4/9 och en etta, vilken betecknar den första kröningen denna dag (se LÖFGREN I: 1, 232, typ LÖFGREN I: 1, bild 86). H 23.

Ljuskronor. 1. Av förtent metall, med 7 armar i en krans samt prydnadsarmar med reflexblommor. Staven krönt av en dubbelörn o. nedåt avslutad med ett klot. 1600-talstyp. H 40. — 2. Av malm, med 16 ljusarmar i två kransar samt lika många prydnadsarmar med reflexblommor. Musselformiga droppskålar. Stor kula nedtill, upptill en putto, som håller en trumpet. Armarna ha talrika spiralrullade utskott.

1700-talets början. H 120. — 3. Av malm, med 8 ljusarmar i en krans. Upptill en putto, som bär ett ymnighetshorn. Två kransar med prydnadsarmar och reflexblommor. Inskrift på kulan: FÖRÄRAT AF JON JONSON H: BRITA ANDERS DOTTER: J · N · B · / DITTO RASMUS PERSON H DORDIJ ANDERS DOTTER J · N · B · A^o 1706. H 64. Givarna Jon Jonsson och Rasmus Persson voro bönder, gifta med två systrar. Enl. INV. 1702 bodde de i Norrboda, vilket angives av bokstäverna J · N · B. (= i Norrboda). — 4. Vanlig salongskroneform med slipade glasprismor på ställning av mässing, för sex ljus. H 89. Skänkt 1869 (INV.) av lotsen Erik Holmström i Nötsveden.

Ljusplåtar av mässing. 1. Ett par ovala med överstycke, på vilket är graverat: H S M — C E S. Driven och punsad blomsterornering. Enl. INV. 1702 skänkta av styrmannen Hans Hansson SöderMan i Stockholm. H 67. — 2. Ett par ovala med överstycke. Driven och punsad ornering, bestående av rundlar samt vegetativa motiv. 1700-

talets förra hälft. H 61. — 1760 (INV.) skänktes 6 st. ljusplåtar av försilvrad metall av kontrollören Gabriel Lindberg och fru Ingrid Maria Geringia. Finnas ej kvar.

Ljusarm för tre ljus av mäsingplåt med rik, pressad och punsad blomsterorning. Enl. INV. 1702 skänkt av Per Persson i Karlboda och Måns Olufsson i Sundsäng. L 45.

Ljusstakar av tenn. 1. Ett par, med vridet skaft av typ LÖFGREN I: 2, bild 72 (Husby-Långhundra), krönt rosstämpel, troligen Viet Fijthsson Drenchler, kanngjutare i Stockholm 1637—1686 (LÖFGREN I: 2, s. 75 f). I botten ristat MK. H 27. — 2. Med kolonn-

skaft och kvadratisk fotplatta samt droppbricka i nedre delen (jfr LÖFGREN I: 2, bild 112). Stpl med två lejonhuvud. Engelsk tillverkning omkr. 1700. På foten inristade initialer M: F: W: H 26. — 3. Ett par, med facetterat skaft och åttkantig fotplatta. Typ LÖFGREN I: 2, pl. 40, fig. 113. Enl. stplr utförd av Erik Andersson, kanngjutare i Stockholm 1686—1710 (LÖFGREN I: 2, s. 132 f). Årsbokstav P = 1708. Bomärke på bägge. H 26. Antagligen de stakar, som 1786 (INV.) skänktes av inspektoren Arvid Forsling på kungsgården. — 4. Ett par, med profilerat skaft, nästan lika. Jfr LÖFGREN I: 3, bild 60. Tvåstämplad av Melchior Beck, kanngjutare i Stockholm 1693—1747 (LÖFGREN I: 3, s. 314). Årsbokstav W = 1714. H 19. Torde vara identiska med ett par »publiga» ljusstakar, som enl. INV. 1773 skänktes av prosten Erik Klint¹ i Börstil 1744. Ett par liknande skänktes 1737 av bonden Mats Johanssons hustru Malena Boose på Rävsten.

Ljusstakar av nysilver. 1. Ett par, med kolonniskaft och fyrkantig fotplatta på kulfötter. 1800-talets förra hälft? H 18. — 2. Ett par, i nyrokoko. Köpta 1862 (RÅK.). H 30.

Ljusstake av trä (fig. 540) för två ljus. Svarvad. Rund fotplatta och mittståndare med gängat parti, så att tvärrarmen med ljuspiporna

Fig. 540. Ljusstake av trä, anskaffad 1748. Foto 1953.

Holzleuchter, erworben 1748. Wooden candlestick, 1748.

¹ ERIK KLINT, f. 1687, pvgd 1717, kh i Börstil 1730, prost 1731, † 1770.

är höj- och sänkbar. Tunn målning i mörkrött och grönt. Anskaffades 1748 (RÄK.) till läktaren. H 35.

TEXTILIER

Antependium och bokpall av rött ylletyg med kors och vinrankor i yllebroderi. Komposition och utförande av Barbro Nilsson, Sthlm, 1933. — Till julen 1760 skänktes ett altarkläde av rött scharlakan av ryttmästaren baron Fredrik Koskull¹ och Hedvig Maria Koskull, f. Silfverstedt, Gräsö kungsgård. Finns ej kvar.

Kalkdukar. 1. Av vit taft med broderier i mångfärgat silke och guldbroderier i applikation. Över hela kalkklädet en stor bukett av naturalistiska blommor i schattersöm, buketten sammanhållen av en rosett. I tre hörn ornament i guldtråd applicerade och i det fjärde hörnet strålsol av guldtråd och guldlän med IHS i svart silke i solens mitt. Kalkklädet avslutas med knypplad guldspets. 1700-talets senare del. 50×53. — 2. Av rött siden med spets av guldtråd samt broderier i guldtråd och guldfärgat silke: i hörnen buketter, i mitten en törnekrans. 57×56. 1800-talet. — 3. Av röd sammet med guldspets. Modern. 42×34. — I INV. 1746 upptages en kalkduk, förärad av en från »Liffland flygtig Enka», i INV. 1773 dessutom en kalkduk av »silver moir eller trådar», skänkt av en från Norrland härrörande och i Gräsö boende jungfru Catharina Norberg 1758. Hon var möjligen syster till Anna Norberg, g. m. Johan Hallman (s. 640).

Mässhakar. 1. Av turkisk brokad (fig. 541) med stort palmettmönster i guld och silver, 1600-talet. På ryggen applicerat upptill ett litet rött likarmat kors, nedtill en rombisk ruta, kantade med smala guldband. Foder av blått och gult siden. Troligen identisk med en mässhake av »silfwer Moir», som enl. INV. 1731 skänktes till julen 1711 av ståthållaren Gustaf Adolf Strömfelt.² Konserverad 1924 av Pietas. H 112 resp. 133. — 2. Av svart, delvis mycket nött sammet, kantad med guldgaloner. På ryggen kors av guldgaloner. Köptes 1778 (INV.). H 100 resp. 120. — 3. Av svart sammet kantad med breda silvergaloner; på ryggen kors av breda silvergaloner med törnekrans i upphöjt broderi, nedtill en palm- och en olivkvist i samma slags arbete. På framsidan Jehovah-sol i upphöjt silverbroderi. Köptes

¹ FREDRIK JOH. KOSKULL, ryttmästare, f. 1719, † 1779. Han var i 25 år arrendator på kungsgården. — G. 1747 m. Hedvig Maria Silfverstedt, dp 1726 10/1, † 1791.

² GUSTAF ADOLF STRÖMFELT, f. 1640, stud. i Uppsala 1660, ståthållare i Dorpat och Pernau, vilket upphörde 1710 vid landets erövring av ryssarna; † 1717. Gräsö kungsgård förpantades till honom 1701. — G. 1:o m. friherrinnan Christina Elisabet Taube af Karlö, 2:o 1700 m. Brita Tungel.

Fig. 541. Mässhake av turkisk brokad i guld och silver från 1600-talet. Skänkt 1711. Foto Pietas 1924 (före rest.).

Messgewand aus türkischem Gold- und Silberbrokat, 17. Jh. Stiftung von 1711.

Chasuble, Turkish gold and silver brocade, 17th cent. Presented in 1711.

1837 (RÄK.). H 113 resp. 123. — 3. Av vitt ylle. På ryggsidan gult kors samt broderi med fiskafänget. På framsidan duva samt gult band. Modernt arbete.

Bokdyna av vitt linne (fig. 542), oregelbunden kypertbindning. Broderi av rött och grönt yllegarn på kuddens båda sidor, vilka äro i ett stycke. Mönstret på baksidan, varav nu endast teckningen och stygnhålén återstå, utgöres av en bit av en barockbård — sannolikt avsedd till en damkjöl — ca 50 cm hög; tydligen kalkerad direkt efter en gammal arbetsritning, sannolikt från 1600-talets slut.¹

¹ Jfr GUNNEL HAZELIUS-BERG, Beata Jaquette Ribbings mönstersamling, Fataburen 1948, fig. 1—4.

Framsidan prydes av en dubbelsymmetrisk komposition med motiv från baksidans mönster: palmetter och ett slags fjällmotiv. I mitten en liten krans, omramande inskriften: A · M · E · B · ANNO 1731. Initialerna syfta på en dotter till befallningsmannen på Gräsö kungsgård, jungfru Anna Malena EnBerg, vilken enl. INV. 1732 skänkte en bokdyna till kyrkan. I kanten smal bård med sick-sack mönster. Såväl rätsidans teckning som själva broderiet äro grova och verka hemgjorda. 38×56. Konserverad 1951 av Pietas, varvid stoppningen borttogs. Sedan 1950 förvarad i SHM (inv. nr 24373). — Klädsel till bokdyna av rött kläde med gul knutbård samt broderier i silke och silver; bård av rosor och törnen. Ej i bruk. 41×43.

Predikstolskläden. 1. Av röd sammet med broderade palmkvistar i guld och gult silke. Modernt. — 2. Av rött linne med ett broderat korsprytt vikingaskepp. Utfört av Libraria 1945, skänkt av Gräsö kyrkliga syförening.

Altarmatta, rya, daterad 1945, vävd vid hemslöjden i Öregrund. Skänkt av Gräsö kyrkliga syförening.

Kollekthåvar, ett par, av svart sammet med silverfransar och enkla silverbroderier, bl. a. G resp. GK och 1875. Skaften ha svarvade och snidade ändknoppar. Det ena skaftet är brun- det andra svartmålat. — År 1736 förärade vaktmästaren på Örskärs fyr Abraham Sundström och hustru Margaretha Boose en håv »med Blek rahm, skaft och metal kläcka, af rödt damast med wijta silkesfrantsar och galoner». Finns ej kvar.

GRAVMINNEN Begravning under kyrkogolvet omtalas ganska ofta under 1700-talets förra hälft. Det finns emellertid inga gravminnen bevarade i kyrkorummet. Invid N bogårdsmuren står en liten obearbetad gråstensflisa med »1753 / O · M · S» inristade. H 40, B 22. Där står också en liten stele av grågrön marmor med ett ankare och en inskrift av inhuggna stora bokstäver: COOPVAERDIE CAPITENEN / LARS PETER SCHRÖDER / F. D. 26 SEPT 1788 / D. D. 11 MARS 1856 / PS 182 v 5 & 6. H 82.

VOTIVSKEPP Votivskepp av trä (fig. 543), linjeskepp från 1700-talet med 64 kanoner, placerade 28 på varje däck samt 4 på vardera back och skans. Skrovet hugget ur en stock med påsatta överbyggnader, målat i silvergrå färg med svarta kanoner och röda portar. Rikt snidad akterspegel, målad i grönt och guld samt förgylld galjon utan bild. Ankarna rödmålade. Tacklingen med segel ny, ej typ- och tidsriktig. Stort segel, blindat, under bogsprötet, tre råsegel på fock- och stormasten, endast latinmesan på mesanmasten. Tretungad svensk sidenflagga i

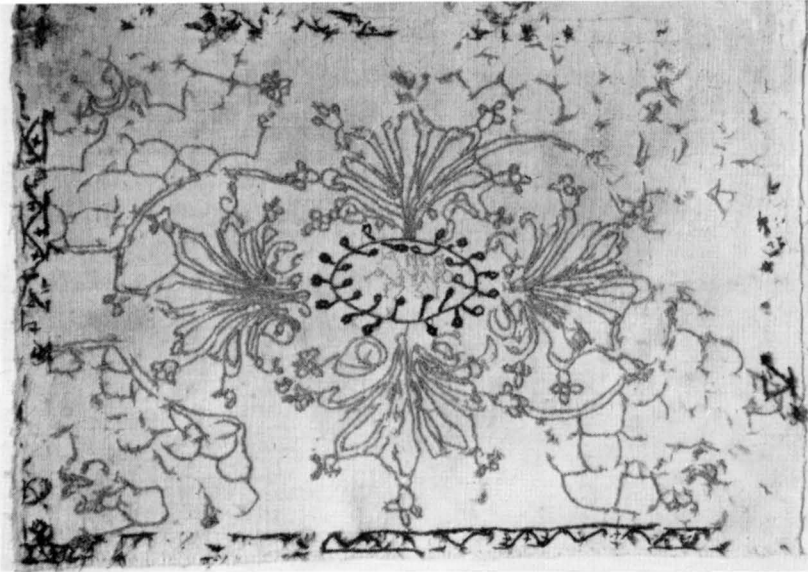

Fig. 542. Bokdyna av vitt linne, skänkt 1731. Foto Pietas 1951. S. 653.

Bibelkissen aus weissem Leinen, Stiftung von 1731. White linen book-cushion, presented in 1731.

aktern och på klyvarbommen. Röd vimpel på stormasten, blågula vimplar på de andra masterna.¹ Total-L 115, total-H 80 cm. Inköpt 1765 för kyrkan av skolmästaren Ingberg. Målat och riggat på 1880-talet av sjökaptten Anders Andersson, Gräsö.

Minnestavlor, utförda med rik kalligrafisk inramning av Ambrosius Hedengran (s. 653, not 1), tryckta på papper, uppsatta i enkla, svarta, profilerade ramar: 1. Över segern vid Narva den 20 nov. 1700. — 2. Över religionsfriheten i Schlesien 1707. På tyska. — 3. Över reformationsjubelåret 1717. På tyska. — 4. Över jubelåren 1717 och 1730. På tyska. Denna är utförd av Erik Geringius. Tavlorna konserverades 1933 av S. Dalén. — Dessutom ha funnits liknande minnestavlor över Karl XI:s och Ulrika Eleonora d. ä:s död.

TAVLOR

Svartmålad tavla av trä i enkelt profilerad, svart ram. På tavlan inskrift med gult: »Uti underskrefnes tid äro följande reparationer och byggnader gjorde på Gräsö kyrka, neml. år 1746 vardt Predikstolen målad. 1747 Klockstapeln brädad, Fattigbössan anskaffad, samt trappa

¹ Beskrivningen av skeppet utförd av kapten SAM SVENSSON, Statens Sjöhistoriska Museum.

och golf i Vapenhuset inlagt, 1748 och 1749 vardt Läktaren byggder, samt Kyrkan med Rödfärg öfverstruken. 1750 vardt ny klocka köpt för 900 daler kopparmynt. 1751 och 1752 vardt kyrktaket spånslagit, samt kyrkogården med sand fylld. 1753 vardt sacristian byggd och kyrkotaket tjäradt. 1754 vardt Vapenhuset spånslaget. 1755 kyrkotaket öfver all Andra gången tjäradt. 1756 vart Kyrkotaket och 1757 Sacristi- och Vapenhustaket med beck öfverstruket. 1758 och 1759 vart kyrkan innantill panelad. / Gräsö 1760 O. J. Hernodius» (jämte andra namn). Hernodius var komminister i Gräsö 1746—60 (s. 642, not 2).

Gustav III:s tal till ständerna den 21/8 1772. I enkelt profilerad förgylld ram med en kunglig krona överst.

Karl XIII:s tal till ständerna den 27/11 1817. I enkelt profile-rad brunmålad ram.

BIBEL Karl XII:s bibel 1703 i ovanligt väl bevarat originalband. På försättsbladet läses: »Denna Gräsöö Kyrkios Bibel, öfrsändes till Hufwud Kyrkian i Börstill, att igenom Gudz Nåd och hielp förwahras undan den Grymme fijenden Ryssen Anno 1715. d. 30 Aprilis. Pastor Jacobus Lenander Verb : Div : Com : Graesöensium warit nu uti 26 åhrs» (s. 631, not 1). — År 1709 köptes ett skrin »för att förvara den nya kyrkbibeln». Detta finns ej kvar.

DIVERSE Sanddosa av trä, svarvad, med genombruten kopparskiva. H 7, B 9. Solur, bestående av en vitmålad träskiva med järnvisare; siffror och streck målade i svart. Uppsatt på S fasadens V del. 1700-talet.

MÖBLER Möbler i sakristian: Bord av brunmålad furu, fyrkantig skiva på underrede med ramslåar: Skivan 79×78. Köptes 1746 (RÄK.). — Stolar, 3 st., av brunmålad furu, med rektangulär ryggbricka och ben med ramslåar. Samtida med bordet.

Skrin av svartlackerat trä, med förgyllda bilder. Chinoiseri. Rektangulärt, med välvt lock och svarvade fötter. På locket en inskription: In concursa fides. H 7,5, L 19, B 13. Upptages första gången 1746 (INV.) som »laqverad ask, at hafwa oblater uti». Användes för detta ändamål även senare. Fanns kvar 1940, men uppgavs som obefintligt 1953.

Kyrkan äger flera kistor. En av dessa av brunmålad furu har vackert smidda järnbeslag och ett innanlås. 1700-talet. H 35 cm. — År 1719 räddades en kista undan ryssarna och förvarades med kyrkslivret m. m. i Börstil (jfr s. 646). År 1721 fingo kyrkvårdarna Olof Hansson och Pähr Pährsson betalt »för det dhe tagit kiörkans kijsta ifrån Börstill och förrt henne hijt öfwer igen till Gräsön» (RÄK.). År

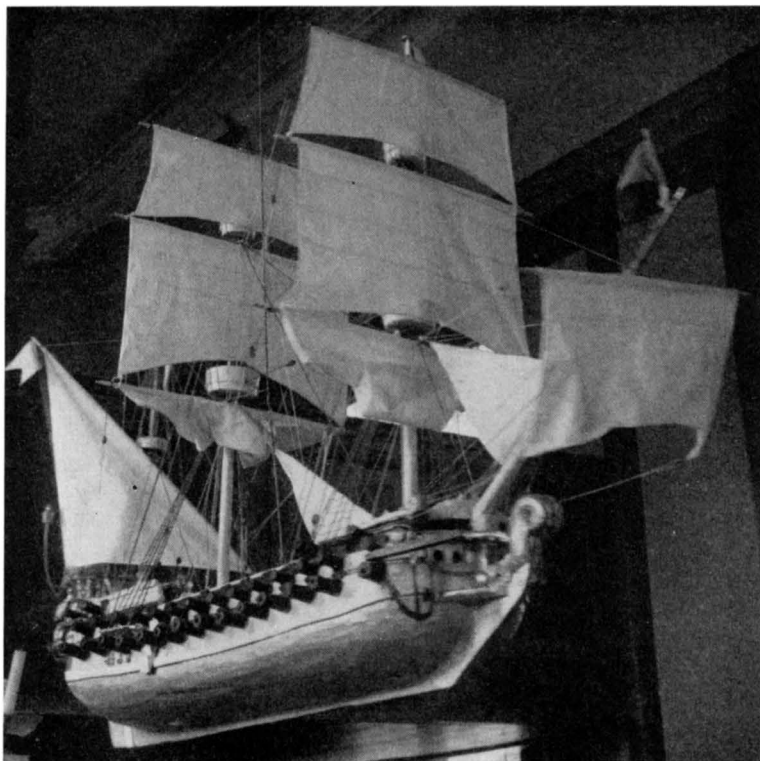

Fig. 543. Votivskepp, inköpt 1765. Foto 1953. S. 654.
 Votivschiff, erworben 1765. Votive ship, bought 1765.

1743 gjordes en utbetalning »för bortförande av kyrkkistan undan de annalkande ryssarne». Kistan hemfördes år 1744.

Klockorna hänga i stapeln. Storklockan har på S sidan följande
 inskrift: UNDER GUSTAF IIIS / FRIDSAMMA REGERING / DÅ / IOH: IAC. KLOCKOR
 GYLLENBORG VAR / LÄNETS HÖFDINGE. / UNO V. TROIL SVEA RIKES
 ARCHI BISKOP / PEHR L. WAHLMAN¹ FÖRSAMLINGENS HERDE / SWEN
 ALB : FLODMAN² ÖNS COMMINISTER, / NILS OLSSON I WÄSTERBYN OCH
 ERIC / ERSSON I ÖSTERBYN KYRKOVÄRDAR / BLEF DENNA KLOCKA SOM
 VÄGER 2 SK 7 LP GUTEN / AF IOH : IAC : MÅRTENSSON³ I STOCKHOLM ÅR

¹ PEHR L. WAHLMAN, f. 1715, pvgd 1741, Bat.-pred. vid Helsinge regemente 1746, kh i Gnarp 1750, prost 1770, kh i Börstil 1777, † 1798.

² SVEN ALB. FLODMAN, f. 1750, pvgd 1775, kommin. i Gräsö 1785—1798, sedan i Frötuna, † 1822.

³ JOH. JAC. MÅRTENSSON, klockgjutare i Stockholm, mästare 1759, älderman 1774, † 1792.

Fig. 544. Lillklockan, gjuten 1750 av Gerhard Meyer d. y., Stockholm. Foto Bergholtz före omgjutningen 1948.

Vesperglocke, 1750 von Gerhard Meyer d. J. in Stockholm gegossen.

Small bell, cast 1750 by Gerhard Meyer the Younger of Stockholm.

1788. På N sidan: BEWARA TIN FOT NÄR DU GÅR TILL GUDS / HUS OCH KOM TILL AT HÖRA. PREDB. 4: 17. / SÖKER HERREN, SÅ SKOLEN I LEFVA. AMOS 5: 6. / LOFVER HERAN ALL HANS VERK UTI ALL / HANS HERRAN-DÖMES RUM. PSALM: 103: 22. — D 85,5 H 73 (med krona), 59 (utan krona).

Lillklockan (fig. 544) har på N sidan följande inskrift: TILL GUDS ÄRA, MED / GRAESÖ FÖRSAMLINGS FRIVILIGA BEKOSTNAD / GUTEN ÅR 1750 / TÅ WARANDE / PAST : OCH PRAEPOS : MAG : ERIC KLINT. / OCH COMM : OLAUS IAK : HERNODIUS. På S sidan: O CHRISTEN GOD, / HVAR DRÅPPA BLOD, / MÅ I TIN ÅDROR RÖRAS. / TILL KYRKIOGÅNG, / TILL BÖN OCH SÅNG, / NÄR LIUDET MIT MÅND HÖRAS. / G. MEYER¹ FEC. HOLMIAE. / OMGJUTEN AV K. G. BERGHOLTZ & C:O I STOCKHOLM 1948. — Runt slagringen: IAG WIL GIERNA GÅ MED HOPENOM OCH MED TEN

¹ GERHARD MEYER, d. y., kungl. styckgjutare i Stockholm, se s. 617 not 1.

WANDRA TILL GUDS HUUS. PSALM 2. v. 5. — D 64,5, H 60 (med krona), 49 (utan krona).

En klocka av järn, utan inskrifter el. bomärken. H 31 (med krona), D 44. Förvaras i klockstapeln, ej i bruk. Klockan omnämnes tidigast 1738, varvid den kallas för gammal och oduglig. År 1793 underhandlades om att sälja klockan till Forsmarks bruk; det föreslagna priset ansågs dock vara för lågt, varför man beslöt, att klockan skulle »stå qwar såsom et gammalt monument wid kyrkan» (ST. PROT.). Enl. ALNER har kyrkan haft två järnklockor, varav den ena togs av ryssarna 1719. — Innan den nuvarande lillklockan år 1750 kom till, användes en liten f. d. matklocka från kungsgården, som presidentskan Strömfelt¹ hade förärat till kyrkan. Denna klocka anges som sprucken 1750 och skickades samma år till Stockholm för att användas vid gjutningen av den nya lillklockan.

SAMMANFATTNING

I. Ett fiskekapell har funnits på Gräsöns N del, vid Söderboda by. Av denna byggnad finnas inga lämningar. Möjligen härstammar ett krucifix från 1500-talets början (fig. 532) i Gräsö nuvarande kyrka från detta kapell, som 1630 betecknas såsom alldeles förfallet. Dess ursprungstid obekant.

II. Ett polygonalt eller runt kapell av trä uppfördes på 1630-talet nära Gräsö gård (fig. 517). Detta kapell antingen revs 1697, då det anges som bofälligt, eller brändes av ryssarna 1719.

III. Den nuvarande kyrkan av trä (fig. 525) byggdes 1695—97 på initiativ och bekostnad av Karl XI. Arkitekturen har viss släktskap med N. Tessin d. y:s verk. Inventarier: Altarskåp från 1400-talets slut, inköpt från Edebo kyrka 1743 (fig. 529—531), krucifix från 1500-talets början (fig. 517), alabasterfigurer från 1700-talets början (fig. 534), predikstolskorg från 1697 (fig. 533, har kanske urspr. tillhört ett predikstolsaltare).

IV. Omfattande reparationer och kompletteringar under 1700-talet: sakristian bygges 1753, kyrkorummets innerväggar panelas 1758—59, ytterväggarna spånslås under 1760-talet. Inventarier: predikstolen uppsattes på nuvarande sätt 1746 (fig. 533), läktaren med sina målningar tillkom 1748 (fig. 528) och altarringen 1786—87 (fig. 527).

V. Restaureringar: 1887 — nytt golv, öppna bänkar, övermålning av den fasta inredningen. 1906 — takens spånbeklädnad ersättes med järnplåt. 1930—33,

¹ Friherrinnan ANNA MAGDALENA TAUBE AF ODENKAT, f. 1684, † 1758, g. 1708 m. OTTO REINHOLD STRÖMFELT (son t. Gustaf Adolf S., jfr s. 652, not 2), f. 1679, stud. i Dorpat 1690, friherre 1720, president i Kammarkollegium 1723, i Svea hovrätt 1736, † 1744. Hade Gräsö gård i pant (jfr s. 622, not 1).

restaurering under ledning av ark. S. Ullén med S. Dalén som konservator. Interiören nymålas, bänkarna ändras, övermålningen från 1887 avlägsnas, lösa inventarier konserveras. 1951 — elektrisk värmeledning införes.

ZUSAMMENFASSUNG

I. Eine Fischerkapelle befand sich im nördlichen Teil der Insel Gräsö beim Dorfe Söderboda. Von diesem Gebäude gibt es keine Spuren mehr. Möglicherweise stammt ein Kruzifix aus dem Anfang des 16. Jahrhunderts (Abb. 532) in der heutigen Kirche von Gräsö aus dieser Kapelle, die 1630 als vollständig verfallen bezeichnet wird. Ihre Entstehungszeit ist unbekannt.

II. Eine polygonale oder runde Holzkapelle wird in den 30er Jahren des 17. Jahrhunderts in der Nähe des Hofes Gräsö errichtet (Abb. 517). Diese Kapelle wird 1697 als baufällig bezeichnet. Sie wurde entweder damals abgerissen oder 1719 von den Russen niedergebrannt.

III. Die heutige Holzkirche (Abb. 525) wurde 1695—97 auf Initiative und auf Kosten Karls XI. erbaut. Die Architektur verrät Verwandtschaft mit den Werken N. Tessins d. J. Inventarien: Altarschrein vom 15. Jh. (Abb. 529—531), gekauft von der Kirche zu Edebo 1743, Kruzifix vom Beginn des 16. Jahrhunderts (Abb. 517), Alabasterfiguren aus dem Anfang des 18. Jahrhunderts (Abb. 534), Kanzelkorb von 1697 (Abb. 533, gehörte vielleicht ursprünglich zu einer Altarkanzel).

IV. Umfassende Reparaturen und Ergänzungen im 18. Jahrhundert: Die Sakristei wird 1753 erbaut, die Innenwände des Kirchenraumes werden 1758—59 mit Brettern beschlagen, die Aussenwände in den 60er Jahren mit Schindeln gedeckt. Inventarien: Die Kanzel wird in der jetzigen Art 1746 aufgestellt (Abb. 533), die Empore kommt mit ihren Malereien 1748 hinzu (Abb. 528) und der Altarring 1786—87 (Abb. 527).

V. Restaurierungen: 1887 — neuer Fussboden, offenes Gestühl, Übermalung der festen Einrichtung. 1906 — die Schindelverkleidung des Daches wird durch Eisenblech ersetzt. 1930—33 — Restaurierung unter Leitung von Architekt S. Ullén mit S. Dalén als Konservator. Neumalung des Inneren, Änderung des Gestühls, Entfernung der Übermalung von 1887, Konservierung des beweglichen Inventars. 1951 — Einführung von el. Heizung.

SUMMARY

I. There was once a fishermen's chapel in the village of Söderboda in the northern part of the island of Gräsö, but there is no trace of it now. Possibly an early 16th cent. rood (fig. 532) in the present church came from that chapel, which 1630 was described as in a complete state of decay. Date unknown.

II. A polygonal or a round chapel of timber was built in the 1630's near Gräsö Homestead (fig. 517). This chapel was either demolished in 1697—when it was described as delapidated—or it was burned down by the Russians in 1719.

III. The present timber church (fig. 525) was built 1696—97 on the initiative and at the expense of King Karl XI. The architectural style is reminiscent of the

works of Tessin the Younger. Triptych, 15th century (figs. 529—531) bought from Edebo church in 1743, early 16th cent. rood (fig. 517), early 18th cent. alabaster figures (fig. 534), pulpit rostrum 1697 (fig. 533, may originally have been part of a pulpit altar).

IV. Extensive repairs and finishing work during the 18th cent. Vestry built 1753, interior walls panelled 1758—59, outer walls were shingled with wood tiles during the 1760's. Inventory: pulpit placed in present position in 1746 (fig. 533), gallery and painting-work 1748, altar rails 1786—87 (fig. 527).

V. Restorations: 1887—new flooring, open pews, fixtures painted. 1906—shingles of roof replaced by iron plating. 1930—33—restoration under direction of architect S. Ullén aided by conservator S. Dalén. Interior repainted, pews altered, over-painting of 1887 removed, movables restored. 1951—electric heating installed.

(Forts. från omslagets 2:a sida)

- DALARNE. (6) Band I, h. 1. *Leksands och Gagnefs tingslag*. Pris 4: 50.
» (9) Band I, h. 2. *Falu domsagas norra tingslag*. Pris 12 kr.
» (37) Band I, h. 3. *Falu domsagas södra tingslag*. Med register till Bd I. Pris 16 kr.
» (52) Band II, h. 1. *Falun*. Pris 12: 50.
- ÖSTERGÖTLAND. (13) Band I, h. 1. *Bankekinds härad*. 1. (Askeby, Svinstad). Pris 14 kr.
» (14) Band I, h. 2. *Bankekinds härad*. 2. (Vårdsberg, Örtomta). Pris 13 kr.
» (43) Band II. *Vreta klostets kyrka*. Med register till Bd II. Pris 15 kr.
- VÄRMLAND. (18) Band I, h. 1. *Grums härad*, norra delen. Pris 9: 50.
» (19) Band I, h. 2. *Grums härad*, södra delen. Pris 6: 50.
- BLEKINGE. (22) Band I, h. 1. *Östra härad*. Pris 13 kr.
» (36) Band I, h. 2. *Medelsta härad*. Med register till Bd I. Pris 14 kr.
» (51) Band II. *Bräkne och Listers häraden*. Med register till Bd II. Pris 13 kr.
» (59) Band III, h. 1. *Fredrikskyrkan i Karlskrona*. Pris 5 kr.
» (65) Band III, h. 2. *Trefaldighetskyrkan eller Tyska kyrkan i Karlskrona*. Pris 8 kr.
- MEDELPAD. (30) H. 1. *Njurunda och Sköns tingslag samt Sundsvalls stad*. Pris 10 kr.
» (47) H. 2. *Indals, Ljustorps och Västra Domsagens tingslag*. Med register. Pris 16 kr.
- DALSLAND. (34) Band I, h. 1. *Sundals härad*. Pris 10 kr.
- SKÅNE. (38) Band I, h. 1. *Kävlinge kyrkor i Harjagers härad*. Pris 2: 50.
- GÄSTRIKLAND. (39) H. 1. *Gävle stads kyrkor*. Pris 10 kr.
» (44) H. 2. *Landskyrkorna*. Med register. Pris 17 kr.
- NÄRKE. (46) Band I, h. 1. *Örebro stads kyrkor*. Pris 12 kr.
» (63) Band I, h. 2. *Örebro härad*. Pris 20 kr.
- SMÅLAND. (48) Band I. *Jönköpings och Huskvarna kyrkor*. Med register till Bd I. Pris 8 kr.
- BOHUSLÄN. (57) Band I, h. 1. *Västra Hisings härad*. Pris 8 kr.

SVERIGES KYRKOR

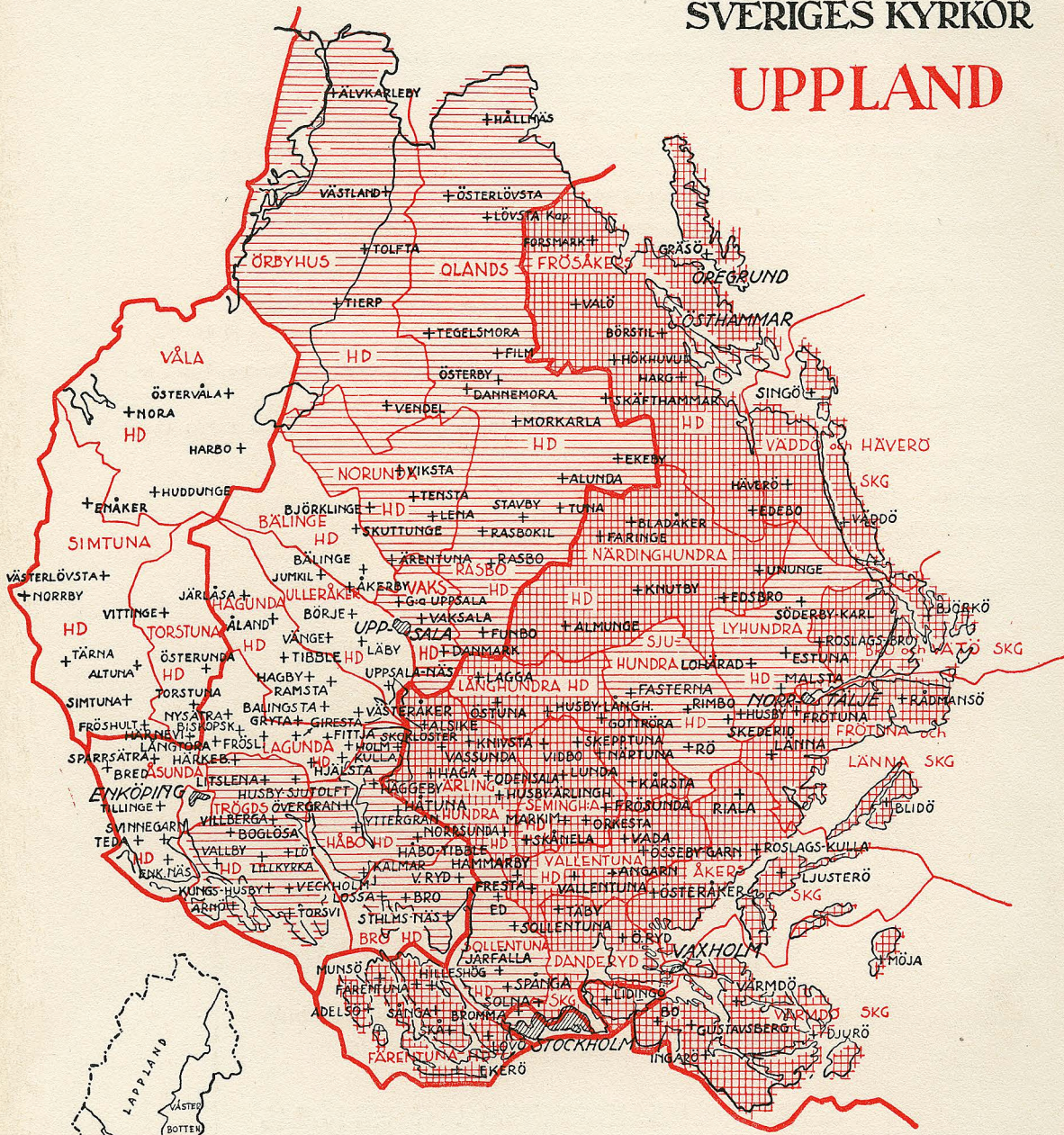
utgives och försäljes häftesvis och kan erhållas i bokhandeln eller direkt från

GENERALSTABENS LITOGRAFISKA ANSTALTS FÖRLAG

Drottninggatan 20, Stockholm 16
Tel. lokalsamtal 22 95 00, rikssamtal 22 95 40

SVERIGES KYRKOR

UPPLAND

PUBLICERAT

UNDER UT
ARBETNING

BAND II. HÄFTE 4.